

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ,
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

Διπλωματική εργασία:

**Εσωτερικοί πρόσφυγες του εμφυλίου πολέμου στη Θεσσαλονίκη
(1947-1949)**

ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Επιβλέποντες καθηγητές:

Πολυμέρης Βόγλης
Άννα Ματθαίου
Ρίκα Μπενβενίστε

ΒΟΛΟΣ, ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2020

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες.....	5
Πρόλογος	7
Εισαγωγή	9
Κεφάλαιο 1 ^ο : Έλευση, προέλευση και κατηγοριοποίηση των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη.....	16
1.1 Έλευση.....	16
1.2 Προέλευση	18
1.3 Οι αριθμοί	25
1.4 Κατηγοριοποίηση.....	29
Κεφάλαιο 2 ^ο : Η στέγαση των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη	34
2.1 Αρμόδιες Υπηρεσίες	34
2.2 Προσωρινές λύσεις: Η συμβολή των σχολείων.....	35
2.3 Η λύση των επιτάξεων και οι πρώτες αντιδράσεις	38
2.4 Μεγάλα Κτήρια – Μεγάλοι καταυλισμοί	44
2.4.1 Το Μέγαρο Καραβάν Σαράι	45
2.4.2 Μέγαρο Μάισσα	49
2.4.3 Παλαιό Χαρμάνκιοϊ	51
2.4.4 Μονή Λαζαριστών και Καπναποθήκη Τακβοριάν	52
2.4.5 Τα εργοστάσια της πόλης και άλλοι «γνωστοί» χώροι.....	53
2.5. Τεχνητοί καταυλισμοί – Παραπήγματα.....	54
2.5.1 Ο συνοικισμός 151.....	56
2.5.2. «Όρχος Αυτοκινήτων» – Κάτω Τούμπα.....	59
2.5.3. Συνοικισμός Βαρόνου Χιρς	60
Κεφάλαιο 3 ^ο : Οι συνθήκες διαβίωσης στους καταυλισμούς της Θεσσαλονίκης και τα μέτρα ανακούφισης.....	63
3.1. Η καθαριότητα	68
3.2. Θέρμανση.....	71

3.3. Τροφοδοσία.....	77
3.4. Υγειονομική περίθαλψη «ανταρτόπληκτων»	81
Κεφάλαιο 4 ^ο : Το «Εθνικόν παιδοφύλαγμα» στη Θεσσαλονίκη	86
4.1. Τα παιδιά στον εμφύλιο	86
4.2 Τα παιδιά στη Θεσσαλονίκη	88
Κεφάλαιο 5 ^ο : Εργασία, συσσωμάτωση και επαναπατρισμός.....	99
5.1. Ανεργία	99
5.2. Εργασία.....	100
5.3. Πρόγραμμα «Πρόνοια δια την Εργασία»	102
5.4. Συσσωμάτωση.....	106
5.5 Επαναπατρισμός	110
Συμπεράσματα	117
Βιβλιογραφία	124

Ευχαριστίες

Για τη συγγραφή της παρούσας εργασίας συνέβαλλαν πολλοί παράγοντες και, ως πρέπει, οφείλω να εκφράσω τις εγκάρδιες και ειλικρινείς μου ευχαριστίες προς όλους. Χωρίς την αμέριστη συμβολή και βοήθειά τους, η ολοκλήρωση του παρόντος πονήματος θα ήταν, αν όχι αδύνατη, σίγουρα πολύ πιο δύσκολη.

Πρώτα απ' όλα θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στον επόπτη Καθηγητή μου Πολυμέρη Βόγλη, αφενός για την γιγαντιαία υπομονή που έδειξε όλα τα χρόνια της συνεργασίας μου και εν τέλει την εμπιστοσύνη του να ολοκληρώσω αυτό το εγχείρημα, σχεδόν εκπρόθεσμα. Αφετέρου τον ευχαριστώ για όλες τις διορθώσεις, τις συμβουλές, τις υποδείξεις και τις επεμβάσεις του, που πάντα είχαν ρόλο επικουρικό και αμιγώς διδακτικό.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ και στις συνεπιβλέπουσες, στη διπλωματική μου εργασία, κυρίες Άννα Ματθαίου και Ρίκα Μπενβένιστε για τις χρήσιμες και ουσιαστικές υποδείξεις τους. Επίσης, θερμές ευχαριστίες σε όλους τους διδάσκοντες με τους οποίους συνεργάστηκα όλα τα χρόνια των Μεταπτυχιακών μου Σπουδών στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και πλάι σε αυτούς, όλους τους συμφοιτητές μου για τη διαρκή ανταλλαγή ιδεών, απόψεων και προβληματισμών.

Εγκάρδιες ευχαριστίες σε όλους τους πληροφορητές που δέχθηκαν παρά το προχωρημένο της ηλικίας τους να μου ανοίξουν την καρδιά τους και να μου διηγηθούν βιώματα από τη ζωή τους. Οι προφορικές συνεντεύξεις που πραγματοποιήσαμε και γενικότερα η συζήτηση μαζί τους, ήταν για μένα μια σπουδαία εμπειρία, που με επηρέασαν άκρως θετικά τόσο σαν ιστορικό, αλλά και σαν άνθρωπο. Κατά ημερομηνία συνέντευξης αναφέρω τους: Αλέξανδρο Λούνη, Άννα Σεμερτζίδου, Άννα Θεοφυλάκτου, Δ. Μ. (διατήρηση ανωνυμίας), Βασιλική Παπαδοπούλου, Αναστασία Ηλιοπούλου. Ξεχωριστό ευχαριστώ στην κα Ελένη Παπαδοπούλου που μου παραχώρησε την πολύ ξεχωριστή προφορική μαρτυρία της γιαγιάς της Αγάπης Αθανασιάδου. Τελευταία άφησα την κα Κυριακή – Κούλα Παπαδοπούλου η οποία δεν είναι πια μαζί μας αφού μας άφησε μόλις μερικούς μήνες μετά την συνέντευξή. Σπουδαίος άνθρωπος, με δύσκολη ζωή και έντονα βιώματα, παράδειγμα δύναμης και αξιοπρέπειας, που μας θυμίζει ότι η ζωή είναι ένας διαρκής αγώνας επιβίωσης.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ στο προσωπικό των φορέων που επισκέφτηκα κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου και ιδιαίτερα στην ταξινόμο των Γενικών Αρχείων του Κράτους – Ιστορικού Αρχείου Μακεδονίας, Αρετή Μακρή για την πολύτιμη βοήθειά και διευκόλυνσή της καθ' όλη τη διάρκεια της αναζήτησής μου. Επιπλέον, ευχαριστώ τις συναδέλφους μου στο Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού του Δήμου Καλαμαριάς Ελένη Ιωαννίδου και Μαρία Καζαντζίδου για τις χρήσιμες συμβουλές και τη διαρκή ανατροφοδότηση που μου παρείχαν απλόχερα.

Από τις ευχαριστίες δε θα μπορούσε να λείπει η οικογένειά μου. Οι ξαδέρφες μου Χαρά και Κική Φωτοπούλου, η μεν που επιμελήθηκε εξ ολοκλήρου φιλολογικά το κείμενο της εργασίας μου και η δε που όποτε χρειάστηκα την φοιτητική της ιδιότητα για να δανειστώ βιβλία από το οικείο Πανεπιστήμιο ήταν εκεί. Τις ευχαριστώ και τις δύο. Τα αδέρφια μου Φίλιππο και Χρήστο για την κατανόηση που επέδειξαν τις «δύσκολες μέρες» μελέτης και συγγραφής, που προέβαινα σε κατάληψη του δωματίου μας. Την λατρεμένη μου γιαγιά Χαρίκλεια για την ανιδιοτελή αγάπη και στήριξή της καθ' όλη τη διάρκεια των Μεταπτυχιακών μου Σπουδών. Και φυσικά τη μητέρα μου Παναγιώτα που χωρίς την επιμονή της τίποτα δε θα είχε πραγματοποιηθεί. Για όλα όσα μου προσέφερε και μου προσφέρει, αλλά περισσότερο γιατί στέκει διαρκώς στο πλευρό μου με κάθε τρόπο και με κάθε μέσο, βρίσκοντας λύσεις σε όλα τα αδιέξοδα.

Η παρούσα εργασία είναι αφιερωμένη στη μνήμη του πατέρα μου Γεωργίου, που έφυγες τόσο νωρίς, χωρίς να προλάβει να ζήσει καμία σχεδόν από τις χαρές μας. Του την αφιερώνω για όλα όσα μου προσέφερε, αγνοώντας τα.

Μαυρουδής Γιώργος, 20 Ιανουαρίου 2020

Πρόλογος

Η τάση να μελετάται ο εμφύλιος σαν ένα αμιγώς στρατιωτικό και πολιτικό γεγονός, χωρίς να δίνεται η παραμικρή σημασία στα επιμέρους θέματα, όπως ο πληθυσμός, η κοινωνία, η οικονομία, η ύπαιθρος και ό,τι κινείται εκτός του βασικού άξονα των αντιμαχόμενων πλευρών, παρόλο που τα τελευταία χρόνια έχει εκλείψει σημαντικά, για πολλές δεκαετίες μονοπωλούσε στα ερευνητικά ενδιαφέροντα των ιστορικών. Η στροφή στη μελέτη των μη πρωταγωνιστών, που δε λαμβάνουν μέρος αλλά επηρεάζονται από την τροπή του πολέμου, άμεσα ή έμμεσα, στον απλό λαό που στην πράξη δέχεται μόνο τις συνέπειες, ήταν καιρία και επιβεβλημένη.

Ένα από τα πολύ σημαντικά ζητήματα του εμφυλίου πολέμου, που δεν έχει μελετηθεί επαρκώς, είναι οι μετακινήσεις πληθυσμών. Η παρούσα εργασία πραγματεύεται το ζήτημα των εσωτερικών προσφύγων του εμφυλίου πολέμου στη Θεσσαλονίκη. Πρόκειται για ένα κύμα ανθρώπων που εξαναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια και τα χωριά τους, είτε υποχρεωτικά από εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του στρατού, είτε εθελούσια λόγω των επικρατούσων συνθηκών στους τόπους προέλευσής τους. Αυτοί συγκεντρώνονταν από το κράτος είτε σε κέντρα ασφαλείας στην ύπαιθρο, είτε σε μεγάλες πόλεις, όπου συνήθως τους παρεχόταν στέγη και τροφή.

Μέσα από το παρόν εγχείρημα, επιχειρώ να μελετήσω θέματα που αφορούν όλα τα δεδομένα που είχα στη διάθεσή μου για τους εσωτερικούς πρόσφυγες και φιλοδοξώ να δώσω μια πλήρη εικόνα του προβλήματος στη Θεσσαλονίκη, πως και από πού έφτασαν αυτοί οι άνθρωποι, πού στεγάστηκαν, υπό ποιες συνθήκες, πώς το κράτος αντιμετώπισε το ζήτημα, πώς αυτό επηρέασε την ζωή της πόλης, αν άλλαξε την εικόνα της, πώς αντέδρασε ο εντόπιος πληθυσμός και άλλα ακόμη ώστε, αν είναι δυνατό, να συνθέσω μία ψηφίδα της κοινωνικής ιστορίας της Θεσσαλονίκης του Εμφυλίου Πολέμου.

Εργαλεία της έρευνάς μου υπήρξαν πολλά και διάφορα. Βασικός πυλώνας ήταν το πρωτογενές υλικό και περισσότερο τα αρχειακά τεκμήρια της εποχής. Το μεγαλύτερο μέρος αυτών προέρχεται από την Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος που ήταν κάτι σαν το αντίστοιχο σημερινό Υπουργείο Μακεδονίας Θράκης αλλά με σαφώς πιο μεγάλη ισχύ και αρμοδιότητα. Σημαντικό ρόλο από πρωτογενές υλικό για τη

συγγραφή της παρούσας εργασίας διαδραμάτισαν οι προφορικές μαρτυρίες που κατάφερα να συλλέξω, οι περισσότερες μόνος μου, άλλες προέκυψαν από την εργασία μου στο Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού του Δήμου Καλαμαριάς, άλλες και τα δύο. Συνολικά συγκέντρωσα και χρησιμοποίησα 7 προφορικές μαρτυρίες που βοήθησαν στην ζωντάνια του κειμένου και στη συμμετοχή του ιστορικού υποκειμένου στην αφήγηση των γεγονότων. Τέλος χρησιμοποιήθηκε μεγάλο εύρος δευτερογενών πηγών, μονογραφιών, συλλογικών τόμων, αδημοσίευτων διπλωματικών εργασιών και διδακτορικών διατριβών, άρθρων από περιοδικά και άλλα που συνέβαλαν στη σωστή γνώση του θέματος και των σύγχρονων επιμέρους θεμάτων, με γνώμονα την απόδοση του καλύτερου δυνατού αποτελέσματος στην παρούσα εργασία.

Στα παρακάτω κεφάλαια θα αναλυθούν όλες οι πτυχές της ζωής, από την έλευση στην πόλη, μέχρι τον επαναπατρισμό των εσωτερικών προσφύγων. Στο πρώτο κεφάλαιο θα ασχοληθώ με τον χρόνο έλευσης των προσφύγων στην πόλη, από πού προέρχονταν και πώς χωρίζονταν σε κατηγορίες. Στο δεύτερο θα μας απασχολήσουν τα μέτρα που πήρε το κράτος για να βρει διαθέσιμους χώρους στέγασης, γενικά η στέγαση των προσφύγων, πού τοποθετήθηκαν και πού τους εντοπίζουμε. Στο τρίτο, οι συνθήκες στέγασης των εσωτερικών προσφύγων και πώς το κράτος προσπάθησε να τις βελτιώσει. Στο τέταρτο κεφάλαιο θα αναλυθεί το ζήτημα των «ανταρτόπληκτων» παιδιών στη Θεσσαλονίκη, πού ιδρύθηκαν παιδοπόλεις της Φρειδερίκης και πού αλλού εντοπίζουμε να φιλοξενούνται παιδιά στην πόλη. Τέλος στο πέμπτο κεφάλαιο θα μας απασχολήσει η εργασία των προσφύγων, πού δουλεύουν οι πρόσφυγες κατά την παραμονή τους στην πόλη, οι σύλλογοι που ιδρύουν και συσσωματώνονται και τέλος ο επαναπατρισμός των προσφύγων, πότε επέστρεψαν στις εστίες τους και τι προβλήματα συναντήθηκαν στη διαδικασία.

Εισαγωγή

Με τον όρο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος ονομάστηκε η ένοπλη σύγκρουση μεταξύ ελληνικού Εθνικού Στρατού (ΕΣ) που λάμβανε διαταγές από την ελληνική Κυβέρνηση και του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος (ΔΣΕ) που ελεγχόταν από το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος. Έλαβε χώρα στην Ελλάδα κατά τα έτη 1946-1949 και αποτέλεσε κομμάτι του σύγχρονου παγκόσμιου ψυχροπολεμικού γίνεσθαι. Υπήρξε αποτέλεσμα χρόνιων πολιτικών και κοινωνικών διεργασιών αλλά τις ρίζες του τις εντοπίζουμε κυρίως στην κατοχή. Η ένοπλη σύγκρουση κορυφώθηκε κατά τα έτη 1946-1949 και έληξε τον Αύγουστο του 1949 με ήττα του ΔΣΕ.

Πέρα από τα βασικά σημεία σύγκρουσης, δηλαδή το στρατιωτικό και το πολιτικό σκέλος, οι δύο αντίπαλοι ανέπτυξαν και επιμέρους μέτωπα, όπως αυτό της προπαγάνδας για να προσεταιριστούν τον απλό λαό. Η υποστήριξη του λαού ήταν επιμέρους αλλά σημαντικό διακύβευμα και για τις δύο πλευρές. Αναπτύσσοντας προπαγανδιστικούς μηχανισμούς η κάθε πλευρά επιχειρούσε να πλήξει το κύρος, το ήθος και την αξιοπιστία της άλλης με βασικό σκοπό να έχουν το λαό με το μέρος τους. Ο ΔΣΕ, με πολλά μέλη του να έχουν διακριθεί στο Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ) και το αντίστοιχο στρατιωτικό του σκέλος τον Ελληνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Στρατό (ΕΛΑΣ), τη μεγαλύτερη αντιστασιακή οργάνωση επί κατοχής, εξακολουθούσε να διατηρεί ισχυρό λαϊκό έρεισμα και στα χρόνια του εμφυλίου. Αυτός ήταν και ο λόγος που σε αρκετά σημεία της χώρας, οι αντάρτες του ΔΣΕ αντιμετωπιζόταν θετικά από τον πληθυσμό. Αυτό συνιστούσε τροχοπέδη για τον ΕΣ αφού ο ΔΣΕ επωφελοούνταν άμεσα ή έμμεσα από αυτή την κατάσταση.

Αυτή η σχέση πληθυσμού – ανταρτών προσέφερε στον ΔΣΕ πολλά πλεονεκτήματα. Τα πλεονεκτήματα αυτά μεταφράζονταν είτε σε ανεφοδιασμό και τρόφιμα, είτε σε ανθρώπινο δυναμικό και πιθανές στρατολογήσεις είτε σε ένα δίκτυο πληροφοριών. Αυτό σήμαινε πως οι κάτοικοι της υπαίθρου και κυρίως των ορεινών περιοχών, μετατρέπονταν, συνειδητά ή όχι, σε άτυπους συμμάχους του ΔΣΕ, παρέχοντάς του σπουδαίες υπηρεσίες. Με τον πληθυσμό κοντά οι αντάρτες είχαν όλα όσα χρειάζονταν και μια ενδεχόμενη απουσία του θα ήταν ανεπανόρθωτο πλήγμα γι' αυτούς και θα άλλαζε εντελώς τις ισορροπίες του πολέμου.

Το κράτος το αντιλήφθηκε αυτό και πήρε αρχικά κάποια μέτρα προς την αντιμετώπιση του ζητήματος ήδη από το 1946. Επρόκειτο για κάποιους περιορισμούς στη μετακίνηση των ορεινών πληθυσμών και έλεγχος της κίνησης σε αυτά.¹ Ένα άλλο μέτρο ήταν και οι διακρίσεις, μέχρι και η διακοπή βοήθειας σε χωριά ύποπτα για συμπάθεια προς τους αντάρτες.² Ουσιαστικά τα χωριά που υποστήριζαν τους αντάρτες «τιμωρούνταν» για την «αντεθνική» δράση. Ωστόσο τα παραπάνω μέτρα δεν έφεραν τα επιθυμητά αποτελέσματα και οι αντάρτες συνέχισαν να απολαμβάνουν τα πλεονεκτήματα που τους προσέφερες ο πληθυσμός που βρισκόταν πλησίον τους. Αυτή η εξέλιξη έφερε την λύση των εκκενώσεων προ των πυλών.

Για την οριστική αντιμετώπιση του προβλήματος η κυβέρνηση αποφάσισε την αλλαγή της «ήπιας» πολιτικής και την υιοθέτηση πιο σκληρής πρακτικής. Αυτή μεταφραζόταν σε εκκένωση των ορεινών περιοχών από τον τοπικό πληθυσμό και την μεταφορά τους σε κέντρα ασφαλείας στην ύπαιθρο και πολύ περισσότερο στα αστικά κέντρα. Το κράτος εφάρμοσε ένα σχέδιο πληθυσμιακής μηχανικής και πολιτικής ελέγχου του πληθυσμού που διαπνεόταν από όλες τις αρχές της έννοιας και την πολιτική της εδαφικότητας.³ Στόχος του ήταν η ανάκτηση του ελέγχου του πληθυσμού και του εδάφους. Δηλαδή σε χώρο που ήταν από δύσκολο έως αδύνατο να ελέγξει, και κατ' επέκταση ούτε τον πληθυσμό σε αυτό το χώρο, προχώρησε στην εκκένωσή του και τη βίαιη μεταφορά των ανθρώπων στα πεδινά ή στις πόλεις. Με λίγα λόγια άσκησε μία πολιτική ελέγχου του ανθρώπου στο χώρο που δημιούργησε ζώνες ασφαλείας στο ίδιο το έδαφός του, απομονώνοντας τους αντάρτες του ΔΣΕ και αχρηστεύοντας έτσι την κοινωνική αποδοχή και δυναμική του. Ήταν μία επίδειξη της εδαφικοποιημένης κρατικής κυριαρχίας⁴ και μετά από την εφαρμογή της, τίποτα πια δεν ήταν το ίδιο στον εμφύλιο πόλεμο.

Για να γίνει αυτό αντιληπτό στην πράξη αρκεί ένα παράδειγμα οριοθέτησης του χώρου μας έδωσε σε μια συνέντευξη στο Δροσάτο Κιλκίς, ο πρώην Δήμαρχος του χωριού Γεώργιος Καλπακίδης. Σύμφωνα με την παρέμβασή του στη συνέντευξη του Αλέξανδρου Λούνη, η κυβέρνηση τοποθετούσε τους «ανταρτόπληκτους» πρόσφυγες

¹ Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση, Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*: Δεύτερη έκδοση, Αθήνα, Μάιος 2016, εκδ. Αλεξάνδρεια, σ. 305-308.

² Αγγελική Λαΐου, «Μετακινήσεις πληθυσμού στην ελληνική ύπαιθρο κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου» σ.67-117 στο Lars Baerentzen, Γιάννης Ιατρίδης, Ole Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1949*: Αθήνα, 2002, εκδ. Ολκός, σ.83.

³ Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση*, σ. 292

⁴ Στο ίδιο, σ. 36-37

από τα χωριά του Νομού Κιλκίς, σε κέντρα ασφαλείας, ανάλογα με τις πολιτικές τους πεποιθήσεις. Έτσι οι δεξιοί «ανταρτόπληκτοι» τοποθετούνταν στο χωριό Δοϊράνη ενώ οι αριστεροί στη Μεγάλη Βρύση. Η αιτιολογία ήταν ότι επειδή οι αριστεροί ήταν φίλα κείμενοι προς τους αντάρτες, τους τοποθέτησαν πιο μακριά από το χώρο δράσης τους με σκοπό να τους ελέγχουν καλύτερα.⁵

Η μεταφορά των πληθυσμών, πέραν του πλήγματος που συνιστούσε για τον ΔΣΕ, έδινε πολλά πλεονεκτήματα στην κυβερνητική πλευρά. Πλέον, εφόσον οι ορεινές περιοχές είχαν «απογυμνωθεί» πλήρως από τον τοπικό πληθυσμό, δεν απαιτούνταν η παραμικρή δύναμη στρατού για την εδραίωση του ελέγχου σε αυτές, μπορούσαν να βομβαρδιστούν ελεύθερα χωρίς τον φόβο παράπλευρων απωλειών, ενώ ο ΔΣΕ έχανε οριστικά οποιαδήποτε δυνατότητα στρατολόγησης νέων μαχητών από τον τοπικό πληθυσμό.⁶ Ειδικά το τελευταίο θεωρείται ιδιαίτερα κομβικό, καθώς το μεγαλύτερο πρόβλημα που αντιμετώπισε ο ΔΣΕ από το 1948 και έπειτα ήταν αυτό των εφεδρειών. Η αποκοπή της σχέσης ΔΣΕ – κοινωνίας είναι κατά πολλούς μελετητές και η αιτία που θα χάσει αργότερα τον πόλεμο.

Η οργανωμένη μετακίνηση πληθυσμών, στα πλαίσια της δεν αποτελεί πρωτοτυπία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου καθώς συναντάται και σε άλλες περιπτώσεις εμφυλίων αλλά και απελευθερωτικών πολέμων. Ανάλογα παραδείγματα πληθυσμιακής και κοινωνικής μηχανικής έχουμε από τους ανταποκικακούς αγώνες στην Αλγερία και τη Μαλαισία, και από τους εμφύλιους στην Ιαπωνία και το Βιετνάμ.⁷ Σημείο απόλυτης σύγκλισης, η στρατιωτική και στρατηγική αποδυνάμωση του εκάστοτε εχθρού.

Για τους εσωτερικούς πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου η βιβλιογραφική παραγωγή είναι σχετικά φτωχή. Το πρώτο χρονικά και πιο εξειδικευμένο άρθρο που εντοπίζεται είναι αυτό της Αγγελικής Λαΐου σχετικά με τις μετακινήσεις πληθυσμών στην ύπαιθρο κατά τον εμφύλιο πόλεμο.⁸ Έπειτα σημαντικές πληροφορίες για τους πρόσφυγες αντλούμε από κεφάλαια συγγραμμάτων που αφορούν γενικά τον εμφύλιο, αλλά περίτεχνα εστιάζουν στο ζήτημα των εσωτερικών

⁵ Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών, Προφορική Μαρτυρία Αλεξάνδρου Λούνη, κωδικός ΠΑΙΚΑ 26, Δροσάτο Κιλκίς 30 Ιανουαρίου 2019.

⁶ Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση*, ό.π., σ. 308-309.

⁷ Στο ίδιο, σ. 309-310.

⁸ Αγγελική Λαΐου, *ο. π.*

προσφύγων. Ενδεικτικά θα αναφέρω τα πιο ευρέως διαδεδομένα. Το πρώτο είναι το αντίστοιχο κεφάλαιο από το βιβλίο του Πολυμέρη Βόγλη, «Η αδύνατη επανάσταση, η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου», απ' όπου αντλούμε σημαντικές πληροφορίες τόσο για την πρακτική όσο και για την λογική πάνω στην οποία ασκείται.⁹ Εξίσου αξιόλογη προσπάθεια, αλλά με μεγαλύτερη έμφαση στα στρατιωτικά συμβάντα, έγινε και από το Γιώργο Μαργαρίτη στο δεύτερο τόμο του συγγράμματός του για την ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου.¹⁰ Συνεχίζοντας, στην πιο πρόσφατη μελέτη από τις τρεις, αυτή της Βασιλικής Λάζου για τον εμφύλιο πόλεμο στη Λαμία, ένα κεφάλαιο μας παρέχει μια πολύ ζωντανή εικόνα για τους εσωτερικούς πρόσφυγες, κυρίως της Λαμίας, αλλά υπάρχουν πολλοί κοινοί τόποι στη διαβίωση των προσφύγων στα αστικά κέντρα.¹¹ Για το θέμα της παρούσας εργασίας το μόνο που κατάφερα να εντοπίσω ήταν ένα άρθρο του Γεώργιου Κουμαρίδη στα πρακτικά του πρώτου επιστημονικού συνεδρίου του Ιστορικού Αρχείου Προσφυγικού Ελληνισμού, από το οποίο μπορώ να πω ότι με βοήθησε να κλειδώσει η απόφασή μου να ασχοληθώ με το θέμα αυτό.¹² Τέλος μια από τις πρώτες αναφορές στο θέμα βρίσκεται στη διπλωματική εργασία της Αναστασίας Κουρούπη για τους «ανταρτόπληκτους».¹³

Στον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο το σχέδιο της εκκένωσης των ορεινών πληθυσμών εφαρμόστηκε επίσημα κυρίως από το 1947 με την στρατιωτική επιχείρηση Τέρμιнос, ενώ τμηματική εφαρμογή του μέτρου βρίσκουμε ήδη από το 1946.¹⁴ Οι πηγές συμφωνούν πως ο συνολικός αριθμός των ανθρώπων που μετακινήθηκαν ανερχόταν στους περίπου 700.000 και ότι το πρόβλημα των εσωτερικών προσφύγων το συναντούσαμε περισσότερο στην Κεντρική και Βόρεια Ελλάδα, όπου ήταν ισχυρός ο ΔΣΕ.¹⁵ Το ποσοστό αυτό αντιστοιχούσε στο 1/10 του τότε συνολικού πληθυσμού που

⁹ Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση*, ο.π., σ.288-327.

¹⁰ Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*: τόμος 2, Δεύτερη έκδοση, Αθήνα, 2001, εκδ. Βιβλιόραμα, σ. 589-603.

¹¹ Βασιλική Λάζου, *Η Επιβολή του Κράτους. Ο εμφύλιος πόλεμος στη Λαμία, 1945-1949*: Αθήνα, 2016, εκδ. Ταξιδευτής, σ.241-298.

¹² Γιώργος Κουμαρίδης, «Οι 'συμμοριόπληκτοι' πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη», 324-335 στο Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, *Θεσσαλονίκη, η πρωτεύουσα των προσφύγων, οι πρόσφυγες στην πόλη από το 1912 μέχρι σήμερα, Πρακτικά Συνεδρίου 23-25 Νοεμβρίου 2012*.

¹³ Αναστασία Κουρούπη, *Οι ανταρτόπληκτοι. Συμβολή στην κοινωνική ιστορία της Δυτικής Μακεδονίας*: Δημοσίευση Διπλωματική Εργασία, Τομέας Νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2001.

¹⁴ Μαργαρίτης, ο.π., , σ. 593-594.

¹⁵ Στο ίδιο, σ. 595-596. Πολυμέρης Βόγλης, «Η κοινωνία της υπαίθρου κατά τη δεκαετία του 1940» σ. 326-361 στο Χρήστος Χατζήωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, τ. Δ1, Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση*: Αθήνα, 2009, εκδ. Βιβλιόραμα, σ. 338-339.

εξαιτίας των υποψηφίων και των κατηγοριών της κυβερνητικής πλευράς, ουσιαστικά, εκπατρίστηκαν χωρίς να έχουν λάβει ξεκάθαρα μέρος στον εμφύλιο.

Μεταξύ αυτών ένα σχετικά μικρό μέρος δεν μετακινήθηκε κατόπιν στρατιωτικής εντολής, αλλά εξαναγκάστηκε από τις συνθήκες που επικρατούσαν στον τόπο τους να εγκαταλείψουν. Οι συνθήκες αυτές μεταφράζονταν είτε σε εχθρική αντιμετώπιση από τους αντάρτες, σε αποφυγή του να βρεθούν σε διασταυρωμένα πυρά ή ακόμα και λόγω της αποκοπής της βοήθειας προς τα χωριά κοντά σε θέσεις που βρίσκονταν και δρούσαν οι αντάρτες. Στα έγγραφα της εποχής, όπως θα δούμε παρακάτω, γίνεται έκδηλος ο διαχωρισμός των υποχρεωτικών και εθελούσιων μετακινήσεων.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο χαρακτηρισμός των εσωτερικών προσφύγων από την εκάστοτε πλευρά. Η κυβερνητική πλευρά, με σαφή προπαγανδιστική σκοπιμότητα αναφέρεται στα επίσημα και μη έγγραφα της στους πρόσφυγες με τους όρους «ανταρτόπληκτοι», «ανταρτοδιωκόμενοι» και «συμμοριόπληκτοι».¹⁶ Ο στόχος της κυβέρνησης να επιρρίψει την ευθύνη της αναγκαστικής μετακίνησης των ανθρώπων στο εχθρό είναι έκδηλος. Από την άλλη ο ΔΣΕ χαρακτήριζε τους πληθυσμούς αυτούς ως «εκτοπισμένους», «ξεριζωμένους» ή και «ξεσπιτωμένους».¹⁷ Ο πιο δόκιμος και αποδεκτός όρος είναι ο όρος «εσωτερικοί πρόσφυγες» αφού επρόκειτο για πολίτες που εξαναγκάστηκαν να μετακινηθούν και να εγκαταλείψουν τις εστίες τους για αποφυγή ένοπλων συγκρούσεων, βίας και καταπάτησης ανθρωπίνων δικαιωμάτων.¹⁸ Μάλιστα ο όρος πρόσφυγας χρησιμοποιείται και εκείνη την εποχή από τις ίδιες τις αρχές, όταν σε ένα έγγραφο του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας γινόταν λόγος για την περίθαλψη των «ως ειρήται προσφύγων».¹⁹ Επειδή όμως μελετάμε ως επί το πλείστον κρατικά αρχεία και έγγραφα, οι όροι «ανταρτόπληκτος» και «συμμοριόπληκτος» σχεδόν μονοπωλούν.

Η περίθαλψη και η αποκατάσταση των εσωτερικών προσφύγων που κατέληξαν σε κέντρα ασφαλείας είτε στην ύπαιθρο είτε στα αστικά κέντρα ήταν ένα, ομολογουμένως και επί της ουσίας, πολύ δύσκολο εγχείρημα. Η χώρα, μόλις λίγα

¹⁶ Λαΐου, ο.π., σ. 72.

¹⁷ Βασιλική Λαΐου, *Η Επιβολή του Κράτους. Ο εμφύλιος πόλεμος στη Λαμία, 1945-1949*: Αθήνα, 2016, εκδ. Ταξιδευτής, σ.242, υποσ. 2.

¹⁸ Στο ίδιο.

¹⁹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000013_00065: Απόφαση του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας, 03 Απριλίου 1948.

χρόνια μετά την τριπλή κατοχή, που πίσω της άφησε μόνο ερείπια, βρισκόταν μπροστά σε μία νέα μεγάλη πρόκληση η οποία ήταν να παρέχει στέγη, τροφή και περίθαλψη σε ένα πολύ μεγάλο αριθμό ανθρώπων. Η διεξαγωγή του οδυνηρού εμφυλίου πολέμου αποτελούσε άλλη μία τροχοπέδη στην αντιμετώπιση των δύσκολων καταστάσεων που επέρχονταν με τη δημιουργία ενός τόσο μεγάλου προσφυγικού κύματος. Η οικονομική κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει ήταν τραγική. Το μόνο θετικό ήταν το γεγονός ότι μετά την αναγγελία του Σχεδίου Μάρσαλ, είχαν αρχίσει να εισρέουν τα αμερικανικά κεφάλαια τα οποία διαδραμάτισαν πολύ σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση της ανθρωπιστικής κρίσης που συνιστούσε η ύπαρξη των εσωτερικών προσφύγων.

Από εγκυκλίους του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας μπορούμε να εντοπίσουμε τον τρόπο με τον οποίο το κράτος αντιμετώπισε το ζήτημα των εσωτερικών προσφύγων.²⁰ Προφανώς δεν εφαρμοζόταν για το σύνολο των προσφύγων ότι προέβλεπε η εκάστοτε εγκύκλιος. Σε όλο το χρονικό φάσμα του προβλήματος το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων έζησαν υπό δυσμενείς συνθήκες σε ανεπαρκή κτήρια, υπό καιρικές αντιξοότητες και πολλά ακόμη προβλήματα.. Ένα πολύ μικρό ποσοστό μόνο, διέθετε την οικονομική δυνατότητα να ικανοποιήσει έστω τις πιο βασικές του ανάγκες επιβίωσης. Ειδικά για την περίπτωση των εσωτερικών προσφύγων της Θεσσαλονίκης, παρακάτω θα γίνει εκτενής παρουσίαση.

Επίσης, μέσα από την ανάγνωση των εγγράφων της εποχής, πληροφορούμαστε ότι το κράτος δεν έχει να περιθάλμει μόνο τους εσωτερικούς πρόσφυγες. Την περίοδο του εμφυλίου πολέμου είναι πραγματικά πολλοί αυτοί που χαρακτηρίζονται ως άποροι και δικαιούνται βοήθεια από το κράτος. Μεταξύ αυτών βρίσκουμε οικογένειες στρατευθέντων, συγγενείς «πεσόντων», ανάπηρους πολέμου, θύματα πολέμου που έμειναν άπορα/άστεγα και πολλούς ακόμα που διεκδικούν την είσοδό τους σε καταλόγους απορίας. Εύλογα αντιλαμβανόμαστε ότι το έργο του κράτους δυσκόλευε ακόμη περισσότερο, αφού όλο και περισσότερο αυξανόταν ο αριθμός των δεόμενων βοήθεια. Μέσα σε αυτά έχουμε καταχρήσεις επιδομάτων πλαστές αιτήσεις, πράγμα που δυσχέραινε όλο και παραπάνω την αποστολή των αρχών.

²⁰ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000012_00233-00247: Εγκύκλιος του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας, 15 σελίδες, 27 Μαΐου 1948.

Για τη Θεσσαλονίκη, όπου η παρούσα εργασία εστιάζει, το ζήτημα των εσωτερικών προσφύγων αναδείχθηκε σε κυρίαρχο ζήτημα της καθημερινότητας της πόλης για τουλάχιστον τρία χρόνια. Η πόλη, μετρώντας κι αυτή τις πληγές της από την κατοχή με πολλά κατεστραμμένα κτήρια από βομβαρδισμούς και την μεγάλη πείνα και τις κακουχίες ζωντανές ακόμα στη μνήμη, υποδέχτηκε, στέγασε και περιέθαλψε συνολικά πάνω από 60.000 «ανταρτόπληκτους».²¹ Ο αριθμός είναι σημαντικός και αφορά εκτός από το πολεοδομικό συγκρότημα της πόλης και πολλά χωριά εντός του νομού Θεσσαλονίκης. Επίσης λειτούργησαν και αρκετές παιδοπόλεις που φιλοξένησαν και περιέθαλψαν χιλιάδες «ανταρτόπληκτα» παιδιά, τα οποία μεταφέρθηκαν σε αυτές στα πλαίσια του βασιλικού «παιδοφυλάγματος».

Η παρουσία των προσφύγων προξένησε, όπως θα δούμε, μεγάλα προβλήματα και στην καθημερινή ζωή της πόλης. Αρκετά κτήρια επιτάχθηκαν, είτε προσωρινά είτε μόνιμα για να στεγασθούν πρόσφυγες και επακολούθησαν πολλών λογιών δυσλειτουργίες που είχαν ως αποδέκτες και τους πρόσφυγες αλλά και τους μόνιμους κατοίκους.

²¹ Λαΐου, *ο.π.* σ. 85-86, Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση*, σ.315.

Κεφάλαιο 1^ο: Έλευση, προέλευση και κατηγοριοποίηση των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη

Επειδή τα μεγαλύτερα πεδία επιχειρήσεων του Εμφυλίου Πολέμου βρίσκονταν στη Βόρεια Ελλάδα, όπου δρούσε το μεγαλύτερο μέρος του Δημοκρατικού Στρατού, η Δυτική και Κεντρική Μακεδονία συγκέντρωσε το μεγαλύτερο μέρος των εσωτερικών προσφύγων.²² Η ανάγκη να τεθεί ο χώρος δράσης των ανταρτών υπό έλεγχο και η πολιτική που ακολούθησε ο Εθνικός Στρατός Ελλάδος για να το πετύχει αυτό μέσω των εκκενώσεων ολόκληρων περιοχών, οδήγησε πολλούς εσωτερικούς πρόσφυγες σε μεγάλα αστικά κέντρα.

Η Θεσσαλονίκη, λόγω του μεγέθους και της σημασίας της για την ευρύτερη περιοχή, φιλοξένησε το μεγαλύτερο μέρος αυτών για ακόμη μία φορά επιβεβαίωσε τον τίτλο που μετέπειτα της έδωσε ο εμβληματικός πεζογράφος και λογοτέχνης της, Γιώργος Ιωάννου, ως «πρωτεύουσα των προσφύγων». Στην πόλη φιλοξενήθηκαν δεκάδες χιλιάδες άνθρωποι οι οποίοι επηρέασαν αρκετά, τόσο τη ζωή της όσο και την εικόνα της.

1.1 Έλευση

Στις τέλη του 1946 ξεκινούν να έρχονται οι πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη. Την πρώτη χρονικά επίσημη έγγραφη αποτύπωση της έλευσης προσφύγων στην πόλη την εντοπίζουμε στις 30 Νοεμβρίου 1946 σε ένα έγγραφο της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος προς το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας σχετικά με την εκτέλεση της εγκυκλίου διαταγής για παροχή βοήθειας στους πρόσφυγες, η οποία δόθηκε στην παραπάνω ημερομηνία.²³ Επομένως μαρτυρείται πως πρόσφυγες προϋπήρχαν της διαταγής αυτής, αφού κάνει λόγο για περίθαλψη αυτών.

Το πιθανότερο σενάριο είναι κάποιιοι να εγκαταστάθηκαν στην πόλη ακόμα και πριν από την έναρξη των εχθροπραξιών του εμφυλίου, αφού σε ορισμένες περιοχές η κατάσταση ήταν ιδιαίτερα έκρυθμη ήδη από το τέλος της κατοχής. Αποτέλεσμα ήταν

²² Αγγελική Λαΐου, *ο.π.*, σ.83.

²³ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000015_00294: Υπηρεσία Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης, προς Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, 29 Απριλίου 1947.

κάποιοι να εγκαταλείψουν τα χωριά τους και να εγκατασταθούν, είτε σε γειτονικά ασφαλέστερα χωριά, είτε σε αστικά κέντρα, όπως επίσης προϋπήρχαν και οι πρόσφυγες ακόμα και πριν από την απελευθέρωση.²⁴ Πολλοί από αυτούς συνεχίζουν να ζουν στη Θεσσαλονίκη και κατά τη διάρκεια του εμφυλίου και να λαμβάνουν από το κράτος βοηθήματα εσωτερικών προσφύγων, χωρίς να τα δικαιούνται. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα βρίσκουμε στην περίπτωση του Κοσμά Αποστολίδη ο οποίος βρισκόταν στην πόλη από το 1944. Ο συγκεκριμένος, το Μάιο του 1948 αιτήθηκε και έλαβε από το κράτος βοήθεια «ανταρτόπληκτου» πρόσφυγα και εγκαταστάθηκε μάλιστα και σε δωμάτιο που προοριζόταν αποκλειστικά για εκτοπισμένους. Όπως θα δούμε, παρόλο που είχε αρχικά διαγραφεί, κατάφερε να χαρακτηριστεί «ανταρτόπληκτος» και δέομενος βοήθειας, χωρίς να πληροί καμία από τις προϋποθέσεις. Για να το πετύχει αυτό χρειάστηκε η διαμεσολάβηση του Πολιτικού Γραφείου του Αντιπροέδρου της Κυβέρνησης, η οποία εκτίμησε «τη δράση και τις διώξεις που υπέστη».²⁵ Στην προκειμένη περίπτωση δεν αντικρίζουμε τον κανόνα αλλά την εξαίρεση, η οποία μάλλον οφείλεται σε χάρη της Κυβέρνησης προς τον παραπάνω πολίτη.

Ωστόσο, οι νέοι πρόσφυγες που αρχίζουν να εμφανίζονται στην πόλη στα τέλη του 1946, έπρεπε με κάποιο τρόπο να διαχωριστούν από όσους είχαν τα προηγούμενα χρόνια εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη, για τους διάφορους λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω. Η διαφοροποίηση που δημιουργήθηκε σε σχέση με τους ήδη υπάρχοντες είναι ότι οι πρόσφυγες που εμφανίζονται, πλέον ονομάζονταν από το κράτος «ανταρτόπληκτοι» και επρόκειτο για τους λεγόμενους εκτοπισμένους.

²⁴ Βόγλης, Η κοινωνία της υπαίθρου, *ο.π.* σ. 338-339.

²⁵ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00095-0098: Αλληλογραφία Πολιτικού Γραφείου του Αντιπροέδρου της Κυβέρνησης και Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος, 26 Απριλίου έως 14 Μαΐου 1948.

1.2 Προέλευση

Μεγάλο ενδιαφέρον έχει να διερευνήσουμε τον τόπο καταγωγής όλων αυτών των ανθρώπων που έφταναν στη Θεσσαλονίκη σαν εσωτερικοί πρόσφυγες. Πέρα από σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τον τόπο προέλευσης των προσφύγων που μας επιτρέπουν να μελετήσουμε περισσότερο εις βάθος τα ιστορικά υποκείμενα, αντλούμε και επιμέρους γνώσεις όσον αφορά την εξέλιξη του εμφυλίου πολέμου. Καθώς στο μεγαλύτερό τους μέρος, πρόκειται για πολίτες οι οποίοι απομακρύνθηκαν κατόπιν εντολής των Στρατιωτικών Αρχών, μπορούμε να γνωρίζουμε σε ποια σημεία πραγματοποιούνταν οι επιχειρήσεις του Στρατού αλλά και σε ποιες περιοχές ήταν έντονη η παρουσία των ανταρτών του ΔΣΕ. Πέρα λοιπόν από μία ανθρωπογεωγραφία των εσωτερικών προσφύγων του εμφυλίου στη Θεσσαλονίκη, μπορούμε να κάνουμε και περαιτέρω διαπιστώσεις σχετικά με την γενική εξέλιξη του πολέμου.

Τον κύριο όγκο των πληροφοριών σχετικά με τους τόπους προέλευσης των προσφύγων που βρέθηκαν στην πόλη τον αντλούμε από μία κατάσταση του Γραφείου Μελετών και Στατιστικής της Υπηρεσίας Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης όπου συμπεριλαμβάνονται αναλυτικά τα χωριά κάθε νομού από τα οποία κατάγονταν οι πρόσφυγες. Η κατάσταση αριθμείται από 22 σελίδες και δεν έχει παραλήπτη. Υπογράφεται από τον Προϊστάμενο του Γραφείου Μελετών και στατιστικής Θ. Ελευθεριάδη και τον Διευθυντή της Υπηρεσίας Κοινωνικής Πρόνοιας Μιλτ. Ρηγαδή. Δεν περιορίζεται μόνο στους πρόσφυγες εντός της πόλεως αλλά εμπεριέχει και πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν σε χωριά σε όλο το νομό Θεσσαλονίκης, τα οποία και αναφέρει εξίσου αναλυτικά.²⁶ Ιδιαίτερα κατατοπιστικός είναι ο διαχωρισμός που γινόταν σε κατηγορία Α' και Β', μεταξύ δηλαδή εξαναγκασμένων σε εγκατάλειψη και εθελούσια μετακινηθέντων προσφύγων. Σύμφωνα με το χαρακτηρισμό που τους προσδιόταν, από τη μία είχαμε τους μετακινηθέντες κατόπιν στρατιωτικής εντολής και από την άλλη αυτούς που οικειοθελώς εγκατέλειψαν τις εστίες τους. Επίσης, πολλές αλλά σποραδικές αναφορές σε τόπους καταγωγής βρίσκουμε στις αιτήσεις των προσφύγων για παροχή βοήθειας, για εγγραφή ή επανεγγραφή στους καταλόγους, λόγω του ότι στο εκάστοτε έγγραφο αναγράφεται και από πού καταγόταν ο κάθε αιτούμενος.

²⁶ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000015_00151-00172: Υπηρεσία Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης, 3 Δεκεμβρίου 1947.

Σε πρώτη φάση θα αποφύγω συνειδητά να κάνω διεξοδική αναφορά στους αριθμούς των ατόμων που μας παραδίδονται από το κάθε χωριό και ο λόγος είναι ότι το κύριο έγγραφο της κατάστασης που προανέφερα συντάχθηκε σχετικά νωρίς, μόλις το Δεκέμβρη του 1947, οπότε οι αριθμοί που μας παρέχει, παρόλο που φαίνονται να είναι έγκυροι, δεν είναι απολύτως αντιπροσωπευτικοί για την εξέλιξη του ζητήματος των προσφύγων.

Αρχικά στις πρώτες δύο σελίδες του καταλόγου βλέπουμε τους πρόσφυγες που προέρχονταν από χωριά εντός του νομού Θεσσαλονίκης. Οι πρόσφυγες που αναφέρει ο κατάλογος αριθμούσαν 959 ήδη στα τέλη του 1947. Εδώ πρέπει να γίνει η σημαντική διευκρίνιση πως παρόλο που η ονομασία των νομών είναι ίδια με σήμερα, σε κάποιους από αυτούς διαφοροποιείται πλήρως η οριοθέτησή τους. Για παράδειγμα στο νομό Θεσσαλονίκης βλέπουμε να εντάσσεται τουλάχιστον και ο σημερινός νομός Πιερίας.²⁷ Έτσι, μεταξύ των 60 χωριών που μας γνωστοποιούνται ως τόποι προέλευσης, τα περισσότερα όντως βρίσκονταν περίξ της Θεσσαλονίκης, ωστόσο στην κατάσταση του νομού συμπεριλαμβάνονταν χωριά όπως ο Καταχάς, ο Μακρύγιαλος και η Λεπτοκαρυά ακόμα και η ίδια η πόλη της Κατερίνης.²⁸

Στη συνέχεια οι επόμενες έξι σελίδες της κατάστασης είναι αφιερωμένες στο νομό Κιλκίς που είναι ο νομός από τον οποίο προερχόταν το μεγαλύτερο μέρος των εσωτερικών προσφύγων του εμφυλίου στη Θεσσαλονίκη.²⁹ Αυτή η διατύπωση μπορεί να επαληθευτεί εύκολα από τα 125 χωριά που παραθέτει η κατάσταση προέλευσης από τον συγκεκριμένο Νομό. Επιπλέον, ο αριθμός των προσφύγων από το Νομό Κιλκίς, σε αρκετά όσημη χρονική περίοδο, μόλις το Δεκέμβριο του 1947 ανερχόταν ήδη στους 9.239, αριθμός πολύ μεγάλος για τα δεδομένα της εποχής. Εύλογα, μπορούμε να συμπεράνουμε πως η κατάσταση στο νομό Κιλκίς ήταν εξαιρετικά έκρυθμη από τον πρώτο καιρό του εμφυλίου πολέμου, καθώς πέραν του ότι σε πολλά χωριά η μετακίνηση πραγματοποιήθηκε κατόπιν διαταγής του Στρατού, ταυτόχρονα παρατηρούμε πως αρκετοί ήταν εθελούσια εγκαταλείψαντες τις εστίες τους. Για

²⁷ Για μια αναλυτική παρουσίαση ποιων περιοχών περιλάμβανε ο Νομός Θεσσαλονίκης εκείνη την εποχή βλ. GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000014_00258-00260: πίνακας που παρουσιάζονταν οι περιοχές, πόλεις και χωριά του Νομού Θεσσαλονίκης κατά επαρχίες πλην των εκκενωμένων. Το έγγραφο χρονολογείται το Φεβρουάριο του 1948 και υπογράφεται από το Νομάρχη Θεσσαλονίκης Αθ. Λεωνταρίδη.

²⁸ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000015_00151-00152: Ίδια κατάσταση με υποσημείωση 26.

²⁹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000015_00153-00158: Ίδια κατάσταση με υποσημείωση 26.

παράδειγμα, το χωριό Μουριές, από το οποίο ο κατάλογος αναφέρει πως 1181 πρόσφυγες εξαναγκάστηκαν από το στρατό και άλλοι 41 εγκατέλειψαν εθελούσια, γνωρίζουμε από τις προφορικές μαρτυρίες πως το χωριό κήκε σχεδόν ολοσχερώς από τους αντάρτες.³⁰ Αποσπάσματα από τις συνεντεύξεις που συγκέντρωσα για τα γεγονότα θα ενσωματωθούν και θα αναλυθούν στη συνέχεια, στο επόμενο κεφάλαιο, όπου θα παραθέσω τα σημεία στα οποία στεγάστηκαν και κάτω από ποιες συνθήκες πραγματοποιήθηκε αυτό.

Οι πρόσφυγες από το νομό Κιλκίς δεν εγκαταστάθηκαν αποκλειστικά στην πόλη της Θεσσαλονίκης αλλά τους εντοπίζουμε και σε χωριά σε όλη την έκταση του νομού Θεσσαλονίκης από το Δρυμό και τη Λητή που βρίσκονται κοντά στο Λαγκαδά μέχρι και τους Ταγαράδες χωριό που βρισκόταν και βρίσκεται στα σύνορα με το νομό Χαλκιδικής.

Λιγότεροι, αλλά αρκετά υπολογίσιμος αριθμός ήταν οι «ανταρτόπληκτοι» πρόσφυγες που ήρθαν στη Θεσσαλονίκη από το νομό Χαλκιδικής. Αναλογιζόμενοι και το μέγεθος του νομού σε σχέση με τους υπόλοιπους, δεν είναι λίγα τα 34 χωριά από τα οποία πρόσφυγες κατέφυγαν στη Θεσσαλονίκη, ούτε οι 465 πρόσφυγες που αριθμούσε η λίστα, με βάση και τη χρονική στιγμή.³¹ Εντύπωση προκαλεί το γεγονός πως τα χωριά που αναφέρονται στην κατάσταση τοποθετούνται και στα τρία «πόδια» του νομού και επίσης πρόκειται για χωριά τόσο από το ορεινό όσο και από το παραθαλάσσιο κομμάτι της Χερσονήσου. Επιπρόσθετα παρατηρούμε ότι το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων ήταν αποτέλεσμα εκκένωσης των στρατιωτικών δυνάμεων, αφού από τους 465 πρόσφυγες οι 383 ήταν εξαναγκασθέντες σε φυγή και οι υπόλοιποι 82 εθελούσια εγκατέλειψαν. Όλα τα παραπάνω συνηγορούν πως έχουμε έντονη ύπαρξη και δράση ανταρτών σε όλο το νομό Χαλκιδικής.

³⁰ Προφορική μαρτυρία Αγάπης Αθανασιάδου, Ιούνιος 1988: Η προφορική μαρτυρία της Αγάπης Αθανασιάδου έφθασε στα χέρια μου από την εγγονή της Κυριακή Παπαδοπούλου, την οποία εντόπισα τυχαία από ένα σχόλιο της στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης σε μία φωτογραφία που απεικόνιζε το Μέγαρο Μάισσα. Κατόπιν επικοινωνίας, με επισκέφθηκε στον χώρο εργασίας μου το ΙΑΠΕ και μου παραχώρησε την άδεια χρήσης και αναπαραγωγής της μαρτυρίας της γιαγιάς της, η οποία ηχογραφήθηκε από την ίδια την πληροφορήτρια και την κόρη της τον Ιούνιο του 1988 στη Θεσσαλονίκη. Οφείλω να ευχαριστήσω τη δωρήτρια τόσο για την παραχώρηση της μαρτυρίας σε εμένα όσο και στο ΙΑΠΕ, όπου θα αρχειοθετηθεί και θα είναι διαθέσιμη σε όλο το ερευνητικό κοινό. Πρόκειται για ένα ηχητικό αρχείο που η πληροφορήτρια διηγείται τη ζωή της. Η ηχογράφησή του πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη τον Ιούνιο του 1988.

Προφορική μαρτυρία Βασιλικής Παπαδοπούλου, Σταθμός Μουριών Κιλκίς, 29 Νοεμβρίου 2019.

³¹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000015_00159: Ίδια κατάσταση με υποσημείωση 26.

Μεγάλος αριθμός προσφύγων στη Θεσσαλονίκη είχε τόπο καταγωγής από χωριά του νομού Πέλλας. Μόνο σε αυτό τον κατάλογο αναφέρονται 3.300 εσωτερικοί πρόσφυγες. Αυτοί προέρχονταν από συνολικά 78 χωριά με, επίσης, τις περισσότερες των περιπτώσεων να επρόκειτο για αναγκαστική εκκένωση, χωρίς βέβαια να λείπει και η άλλη κατηγορία της εθελούσιας μετακίνησης.³² Επίσης, σπάνια, τύχαινε σε κάποια χωριά να συναντάμε και τις δύο πρακτικές εγκατάλειψης, όπως στην περίπτωση των Σεβαστιανών του νομού Πέλλας που από τα έγγραφα προκύπτει ότι έχουμε και εκκένωση από το στρατό και εθελούσια εγκατάλειψη. Παρόλο που αυτό φαίνεται και στην κατάσταση μας, η δεύτερη περίπτωση θα αναλυθεί παρακάτω περισσότερο.

Αισθητά λιγότεροι ήταν οι πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη από το Νομό Ημαθίας. Πολύ λίγα άτομα, μόλις 279 πρόσφυγες και προερχόμενοι από 27 χωριά είναι τα δεδομένα που εμφανίζονται στην κατάσταση.³³ Αυτό μπορεί να μεταφραστεί είτε ως χαμηλή επιχειρησιακή δραστηριότητα του Εθνικού στρατού ή μη ύπαρξη – δράση ανταρτών στην περιοχή, είτε πολύ πιο απλά οι πρόσφυγες του νομού να μεταφέρονταν ή να προσέφευγαν σε ποιο κοντινά ασφαλή σημεία όπως για παράδειγμα η πόλη της Βέροιας. Στις πηγές βρίσκουμε αρκετά παραδείγματα για τη Βέροια και επίσης δείγματα μη επαρκούς στέγασης προσφύγων, όπως και αιτήσεις για αποστολή λυόμενων παραπηγμάτων για αυτό το σκοπό³⁴ αλλά και περιπτώσεις που τα παραπάνω αιτήματα ικανοποιούνται.³⁵ Το δεύτερο σενάριο είναι επικρατέστερο, χωρίς ωστόσο να ακυρώνει το πρώτο.

Μία ακόμη περίπτωση που ναι μεν αρκετοί πρόσφυγες από πολλά χωριά φιλοξενήθηκαν στη Θεσσαλονίκη, ωστόσο το μεγαλύτερο μέρος κατέφυγε στα τοπικά αστικά κέντρα, ήταν αυτή του Νομού Κοζάνης. Συνολικά, την περίοδο που συγγράφεται η κατάσταση, έχουμε πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη από 80 χωριά του Νομού Κοζάνης, χωρίς ωστόσο ο αριθμός αυτών να είναι εντυπωσιακός, μόλις 790 πρόσφυγες το Δεκέμβρη του 1947.³⁶ Αυτό συμβαίνει για τον εξής λόγο, πως και η ίδια η Κοζάνη είναι τόπος φιλοξενίας «ανταρτόπληκτων» προσφύγων, οπότε συνιστούσε

³² GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000015_00160-00162: Ίδια κατάσταση με υποσημείωση 26.

³³ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000015_00163: Ίδια κατάσταση με υποσημείωση 26.

³⁴ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00126: Τηλεγράφημα του Νομάρχη Ημαθίας Ευσταθίου προς τη Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος, 28 Απριλίου 1948.

³⁵ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00245-00246: Απόφαση του Υπουργού Βορείου Ελλάδος, 5 Φεβρουαρίου 1948.

³⁶ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000015_00164-00166: Ίδια κατάσταση με υποσημείωση 26.

από μόνη της ασφαλές κέντρο για τους πρόσφυγες του Νομού της. Μάλιστα οι αρχές της πόλης, φαίνονται να ζητούν επίμονα την αποστολή παραπηγμάτων για τις ανάγκες στέγασης «ανταρτόπληκτων».³⁷ Δε γνωρίζουμε αν υπήρχε κάποιος τρόπος διαλογής, όσον αφορά του ποιοι θα μεταφέρονταν στη Θεσσαλονίκη και ποιοι θα παρέμεναν στην Κοζάνη, ωστόσο κρίνοντας από το γενικότερο σκεπτικό της κυβερνητικής πλευράς μπορούμε να υποθέσουμε πως τα κριτήρια επιλογής ενέπιπταν σε διαπιστώσεις και υπόνοιες των τοπικών αρχών για το ποιοι θεωρούνταν περισσότεροι επικίνδυνοι και ύποπτοι για συνεργασία με τους αντάρτες.

Μετακίνηση σημαντικού αριθμού προσφύγων προς την πόλη της Θεσσαλονίκης είχαμε και από αρκετά χωριά που ανήκαν στο γειτονικό νομό Σερρών. Στην παραπάνω κατάσταση ενσωματώνονται 49 χωριά του Νομού αυτού με εγκατάσταση κυρίως εντός της πόλης αλλά και σε χωριά του Νομού Θεσσαλονίκης όπως το Καλοχώρι, η Σίνδος, η Χαλάστρα και η Νεοχωρούδα.³⁸ Λίγοι ήταν οι πρόσφυγες που μετακινήθηκαν εθελούσια στην πόλη, καθώς στην περίπτωση του συγκεκριμένου Νομού σχεδόν μονοπωλεί ο εξαναγκασμός από τις δυνάμεις του Στρατού, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων. Ιδιαίτερη εντύπωση μας προκαλεί η διαπίστωση πως ενώ στα περισσότερα από τα αναγραφόμενα χωριά αναφέρονται μικροί σχετικά αριθμοί προσφύγων από μερικούς ανθρώπους, ως μερικές δεκάδες αυτών, την ίδια στιγμή, μόνο από το χωριό Καστανούσα μετακινήθηκαν υποχρεωτικά στη Θεσσαλονίκη 765 κάτοικοι. Πρόκειται για μοναδική περίπτωση στο Νομό Σερρών και μάλλον για μαζική εκκένωση. Η επικρατέστερη εξήγηση που μπορώ να δώσω είναι βασισμένη σε μια πρακτική που ακολούθησε το κράτος κατά την εφαρμογή του σχεδίου των εκκενώσεων. Η μεταφορά στην αρχή γινόταν σε κάποιο μεγαλύτερο χωριό, «κεφαλοχώρι» το οποίο μετατρέποταν σε κέντρο ασφαλείας και όταν οι συνθήκες άλλαζαν, το χωριό απειλούταν από τους αντάρτες και ο έλεγχος φαινόταν να χάνεται, μεταφέρονταν μαζικά σε μεγαλύτερο αστικό κέντρο. Το «κεφαλοχώρι» στη προκειμένη περίπτωση ήταν η Καστανούσα και η Θεσσαλονίκη το κέντρο ασφαλείας στο οποίο μεταφέρθηκαν εκ νέου οι εσωτερικοί πρόσφυγες.

Τελευταίος νομός που είχαμε αρκετά μεγάλη κινητικότητα προς τη Θεσσαλονίκη είναι ο νομός Φλώρινας. Το πρόβλημα στον συγκεκριμένο Νομό ήταν

³⁷ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00144: Τηλεγράφημα από τον Νομάρχη Κοζάνης Γιαννακίδη προς τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος, 8 Απριλίου 1948.

³⁸ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000015_00167-00168. Ίδια κατάσταση με υποσημείωση 26.

μεγάλο, καθώς πολλά από τα χωριά που οριοθετούνταν εντός της περιφέρειάς του, εμφανίζονταν σε αναφορές για «χωριά κατεχόμενα από συμμορίες».³⁹ Στην κατάσταση της Υπηρεσίας Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης εντοπίζουμε 188 πρόσφυγες με προέλευση από 22 χωριά του νομού Φλώρινας, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν κατά κύριο λόγο εντός της πόλης πλην ελαχίστων εξαιρέσεων που βρέθηκαν σε χωριά έξω από αυτή, το Ωραιόκαστρο και η Σίνδος που αναφέρονται χαρακτηριστικά.⁴⁰

Μέχρι στιγμής έχουμε αναφερθεί σε χωριά – τόπους προέλευσης των προσφύγων που έφθαναν στη Θεσσαλονίκη κυρίως από γειτονικούς του Νομούς. Αυτός είναι και ο λόγος που εντοπίζουμε μεγάλο αριθμό προσφύγων και εξίσου μεγάλο αριθμό χωριών, από τα οποία αυτοί κατάγονταν. Σε αυτό το σημείο αξίζει να παραθέσουμε και στοιχεία σχετικά με την προέλευση προσφύγων που μετακινούνταν στην πόλη από πιο μακρινούς, από αυτή, νομούς. Αυτό θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε τόσο την μεγάλη έκταση των επιχειρήσεων εκκένωσης που πέτυχε ο Στρατός αλλά ταυτόχρονα να διερευνήσουμε τους ποικίλους τόπους προέλευσης των εσωτερικών προσφύγων που κατέληξαν στη Θεσσαλονίκη. Στην προκειμένη περίπτωση θα αρκεστώ σε απλή αναφορά των στοιχείων που άντλησα από την κατάσταση του Δεκεμβρίου του 1947.

Οι πληροφορίες που έχουμε μαρτυρούν ότι στη Θεσσαλονίκη κατέφυγαν «ανταρτόπληκτοι» πρόσφυγες από τη Βόρεια Ελλάδα, κυρίως δηλαδή από τη Μακεδονία και τη Θράκη, από 6 χωριά του νομού Καστοριάς, από 6 χωριά του νομού Δράμας, από 2 του Νομού Ροδόπης και από 8 χωριά του νομού Έβρου.⁴¹ Τέλος από την Κεντρική Ελλάδα και κυρίως από την Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα στη Θεσσαλονίκη ήρθαν σαν εσωτερικοί πρόσφυγες από 6 χωριά του νομού Λαρίσης, από 2 χωριά του νομού Τρικάλων, από 1 χωριό του Νομού Αιτωλοακαρνανίας και από 3 χωριά του νομού Φθιώτιδος – Φωκίδος.⁴² Η μεταφορά των προσφύγων από τόσο μακρινά σημεία στη Θεσσαλονίκη δεν μπορεί να εξηγηθεί παρά μόνο κατόπιν θέλησης των ίδιων των προσφύγων οι οποίοι πιθανόν να είχαν συγγενείς στην πόλη και να τους φιλοξένησαν.

³⁹ Λαίου, *ο.π.*, σ. 92-93, πίνακας III.

⁴⁰ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000015_00169: Ίδια κατάσταση με υποσημείωση 26.

⁴¹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000015_00170: Ίδια κατάσταση με υποσημείωση 26.

⁴² GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000015_00171: Ίδια κατάσταση με υποσημείωση 26.

Συνοψίζοντας όλα τα δεδομένα σχετικά με τα στοιχεία προέλευσης των προσφύγων που βρέθηκαν στη Θεσσαλονίκη, συμπεραίνουμε πως η πόλη μετατράπηκε σε κέντρο φιλοξενίας για ανθρώπους που κατάγονταν από πολλούς διαφορετικούς τόπους προέλευσης από διάφορα γεωγραφικά διαμερίσματα της χώρας. Όσο πιο απομακρυσμένοι γεωγραφικά ήταν από την πόλη οι νομοί τόσο λιγότερους πρόσφυγες συναντάμε να κατάγονταν από αυτούς. Ωστόσο οφείλουμε να κάνουμε μια σημαντική επισήμανση. Τα έγγραφο που μας παρείχε όλες αυτές τις πληροφορίες είναι χρονολογημένο το Δεκέμβριο του 1947. Όπως ειπώθηκε και παραπάνω και όπως θα δούμε και στο επόμενο υποκεφάλαιο, η άφιξη των προσφύγων δεν σταμάτησε το 1947 αλλά συνεχίστηκε και στα επόμενα χρόνια του εμφυλίου. Στην ανακεφαλαίωση της κατάστασης στην τελευταία σελίδα του εγγράφου όπου φαίνονται τα αποτελέσματα αυτής συγκεντρωτικά, βλέπουμε να εγγράφονται μόλις 16.822 πρόσφυγες, αριθμός πολύ μικρότερος από αυτόν που γνωρίζουμε ότι υπήρξε στη Θεσσαλονίκη τα χρόνια του εμφυλίου.⁴³ Επίσης είναι πολύ πιθανό να έχει συνταχθεί πολύ νωρίτερα από την ημερομηνία που κοινοποιείται. Για παράδειγμα μόλις δυο μήνες πριν έχουμε αναφορά σε έγγραφο της Υπηρεσίας Κοινωνικής Πρόνοιας που έκανε λόγο για παρουσία, μόνος στην πόλη της Θεσσαλονίκης, 16.864 προσφύγων Α΄ Κατηγορίας, μόνο δηλαδή όσων εκτοπίστηκαν αναγκαστικά από το Στρατό.⁴⁴ Οπότε είναι πολύ πιθανό τα παραπάνω αναγραφόμενα χωριά προέλευσης να διαφοροποιήθηκαν και ο αριθμός τους να αυξήθηκε, ανάλογα πάντα με τις εξελίξεις των επιχειρήσεων του πολέμου και τις εναλλαγές στις ισορροπίες μεταξύ των δύο αντιπάλων. Στο επόμενο υποκεφάλαιο θα ασχοληθούμε εκτενώς με τον αριθμό των προσφύγων στην πόλη ώστε να αποκτήσουμε πλήρη εικόνα της παρουσίας των προσφύγων σε αυτήν, μελετώντας τα στοιχεία μας συνδυαστικά.

Μία ακόμα σημαντική διαπίστωση, που πρέπει να αναφερθεί είναι ότι όταν γινόταν λόγος από τις αρχές περί της έλευσης εσωτερικών προσφύγων στην Θεσσαλονίκη, αυτοί δεν περιορίζονταν μόνο στο πολεοδομικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης αλλά στεγάζονταν και σε χωριά και οικισμούς γύρω απ' αυτή. Ναι μεν το μεγαλύτερο μέρος των «ανταρτόπληκτων» εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη αλλά επίσης μεγάλο μέρος αυτών τους εντοπίζουμε σε γειτονικά χωριά, πάντα στα όρια του Νομού Θεσσαλονίκης, τόσο σύμφωνα με τα όρια εκείνης της εποχής αλλά όσο και με

⁴³ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000015_00172: Ίδια κατάσταση με υποσημείωση 26.

⁴⁴ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000015_00135: Ίδια κατάσταση με υποσημείωση 26.

βάση τα σημερινά όρια. Μεγάλο μέρος προσφύγων εγκαταστάθηκε στο Λαγκαδά και στην ευρύτερη γύρω από αυτόν περιοχή.⁴⁵ Στις πηγές μας βρίσκουμε πολλές αναφορές σε χωριά όπως η Λητή, η Μαρούδα, το Μελισσοχώρι, Δρυμός, τα Μάλγαρα, τα Κύμινα στα δυτικά του Νομού αλλά και στα ανατολικά σε χωριά όπως η Επανομή, τα Βασιλικά, οι Ταγαράδες και η Σουρωτή.⁴⁶ Οι πρόσφυγες που είχαν καταφύγει σε αυτά, τις περισσότερες φορές, προέρχονταν από γειτονικά χωριά, τα οποία είχαν εκκενωθεί από το Στρατό. Συμπεραίνουμε πως η παρουσία των προσφύγων δεν περιορίστηκε μόνο στον αστικό ιστό της πόλης αλλά εγκαταστάθηκε και σε χωριά σε όλη την έκταση του νομού Θεσσαλονίκης.

1.3 Οι αριθμοί

Το πρόβλημα γιγαντώθηκε στην καθημερινότητα της πόλης κυρίως από το 1947, χωρίς αυτό να σημαίνει πως ο αριθμός των εσωτερικών προσφύγων που προϋπήρχε ήταν μη υπολογίσιμος. Σε ένα τηλεγράφημα της «Ένωσης Προσφύγων Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης» που χρονολογείται στις 23 Δεκεμβρίου του 1946 γίνεται λόγος για 30 χιλιάδες πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη ενώ η παραπάνω Ένωση διαμαρτύρεται για τον «συνεχή διωγμό των ανθρώπων».⁴⁷ Ο αριθμός αυτός ελέγχεται για την εγκυρότητά και την ακρίβειά του καθώς και η αξιοπιστία της πηγής, αλλά μας χρησιμεύει ιδιαίτερα στο να διερευνήσουμε, λεπτομερώς στο εξής, τον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιήθηκε η μετακίνηση των ανθρώπων αυτών αλλά και στον όγκο των προσφύγων που βρέθηκε στη Θεσσαλονίκη.

Έκτοτε, ο αριθμός τους παρουσιάζει συνεχή και μεγάλη αύξηση η οποία δε θα σταματήσει παρά μόνο όταν ο εμφύλιος πόλεμος βρισκόταν προς το τέλος του. Περίτρανη απόδειξη της συνεχούς αύξησης των προσφύγων εντοπίζεται περίπου δύο χρόνια μετά την πρώτη αναφορά έλευσης προσφύγων του 1946, στις 29 Μαρτίου 1948 οι αρχές ανέφεραν ότι πρόσφυγες συνέχιζαν να καταφθάνουν στη Θεσσαλονίκη με αμείωτο ρυθμό, όταν ο ίδιος ο Υπουργός Βορείου Ελλάδος, έκανε λόγο για «καθημερινώς αφικνούμενους «συμμοριόπληκτους» και κάλεσε την Γ΄ Περιφερειακή

⁴⁵ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00001: Έπαρχος Λαγκαδά προς Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος, 22 Ιουλίου 1948.

⁴⁶ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000012: Σε ολόκληρο το φάκελο βρίσκουμε αναφορές για στέγαση «ανταρτόπληκτων» προσφύγων στα παραπάνω χωριά.

⁴⁷ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0009_00072-00074: Πολιτικό Γραφείο του Προέδρου της Κυβερνήσεως προς Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος, 11 Ιανουαρίου 1947.

Διεύθυνση Ανοικοδομήσεως να προβεί στην ρύθμιση των δωματίων στο ισόγειο του Μεγάρου Καραβάν Σαράι και στην εύρεση κι άλλων ελεύθερων χώρων για στέγαση «συμμοριόπληκτων» οικογενειών.⁴⁸ Παρομοίως το Νοέμβριο του 1948, διακρίνεται έντονος προβληματισμός, καθώς, όχι μόνο δεν είχε ξεκινήσει η διαδικασία επαναπατρισμού, τουναντίον εξακολουθούσε να παρατηρείται μεγαλύτερη εισροή προσφύγων στα αστικά κέντρα.⁴⁹ Προκαλεί έκπληξη και απορία το γεγονός ότι και από τα δύο παραπάνω έγγραφα προκύπτει πως ενώ βρισκόμασταν προς το τέλος του 1948, είχαμε ακόμα αναφορές για συνέχιση της έλευσης «ανταρτόπληκτων» στη Θεσσαλονίκη.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διακύμανση του αριθμού των εσωτερικών προσφύγων του εμφυλίου πολέμου στη Θεσσαλονίκη. Αναλυτικά, θα παρουσιάσω τα στοιχεία που παραθέτει η Αγγελική Λαΐου για τις μετακινήσεις πληθυσμών στην ύπαιθρο κατά τον εμφύλιο πόλεμο. Συγκεκριμένα σε αυτό τον πίνακα, κάνει εκτενή αναφορά στους αριθμούς των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη από πληροφορίες που αντλεί τόσο από το Αμερικάνικο Προξενείο της Πόλης, όσο και το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας.⁵⁰

<u>Μήνας – Έτος</u>	<u>Αριθμός Προσφύγων</u>
Μάρτιος 1947	8.418
Ιούνιος 1947	25.803
Αύγουστος 1947	31.979
Ιανουάριος 1948	57.107
Φεβρουάριος 1948	58.957
Ιούνιος 1948	62.326
Ιούλιος 1948	62.694

⁴⁸GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00161: Υπουργός Βορείου Ελλάδος προς Γ΄ Περιφερειακή Διεύθυνση Ανοικοδομήσεως, 9 Μαρτίου 1948.

⁴⁹GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000014_00099: Αναφορά του Υγειονομικού Κέντρου Θεσσαλονίκης προς τη Νομαρχία Θεσσαλονίκης, 10 Νοεμβρίου 1948.

⁵⁰ Λαΐου, *ο.π.* σ. 85-86, Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση*, σ.315.

Οκτώβριος 1948	60.341
Δεκέμβριος 1948	57.874
Φεβρουάριος 1949	57.875
Μάρτιος 1949	37.006
Ιούνιος 1949	37.853
Αύγουστος 1949	26.679

Με μια προσεκτική ανάγνωση του παραπάνω πίνακα μπορούμε να βγάλουμε χρήσιμα συμπεράσματα. Μία πρώτη διαπίστωση είναι η ραγδαία αύξηση των προσφύγων από το Μάρτιο του 1947 και μέσα σε ένα χρόνο, όταν από τους 8.418 πρόσφυγες ο αριθμός τους φθάνει στους 58.957 το Φεβρουάριο του 1947. Μιλάμε για άφιξη 50.000 και πλέον προσφύγων μέσα σε ένα ημερολογιακό έτος. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί από δύο κυρίως λόγους. Ένας είναι ότι η απαρχή της αύξησης των μετακινούμενων ανθρώπων συμπίπτει χρονικά με το χρονικό σημείο που η πολιτική ηγεσία προκρίνει τη λύση της εκκένωσης της υπαίθρου ως οριστική λύση για να στερήσει από το ΔΣΕ την επαφή με τον κόσμο και ότι αυτό συνεπάγεται.⁵¹ Επιπρόσθετα δε πρέπει να αγνοήσουμε και το γεγονός ότι βρισκόμασταν στην κορύφωση του πολέμου με τις εχθροπραξίες να κλιμακώνονται, οπότε πολλοί υιοθέτησαν τη λύση της οικειοθελούς προσφυγοποίησης και μεταφοράς σε ασφαλέστερα σημεία, μεταξύ αυτών και της Θεσσαλονίκης. Επίσης σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του κλίματος διαδραμάτισαν οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του Στρατού εκείνη την εποχή στην Κεντρική Μακεδονία. Ένα άλλο σημείο που προκαλεί εντύπωση στην ανάγνωση των παραπάνω αριθμών είναι η μικρή αύξηση των προσφύγων από το Μάρτιο ως τον Ιούνιο του 1949 και ενώ ήδη από τον Οκτώβριο του 1948 που ο αριθμός των υπαρχόντων προσφύγων εμφάνιζε για πρώτη φορά πτώση και έκτοτε είχε μονίμως πτωτική πορεία. Αυτή η μικρή αύξηση της τάξης των 800 περίπου προσφύγων μπορεί να δικαιολογηθεί από τη συγκυρία που λαμβάνει χώρα,

⁵¹ Μαργαρίτης, *ο.π.*, σ. 594: συγκεκριμένα κατά την διάρκεια της επιχείρησης Τέρμινοους που έλαβε χώρα την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1947 η πρακτική των εκκενώσεων αναβαθμίστηκε σε τακτικό στρατιωτικό στόχο.

παρόλο που ο πόλεμος έβαινε προς το τέλος του και την άνοιξη και του καλοκαίρι του 1949, αυτό όμως το γνωρίζουμε εμείς εκ των υστέρων. Υπάρχει σοβαρό ενδεχόμενο όσοι επέστρεψαν στα χωριά τους, στις περισσότερες των περιπτώσεων έβρισκαν καμένη γη. Η δυσκολία επιβίωσης πολύ πιθανό να τους εξανάγκαζε να επιστρέψουν, εκ νέου, στο αστικό κέντρο όπου βρίσκονταν. Επίσης άλλη μία πιθανή εξήγηση είναι η αποφυγή του να βρεθούν κάποιοι εν μέσω διαστρωμένων πυρών, αφού η δράση του ΔΣΕ περιοριζόταν, προϊόντος του χρόνου, όλο και περισσότερο στα βόρεια της χώρας.

Οι παραπάνω αριθμοί, φυσικά, μερικές φορές δεν αντιστοιχούσαν με ακρίβεια στο μέγεθος το οποίο χαρακτήριζαν και στην προκειμένη περίπτωση στους εσωτερικούς πρόσφυγες. Δεν είναι λίγες οι φορές που η κυβέρνηση εργαλειοποιούσε τους πρόσφυγες, παρουσιάζοντας ψευδείς αυξημένους αριθμούς για προπαγανδιστικούς λόγους. Αυτό μεταφραζόταν τόσο σε επικοινωνιακή πολιτική απέναντι στον αντίπαλό, όσο και σε εξασφάλιση μεγαλύτερης βοήθειας για την περίθαλψη και την αποκατάστασή τους, κυρίως από την Αμερική.⁵² Επίσης, ένας επιπλέον λόγος, εξαιτίας του οποίου δεν έχουμε πλήρη εικόνα για τον ακριβή αριθμό των προσφύγων, έχει να κάνει με τις αυξομειώσεις που πραγματοποιούνταν καθημερινά στους καταλόγους «ανταρτόπληκτων» της πόλης. Σε όλο το χρονικό φάσμα του ζητήματος εντοπίζουμε έγγραφα που αφορούν είτε παράπονα ολόκληρων οικογενειών για μη εγγραφή στους καταλόγους βοήθειας, είτε παράπονα για διαγραφές από αυτούς.⁵³

⁵² Λαίου, *ο.π.*, σ. 95-96

⁵³ Και για τις δύο περιπτώσεις τα παραδείγματα είναι πάρα πολλά και εντοπίζονται σε πληθώρα εγγράφων που στο σύνολό τους απευθύνονται είτε στην Υπηρεσία Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης, είτε στη Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος. Ενδεικτικά θα παραθέσω ένα έγγραφο για κάθε περίπτωση. GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0003_00140: Αίτηση της Ζωής, χήρας Αλεξάνδρου Λιογκαρίδη, από τις Μουριές Κιλκίς για εγγραφή της οικογένειάς της στους καταλόγους «ανταρτόπληκτων» ώστε να τους χορηγηθεί και η αντίστοιχη βοήθεια, 15 Ιουλίου 1948.

GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0003_00135: Υπουργός Βορείου Ελλάδος προς Κέντρο Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης όπου κοινοποιείται αίτηση του «ανταρτόπληκτου» Αντώνη Γεωργίου από το χωριό Φιλωτία Αριδαίας, σχετικά με τη διαγραφή του από τους καταλόγους βοήθειας όπου και παρακαλεί για την επανεγγραφή του, 9 Σεπτεμβρίου 1948.

1.4 Κατηγοριοποίηση

Η βασική διάκριση και κατηγοριοποίηση που έκανε το κράτος για τους εσωτερικούς πρόσφυγες αφορούσε κυρίως τον βαθμό απορίας και κατ' επέκταση την παρεχόμενη σε αυτούς βοήθεια. Έτσι παρατηρούμε στα έγγραφα να αναφέρονται «ανταρτόπληκτοι» κυρίως Α' και Β' κατηγορίας και δευτερευόντως Γ'.⁵⁴ Η κάθε κατηγορία από αυτές χαρακτήριζε και το μέγεθος της ανάγκης που είχε ο εκάστοτε εσωτερικός πρόσφυγας.⁵⁵ Στην Α' κατηγορία βρίσκουμε τους παντελώς άπορους πρόσφυγες οι οποίοι δικαιούνταν στέγαση, τροφή, χρηματικό βοήθημα, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και όποια άλλη μέριμνα προσέφερε το κράτος. Στην κατηγορία Β' έχουμε τους πρόσφυγες οι οποίοι έχουν κάποιο εισόδημα που τους επέτρεπε να επιβιώσουν, αλλά τους παρεχόταν στέγη, ιματισμός, υγειονομική περίθαλψη, δελτία τροφίμων και άρτου. Η διαφοροποίηση με την πρώτη βρισκόταν κυρίως στο ότι δε λάμβαναν χρήματα. Τέλος στην κατηγορία Γ' εντάσσονταν όσοι δεν είχαν καμία ανάγκη για βοήθεια αφού είτε θα ήταν εύποροι, είτε θα είχαν τη στοιχειώδη συνδρομή συγγενών τους. Αυτοί καταγράφονταν σαν κατηγορία στους καταλόγους κυρίως για στατιστικούς λόγους και όπως είναι λογικό ήταν η πιο σπάνια κατηγορία πρόσφυγα.

Αυτό που αξίζει ιδιαίτερα να αναφερθεί είναι ότι οι κατάλογοι που συντάσσονταν για τους «ανταρτόπληκτους» με βάση τον παραπάνω διαχωρισμό άλλαζαν πολύ συχνά, όπως και η κατηγορία της απορίας τους. Αυτό γινόταν κυρίως λόγω της δυσκολίας του κράτους να ανταπεξέλθει στις τόσο μεγάλες οικονομικές απαιτήσεις του προγράμματος αποκατάστασης των εσωτερικών προσφύγων με αποτέλεσμα να ζητά από τα εκάστοτε τοπικά Κέντρα Κοινωνικής Πρόνοιας συχνές επανεξετάσεις απορίας. Δεν πρέπει να παραλείψουμε ότι πολλές φορές παρατηρήθηκαν προκαταλήψεις και καταστρατηγήσεις στην παροχή βοήθειας στους πρόσφυγες. Παρατηρούμε παράπονα ανθρώπων, οι οποίοι, λόγω πολιτικών φρονημάτων ή και πρότερης δράσης στον εμφύλιο, αποκλείονταν από τους καταλόγους βοήθειας. Αντίστροφα, πολίτες που δεν ήταν επ ουδενί πρόσφυγες, απλά παρείχαν

⁵⁴GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000015_00287-00288: Απόφαση της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος, 29 Οκτωβρίου 1947.

⁵⁵ Βασιλική Λάζου, «Οι 'εσωτερικοί πρόσφυγες' του εμφυλίου πολέμου. Ζητήματα χαρακτηρισμού και πρόνοιας» σ. 111-137 στο Πολυμέρης Βόγλης, Φλώρα Τσιλάγα, Ιάσωνας Χανδρινός, Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων, η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*: Θεσσαλονίκη, 2012, Α' έκδοση, εκδ. Επίκεντρο. σ. 121. Λαίου, ο.π., σ. 95

ορισμένες διευκολύνσεις στο κράτος αποζημιώνονταν με μερίδα, μέχρι και περίθαλψη πρόσφυγα.

Ένα παράδειγμα της τελευταίας περίπτωσης είναι ένας πρώην μαχητής του ΔΣΕ, ο Μιχάλης Λαζαρίδης, που άλλαξε στρατόπεδο κατόπιν οικειοθελούς παράδοσης, κατετάγη στον Εθνικό Στρατό και έκτοτε, όπως αναφέρεται στα έγγραφα που βρίσκουμε για την περίπτωσή του, βοήθησε «ποικιλοτρόπως» το κράτος και «αυθορμήτως επέδειξε έκτοτε άριστη διαγωγή». Αυτό αποτέλεσε το εισιτήριό του για να λάβει βοήθεια «ανταρτόπληκτου» πρόσφυγα.⁵⁶ Αυτό όμως προκάλεσε πολλές αντιδράσεις και ειδικά στους συγχωριανούς του που με επιστολές επιχειρούν να πλήξουν την εικόνα του και να σπιλώσουν την αξιοπιστία του, αφού ισχυρίζονται πως επικαλέστηκε ψευδή στοιχεία, πως ουδέποτε στρατολογήθηκε βιαίως από το ΔΣΕ και ότι ποτέ δε κήκε το σπίτι του, αφού η περιουσία του παρέμενε άθικτη.⁵⁷ Στο τέλος φαίνεται να το πετυχαίνουν, αλλά από την παραπάνω ιστορία απεικονίζονται πολλά από τα δεινά της ελληνικής κοινωνίας του εμφυλίου πολέμου.

Επίσης, ήδη από τα προηγούμενα υποκεφάλαια προκύπτει ένας πρώτος διαχωρισμός μεταξύ των προσφύγων, αφού είναι πλέον εμφανές ότι δεν είχαμε να κάνουμε μόνο με εσωτερικούς πρόσφυγες που εξαναγκάστηκαν από το στρατό σε μετακίνηση αλλά και με οικειοθελώς εκπατρισμένους που υποχρεώθηκαν από τις επικρατούσες συνθήκες να εγκαταλείψουν τις εστίες τους.⁵⁸ Αυτό συνήθως συνέβαινε σε περιπτώσεις βίας, τρομοκρατίας και έκρυθμων καταστάσεων κυρίως σε περιοχές κοντά στα πεδία δράσης του ΔΣΕ, ειδικά όταν οι σχέσεις των ανταρτών με την τοπική κοινωνία ήταν εχθρικές. Επίσης, σημαντικό λόγο εγκατάλειψης συνιστούσε και η αποφυγή ενδεχόμενης στρατολόγησης από τους αντάρτες οι οποίοι διαρκώς αναζητούσαν και στρατολογούσαν έμψυχο δυναμικό. Επιπρόσθετα, η αποκοπή των ανταρτοκρατούμενων περιοχών και όσες βρίσκονταν κοντά σε αυτές, καθιστούσαν τη διαβίωση των κατοίκων εξαιρετικά δύσκολη και πολλές φορές προσέφευγαν στη λύση της φυγής.

⁵⁶ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00165: Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος προς την Διεύθυνση Υπηρεσίας Κοινωνικής Πρόνοιας, 02 Απριλίου 1948.

⁵⁷ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00169-00170: Επιστολή του έπαρχου Αλμωπίας προς τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος, 17 Φεβρουαρίου 1948.

⁵⁸ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000015_00151: βλ. υποσ. 26.

Ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα οικειοθελούς μετακίνησης στη Θεσσαλονίκη είναι αυτό των κατοίκων των Σεβαστιανών του Νομού Πέλλας. Σε αυτή την περίπτωση οι ίδιοι οι κάτοικοι ζητούσαν επίσημα από τις αρχές να πραγματοποιηθεί η μετακίνησή τους στη Θεσσαλονίκη, αφού η κατάσταση στο χωριό τους ήταν πολύ κρίσιμη. Σε επιστολή ο πρόεδρος των εθnikοφρόνων Σκύδρας και περιχώρων, προς τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος, την οποία συνυπέγραφε και ο πρόεδρος της επιτροπής Σεβαστιανών και εξέθεταν πλήρως τις δυσμενείς συνθήκες που είχαν δημιουργηθεί από τους αντάρτες. Ο συντάκτης της επιστολής σε κατάσταση πλήρους απόγνωσης και κινδυνολογώντας, έγραφε πως απειλούνταν οι ζωές των κατοίκων από τη δράση των ανταρτών και έκανε λόγο για θλιβερά γεγονότα δολοφονιών και λεηλασιών που έλαβαν χώρα τόσο στα Σεβαστιανά όσο και στη Σκύδρα. Επίσης ζητούσε άμεσα μέτρα τόσο για την περιφρούρηση του μέρους και περίθαλψη των παθόντων στο τέλος αιτήθηκε ως μόνη αποτελεσματική λύση τη μετακίνηση των κατοίκων στη Θεσσαλονίκη.⁵⁹

Αυτή η οικειοθελής μετακίνηση, χωρίς καμία συμβολή του Στρατού, όπως θα δούμε παρακάτω από τις προφορικές μαρτυρίες των αδερφών Κυριακής Παπαδοπούλου και Άννας Σεμερτζίδου με καταγωγή από τα Σεβαστιανά, τελικά όντως πραγματοποιήθηκε. Εδώ έχουμε να κάνουμε ξεκάθαρα για μια κοινωνία διχασμένη σε αντάρτες και εθnikόφρονες, ποτισμένη από εμφυλιοπολεμικά πάθη και ο διαχωρισμός αυτός προκύπτει εύλογα από το ότι την επιστολή την υπογράφει, όπως ειπώθηκε ο πρόεδρος των εθnikοφρόνων της περιοχής. Στο μεγαλύτερο ποσοστό των εθελούσιων μετακινήσεων, συνήθως, τέτοιοι ήταν κυρίως οι λόγοι που συνέτρεχαν.

Γενικά, μπορούμε να πούμε πως η Θεσσαλονίκη βρισκόταν υψηλά στην προτίμηση των οικειοθελώς εσωτερικών προσφύγων του Εμφυλίου και κυρίως αυτών που προέρχονταν από τη Βόρεια Ελλάδα. Η έκτασή της, η θέση της, ο ρυθμός αποκατάστασης και οι αυξημένες παροχές που διέθετε σε μεγαλύτερο αστικό κέντρο την καθιστούσαν ιδανική λύση έστω και για προσωρινή μετακίνηση. Επίσης όσο δύσκολες και να ήταν, όπως θα δούμε και παρακάτω, οι συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων στην πόλη, σε κάθε περίπτωση ήταν καλύτερες από τις συνθήκες που επικρατούσαν σε άλλες επαρχιακές πόλεις που φιλοξενούνταν «ανταρτόπληκτοι»

⁵⁹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0009_00085 – 00086: Επιστολή Επιτροπής Σεβαστιανών και Συλλόγου Εθnikοφρόνων Σκύδρας προς τον Γενικό Διοικητή Βορείου Ελλάδος Ροδόπουλο, 16 Ιανουαρίου 1947.

πρόσφυγες, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της Πτολεμαΐδας που συναντούμε στέγαση ανθρώπων μέχρι και μέσα σε αχυρώνες.⁶⁰ Το γεγονός ότι πολλοί πρόσφυγες από άλλες περιοχές επιθυμούσαν την έλευσή τους στη Θεσσαλονίκη, αποδεικνύεται σε μεγάλο βαθμό από τις πηγές. Βρίσκουμε κατά καιρούς αιτήματα κακώς στεγασμένων «ανταρτόπληκτων» από άλλες πόλεις, όπου ζητούν άδεια για τη μετακίνησή τους στη Θεσσαλονίκη. Φθάνουμε σε σημείο οι ίδιοι οι ανταρτόπληκτοι να απειλούν ότι αν δε βελτιωθούν οι συνθήκες στέγασής τους να μεταβούν χωρίς άδεια στη Θεσσαλονίκη, με την τοπική Νομαρχία να ζητά τη συμβολή της Χωροφυλακής, ώστε να τους συγκρατήσει για να μη πραγματοποιήσουν τις απειλές τους.⁶¹ Οι πρόσφυγες αυτοί αναζητούσαν καλύτερες συνθήκες διαβίωσης και πίστευαν πως η Θεσσαλονίκη μπορεί να τους τις παρέχει, γι' αυτό και ζητούν, μέχρι που εκβιάζουν τη μετακίνησή τους σε αυτή. Μπορεί αυτή η πεποίθηση να προέκυπτε ακόμα και από επαφές με πρόσφυγες που βρίσκονταν ήδη στην πόλη, ειδικά για την περίπτωση του Νομού Κιλκίς που ήταν ο τόπος καταγωγής για το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων της Θεσσαλονίκης.

Στη Θεσσαλονίκη βρέθηκαν χιλιάδες άνθρωποι διαφορετικής προέλευσης και όπως είναι λογικό διαφορετικής οικονομικής και κοινωνικής θέσης, κουλτούρας και μόρφωσης αλλά και με διαφορετικές πολιτικές απόψεις και διαφορετικές ιστορίες που έφεραν μαζί τους από τους τόπους που προέρχονταν. Ωστόσο, όλοι βρίσκονται στην ίδια πόλη και κάτω από το ίδιο καθεστώς προσφυγοποίησης και αναγκάζονταν από τις συνθήκες να συνυπάρξουν, μέχρι τουλάχιστον το τέλος της δοκιμασίας την οποία περνούσαν.

Λιγοστές είναι οι πληροφορίες που έχουμε για τους ίδιους τους ανθρώπους που φιλοξενήθηκαν στην πόλη για ένα τόσο σημαντικό χρονικό διάστημα. Από το γεγονός ότι οι εκκενώσεις εφαρμόστηκαν σχεδόν αποκλειστικά σε πληθυσμούς της υπαίθρου, εύλογα συμπεραίνουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος των «ανταρτόπληκτων» προσφύγων ήταν αγρότες και κτηνοτρόφοι. Πέρα από τη διατύπωση αυτή που γίνεται βάσει της λογικής, έχουμε και πολλές αναφορές στους πρόσφυγες με το επάγγελμα τους, με τις δύο παραπάνω σχεδόν να μονοπωλούν. Προφανώς και δε χαρακτήριζαν το σύνολο των προσφύγων αλλά ήταν η επικρατούσα ιδιότητα. Σίγουρα θα υπήρχαν και πολίτες που

⁶⁰ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00381: Δήμος Πτολεμαΐδας προς Νομαρχία Κοζάνης, 23 Ιουλίου 1948.

⁶¹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0003_00099-00100-00101: Νομαρχία Κιλκίς προς Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος, 13 Σεπτεμβρίου 1948.

ασκούσαν άλλα επαγγέλματα και κυρίως τεχνικά αλλά δεν εντοπίσαμε πληροφορίες, διότι αυτοί δεν τύχαιναν ξεχωριστής περιθάλψης όπως οι αγρότες και οι κτηνοτρόφοι. παρά μόνο γνωρίζουμε για μία ιδιαίτερη κατηγορία, αυτή των ιερέων προσφύγων των οποίων κατά πάσα πιθανότητα την αποκατάσταση αναλάμβανε η Μητρόπολη της Θεσσαλονίκης.⁶² Αυτό ωστόσο δε σημαίνει ότι συνέβαινε και με όλους τους «ανταρτόπληκτους» ιερείς, αφού βρίσκουμε και έγγραφα στα οποία εγκρίνονται χρηματικά βοηθήματα προς αυτούς.⁶³

Ιδιαίτερη μνεία αξίζει να γίνει στο γεγονός ότι στη Θεσσαλονίκη εντοπίστηκε ύπαρξη και «ανταρτόπληκτων» φοιτητών. Προφανώς επρόκειτο για φοιτητές που προέρχονταν από «ανταρτόπληκτα» χωριά. Ίσως αυτό το δεδομένο να μη μας γινόταν ποτέ γνωστό αν δε κατέρρευε το λυόμενο σιδερένιο παράπηγμα, τύπου Ρόμνεϋ, που παραχωρήθηκε από το κράτος στο πανεπιστήμιο, προκειμένου να στεγαστούν εκεί «ανταρτόπληκτοι» φοιτητές.⁶⁴ Πρόκειται για μια ιδιαίτερη κατηγορία «ανταρτόπληκτων» προσφύγων, που παρόλο το καθεστώς στο οποίο ζουν, συνέχιζαν τη ζωή τους κανονικά και μάλιστα φοιτούσαν και στο Πανεπιστήμιο της πόλης.

Το μόνο σίγουρο είναι πως ανεξαρτήτου οικονομικής κατάστασης, επαγγέλματος ή ιδιότητας, κοινωνικής θέσης και πολιτικών πεποιθήσεων, όλοι βίωσαν το ίδιο τραύμα της προσφυγιάς και του βίαιου εκπατρισμού κάτι που τους βαραίνει μέχρι και σήμερα. Συνδυαστικά με το τραγικό βίωμα του εμφύλιου αλληλοσπαραγμού, μόνο αρνητικά συναισθήματα επισύρει η μνήμη τους. Πέραν των δυσκολιών που βίωσαν και εξιστορούν, ένα μεγάλο «γιατί» κατακυριεύει την αφήγησή τους, προσπαθώντας, μέχρι και σήμερα να εξηγήσουν τα αίτια όλων των άσχημων εμπειριών που βίωσαν εκείνη την περίοδο. Ίσως το μοναδικό που συγκλίνει σε μία θετική αποτίμηση της μετέπειτα ζωής τους είναι το γεγονός ότι «επιβίωσαν».⁶⁵

⁶² GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0003_00162: Υπουργός Βορείου Ελλάδος προς την Ιερά Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, 05 Αυγούστου 1948.

⁶³ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000013_00246: Τηλεγράφημα του Υπουργού Κοινωνικής Πρόνοιας προς το Νομάρχη Θεσσαλονίκης 17 Ιανουαρίου 1948.

⁶⁴ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00007-00010: Αλληλογραφία μεταξύ της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος, της Β' Επιθεώρησης του Υπουργείου Ανοικοδομήσεως και των Πρυτανικών Αρχών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Ιούνιος – Ιούλιος 1948.

⁶⁵ Προφορική Μαρτυρία Βασιλικής Παπαδοπούλου, Σταθμός Μουριών Κιλκίς, 29 Νοεμβρίου 2019.

Κεφάλαιο 2º: Η στέγαση των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη

Το πρώτο και μεγαλύτερο πρόβλημα που είχε να αντιμετωπίσει το κράτος με την έλευση των πρώτων κιόλας «ανταρτόπληκτων» προσφύγων ήταν η στέγασή τους. Επρόκειτο για ένα τεράστιο όγκο ανθρώπων οι οποίοι έρχονταν στην πόλη με όλο και αυξανόμενο ρυθμό, όπως αναφέρθηκε, φτωχοί στο σύνολό τους και λόγω της εξαναγκασμένης μετακίνησής τους να μην έχουν προλάβει να φέρουν τα υπάρχοντά τους. Το πρώτο που έπρεπε να φροντίσει ήταν αυτοί να τοποθετηθούν σε κάποια ασφαλή οικήματα και να μη παραμείνουν στο δρόμο, άστεγοι. Γι' αυτό το λόγο έπρεπε να τεθεί σε λειτουργία ένας ολόκληρος μηχανισμός ο οποίος θα είχε αποκλειστικό σκοπό την εξεύρεση κάθε πιθανού κτηρίου που θα μπορούσαν να τοποθετηθούν οικογένειες ανταρτόπληκτων προσφύγων.

2.1 Αρμόδιες Υπηρεσίες

Για την αντιμετώπιση του στεγαστικού προβλήματος της Θεσσαλονίκης εργάστηκαν πολλές τοπικές υπηρεσίες και φορείς, σε συνεργασία πάντα με τα κέντρα λήψης αποφάσεων στην Αθήνα, δηλαδή τα Υπουργεία κυρίως το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας και δευτερευόντως τα Υπουργεία Ανοικοδομήσεως και Υγείας. Αυτές όμως που πρωταγωνιστούν στην αποκατάσταση των εσωτερικών προσφύγων της Θεσσαλονίκης και τις εντοπίζουμε στην πλειονότητα των εγγράφων που αφορούν το ζήτημά μας ήταν δύο: Αφενός η Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος με τον Αρ. Μπασιάκο να προϊστάται σαν Υπουργός Βορείου Ελλάδος στην αρχή και στη συνέχεια να δίνει τη σκυτάλη στον Κ. Κορόζο. Αφετέρου η Υπηρεσία Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης, που υπαγόταν στο Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, με Διευθυντή το Μιλτιάδη Ρηγαδή και πολλοί από τους υπαλλήλους της, όπως θα δούμε στη και συνέχεια να λαμβάνουν κομβικές θέσεις στην υλοποίηση του σχεδίου αποκατάστασης των ανταρτόπληκτων προσφύγων. Επιπλέον, ιδιαίτερη μνεία οφείλουμε να κάνουμε στην Β' Επιθεώρηση και στη Γ' Περιφερειακή Διεύθυνση Ανοικοδομήσεως, υπηρεσία του ομώνυμου Υπουργείου Ανοικοδομήσεως που διατέλεσαν ιδιαίτερα σημαίνοντα ρόλο τόσο με τη συμβολή τους στην επισκευή παλιών και προβληματικών κτηρίων, προς εγκατάσταση προσφύγων, τόσο και με τη διάθεση ξύλινων και σιδερένιων παραπηγμάτων, προερχόμενα από την αμερικανική βοήθεια στην Ελλάδα, όταν πια τα διαθέσιμα οικήματα είχαν πλήρως εκλείψει. Επιπρόσθετα και επικουρικά λειτουργεί

και η Υπηρεσία – Γραφείο Στεγάσεως Ανταρτόπληκτων με υπεύθυνο τον Αλκιβιάδη Δαμόρη, Υπηρεσία που συνέβαλε ουσιαστικά στην λύση του προβλήματος της στέγασης, αφού αποκλειστικός σκοπός της ήταν η εύρεση διαθέσιμων οικημάτων για στέγαση οικογενειών προσφύγων.⁶⁶ Η συνεργασία των παραπάνω Υπηρεσιών έκανε το έργο της στέγασης και αποκατάστασης των προσφύγων ιδιαίτερα αποτελεσματικό και περιόρισε σε μεγάλο βαθμό την ανθρωπιστική κρίση την οποία διερχόταν η πόλη εκείνη την περίοδο.

2.2 Προσωρινές λύσεις: Η συμβολή των σχολείων

Στην αρχή το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων συνιστούσε μεγάλα προβλήματα στο κράτος, κυρίως ως προς το πού θα τοποθετούνταν έστω προσωρινά οι πρόσφυγες. Από τα έγγραφα τεκμαίρεται ότι για την στέγαση των προσφύγων επιτάχθηκαν κάθε λογής διαθέσιμοι χώροι, χωρίς απαραίτητα να προϋπόθεταν συνθήκες στέγασης ανθρώπων. Έτσι παρατηρούμε, πριν οργανωθεί το κράτος προς αυτή την κατεύθυνση, κυριολεκτικά να στοιβάζονται οι άνθρωποι σε χώρους όπως σχολεία, αποθήκες, εργοστάσια, καφενεία, καταστήματα, καπναποθήκες και άλλα διαθέσιμα κτήρια της πόλης, που είτε δε χρησιμοποιούνταν, είτε επιτάχθηκαν με αυτό το σκοπό. Σε αυτό το πρώτο στάδιο παρατηρούνται και μεγάλες αδικίες, όπως για παράδειγμα σε ένα αυτοσχέδιο δωμάτιο να στεγάζεται μία οικογένεια ενώ σε άλλο να στεγάζονται δύο και τρεις οικογένειες.⁶⁷ Προφανώς και αυτό δε γινόταν ηθελημένα αλλά κυρίως λόγω του ότι οι αρχές δεν ήταν προετοιμασμένες να αντιμετωπίσουν μια τόσο μεγάλη ανθρωπιστική κρίση και δεν είχαν τη δυνατότητα να ελέγξουν τι συνέβαινε στο κάθε κατάλυμα, με αποτέλεσμα σε μερικά από αυτά να επικρατεί κυριολεκτικά χάος. Εξάλλου ο φόρτος εργασίας για τους επόπτες της Πρόνοιας ήταν τεράστιος.

Το μεγάλο πρόβλημα εντοπίζεται κυρίως στη στέγαση των προσφύγων στα σχολεία. Σε πολλά έγγραφα βρίσκουμε περιπτώσεις ανθρώπων που στεγάστηκαν προσωρινά σε σχολεία της πόλης, μάλιστα θεωρείται ότι τα σχολεία σήκωσαν το

⁶⁶GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00349: Απόφαση του Υπουργού Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιάκου, 28 Ιανουαρίου 1948.

GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0003_00007: Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος προς τον προϊστάμενο της Υπηρεσίας Στεγάσεως Ανταρτόπληκτων 10 Δεκεμβρίου 1947.

⁶⁷GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0007_00003 – 00004 – 00005: Έκθεση του Διευθυντή του Τμήματος Υγιεινής της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας Δ. Παδιώτη προς τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος, 4 Νοεμβρίου 1947.

μεγαλύτερο βάρος της στέγασης των προσφύγων, τον πρώτο καιρό της έλευσής τους στην πόλη. Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζω τα σχολεία και εκπαιδευτικά ιδρύματα της πόλης, που είχαν επιταχθεί μέχρι το Νοέμβριο του 1947 για να τοποθετηθούν ανταρτόπληκτοι πρόσφυγες:

<u>Σχολεία – Εκπαιδευτήρια στη Θεσσαλονίκη που φιλοξενήθηκαν πρόσφυγες⁶⁸</u>
1ο Σχολείο Νεαπόλεως
2ο Σχολείο Νεαπόλεως
Σχολείο Ντεπό
Σχολείο Αγίου Φανουρίου
Σχολείο Αμπελοκήπων
6ο Δημοτικό Σχολείου επί της οδού Ευρωπού 14
12ο Δημοτικό Σχολείου (Ιωαννίδειος Σχολή)
2ο Δημοτικό Σχολείο επί της Γ. Σταύρου 1
Δημοτικό Σχολείο Μενεμένης
8ο Δημοτικό Σχολείο Αγίων Πάντων
15ο Δημοτικό Σχολείο 25ης Μαρτίου
20ο Δημοτικό Σχολείο Ανω Τούμπας
Σχολείο Κάτω Τούμπας
Σχολείο Χαριλάου
Δημοτικό Σχολείο Χαριλάου
Σχολείο Επταλόφου
6ο Δημοτικό Σχολείο Ξηροκρήνης
8ο Ισραηλίτικο Σχολείο στο συνοικισμό Ρεζή Βαρδάρ
Μονή Λαζαριστών
Σχολείο Αγίας Τριάδας
το 5ο Δημοτικό Σχολείο Θεσσαλονίκης
το 6ο Δημοτικό Σχολείο Θεσσαλονίκης
Σχολείο επί της οδού Αγίου Δημητρίου 69
Σχολείο επί της οδού Αγίου Δημητρίου 52

⁶⁸ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0007_00003 – 00004 – 00005: Βλ. υποσημείωση 67.

Μάλιστα αναλυτικότερα αναφέρει πως στο Δημοτικό Σχολείο Νεαπόλεως οι οικογένειες που στεγάζονταν έφθαναν τις τριάντα ενώ αυτές του Σχολείου του Αγίου Φανουρίου τις δεκατέσσερις. Για ακριβή αριθμό προσφύγων δε μπορούμε να κάνουμε λόγο αφού η κατάσταση ήταν τόσο κρίσιμη που δεν επέτρεπε μετρήσεις και στατιστικές. Το μόνο που μπορεί να ειπωθεί με σιγουριά είναι πως ένα πολύ σημαντικό μέρος των προσφύγων πέρασε από τα σχολεία που επιτάχθηκαν μέχρι να βρεθεί μέρος να τοποθετηθούν σε πιο μόνιμη βάση. Το μεγαλύτερο ποσοστό των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της πόλης απέκτησαν εικόνα «πραγματικής» κατοικίας, με αυτοσχέδια δωμάτια, πρόχειρα μαγειρεία και αποχωρητήρια.

Η διαμονή των προσφύγων στα σχολεία εμπόδιζε τη λειτουργία τους με αναμφισβήτητα κακό αντίκτυπο στην καθημερινή ζωή της πόλης, γι' αυτό και η μεταφορά τους από αυτά σε άλλους καταυλισμούς κατέστη απόλυτη προτεραιότητα για τις αρχές της Θεσσαλονίκης.⁶⁹ Μπορούμε να αναλογιστούμε το μέγεθος του προβλήματος που προξενούσε, όταν μόνο οι πρόσφυγες που τοποθετήθηκαν στο Μέγαρο Καραβάν Σαράι, πριν από αυτό διέμεναν προσωρινά σε 25 εκπαιδευτήρια της πόλης.⁷⁰ Δεν είναι λίγες οι φορές που το πρόβλημα αυτό παρέμενε άλυτο για πολύ καιρό, πολλές φορές και λόγω άρνησης των προσφύγων στο να μετακινηθούν εκ νέου και να επανεγκατασταθούν σε άλλο καταυλισμό. Όπως εντοπίζουμε στα αρχεία, ένα χρόνο αργότερα, ζητείται η συμβολή της Χωροφυλακής για πειθαναγκασμό των «δύστροπων και αντιδραστικών» προσφύγων για τη μεταφορά τους.⁷¹ Συγκεκριμένα ένα έγγραφο αναφέρει:

«Επειδή το ζήτημα της εκκενώσεως και κανονικής λειτουργίας των περιών πρόκειται σχολείων θεωρούμεν ως ζωτικών, και επειδή κατά την υπό των αρμοδίων υμετέρων υπηρεσιών, Πρόνοιας και Στεγάσεως, ενεργηθήσομένων μεταφοράν των οικογενειών εκ των σχολείων εις τα ρηθέντα παραπήγματα ενδεχομένως θα συναντήσομεν δυσχέρειας, λόγω δυστροπίας των συμμοριοπλήκτων δια την μεταφοράν των, παρακαλούμεν όπως διατάξητε τα υφ' υμᾶς Αστυνομικά Τμήματα,

⁶⁹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0003_00029: Υπουργός Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιακού προς τον Γενικό Επιθεωρητή Καταυλισμών Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνο Τσιλιμικρα, 17 Νοεμβρίου 1948.

⁷⁰ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0003_00022: Υπουργός Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιακού προς τον Β' Επιθεωρητή 20 Νοεμβρίου 1947.

⁷¹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0003_00088: Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος προς την Αστυνομική Διεύθυνση Θεσσαλονίκης, 22 Οκτωβρίου 1948.

ίνα, εις περιπτώσεις καθ' αι ήθελε ζητηθεί παρά των μυηθησών Υπηρεσιών ημών η επέμβασίς των προς πειθαναγκασμόν των υπό μετακινήσιν συμμοριόπληκτων, παρέχωσι την ενίσχυσίς των δια τον τη άνω σκοπού.»

Είναί φανερό ότι η μετακίνηση των προσφύγων από το ένα σημείο στο άλλο συναντά τις αντιδράσεις των ίδιων. Οι αντιδράσεις τους είναι πέρα για πέρα δικαιολογημένες αφού όχι μόνο ξεσπιτώθηκαν και βρέθηκαν σε μια άλλη πόλη αλλά μεταφέρονται και από το ένα σημείο στο άλλο. Ωστόσο κάποια στιγμή έπρεπε τα σχολεία να λειτουργήσουν και να αποκατασταθεί τμηματικά και η καθημερινή ζωή της πόλης. Το γεγονός ότι ζητείται η συμβολή της Αστυνομίας δε προκαλεί καμία απολύτως εντύπωση αφού έχουμε να κάνουμε με εμφυλιοπολεμικό κλίμα στη Θεσσαλονίκη, με την αστυνομική καταστολή να εντάσσεται στην καθημερινότητα της πόλης.⁷²

2.3 Η λύση των επιτάξεων και οι πρώτες αντιδράσεις

Γενικά, στην αντιμετώπιση του προβλήματος στέγασης των προσφύγων, παρατηρείται μεγάλη έλλειψη σε διαθέσιμα κτήρια που προκύπτει από το όλο και αυξανόμενο αριθμό των προσφύγων που συρρέουν στη Θεσσαλονίκη από την επαρχία, πάντα σε άμεση συνάρτηση με την έλλειψη διαθέσιμων ποσών για πιστώσεις επισκευών. Αυτό διαγράφεται ξεκάθαρα στις αυστηρές εντολές που λαμβάνουν οι Αρχές της Θεσσαλονίκης από την Αθήνα. Συγκεκριμένα σε μία τηλεγραφική Εγκύκλιο του Υπουργείου Ανοικοδομήσεως, ο Υπουργός Λόντος εφιστούσε την προσοχή σε όλους τους εμπλεκόμενους φορείς για περιορισμό όσο γίνεται των δαπανών για κατασκευή ή επισκευή οικημάτων που προορίζονταν για στέγαση των προσφύγων και ζητά να γίνει κατάληψη παντός ελεύθερου χώρου και να εξαντληθεί η κάθε πιθανότητα συστέγασης αυτών.⁷³ Σε παρόμοιο τόνο και ύφος, ο ίδιος Υπουργός ζητούσε να επιταχθεί κάθε ημικατεστραμμένο οίκημα στην πόλη, το οποίο αρνούνται να παραχωρήσουν οι ιδιοκτήτες του, με σκοπό, αφού επισκευασθεί από την Υπηρεσία

⁷² Για την κρατική καταστολή στη Θεσσαλονίκη κατά τη διάρκεια του εμφυλίου βλ. Ποθητός Βαρβαρήγος, *Κρατική Καταστολή στη Θεσσαλονίκη του Εμφυλίου. Από το Γ' Ψήφισμα ως τη Στρατιωτική Αήξη του Εμφυλίου*, αδημοσίευτη Διπλωματική Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Θεσσαλονίκη, 2019.

⁷³GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0003_00017: Τηλεγραφική Εγκύκλιος του Υπουργείου Ανοικοδομήσεως, 22 Νοεμβρίου 1948.

Ανοικοδομήσεως, να χρησιμοποιηθεί για τη στέγαση ανταρτόπληκτων προσφύγων.⁷⁴ Με μια προσεκτική ανάγνωση των δύο τελευταίων εγγράφων του Υπουργού Ανοικοδομήσεως και δεδομένου ότι το δεύτερο προηγείται ημερολογιακά του πρώτου κατά δύο μέρες, αντιλαμβανόμαστε ότι πέφτει σε μία μικρή αντίφαση. Οι αρχές βρίσκονται σε πλήρη σύγχυση και αυτό δικαιολογείται από το μέγεθος της πρόκλησης που καλούνταν να αντιμετωπίσουν. Κάποια κτήρια να επιτάσσονταν πρώτα για δημιουργία αποθηκών εφοδίων και στη συνέχεια να εκκενώνονταν για να στεγασθούν «ανταρτόπληκτοι» μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα, όπως το παράδειγμα της Καπναποθήκης επί της οδού Ολύμπου 10. Το συγκεκριμένο οίκημα, αφού πρώτα είχε επιταχθεί από την Υπηρεσία Εφοδιασμού για αποθήκη εφοδίων, στις 22 Οκτωβρίου 1947 παραχωρήθηκαν ο πρώτος, ο δεύτερος όροφος και το υπερώο στη Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος, για τη στέγαση προσφύγων.⁷⁵

Σίγουρα η επίταξη οικημάτων ήταν η πιο άμεση και αποτελεσματική λύση για το μεγάλο πρόβλημα της στέγασης, όταν μάλιστα η ίδια η διαταγή κάνει λόγο ακόμα και για ημικατεστραμμένα οικήματα. Ωστόσο δεν είναι λίγες οι φορές που οι πρόσφυγες στεγάζονται σε ετοιμόρροπα κτήρια σε σημείο που να απειλείται και η σωματική τους ακεραιότητα. Αυτό ακριβώς συνέβη και στον καταυλισμό προσφύγων επί της οδού Βεροίας 11, όπου μετά από απόσπαση κάποιων δοκών, κινδύνευε η σταθερότητα του κτιρίου και κατ' επέκταση η ζωή των εγκαταστημένων σε αυτό.⁷⁶ Αντιλαμβανόμαστε τον κίνδυνο που διατρέχουν οι πρόσφυγες του παραπάνω καταυλισμού αν αναλογιστούμε ότι ο φόβος αυτός αποτυπώνεται σε επίσημο έγγραφο του κράτους.

Πολλοί είναι βέβαιοι οι ιδιώτες που έβγαλαν τις αρχές από τη «δύσκολη θέση» της επίταξης και έθεταν τα οικήματά τους – προφανώς όχι τις πρώτες κατοικίες – στη διάθεση του κράτους, για να τοποθετηθούν οικογένειες προσφύγων. Το μόνο που φαίνεται να ζητούσαν από τις αρχές είναι βελτιωτικά έργα, ώστε οι χώροι τους να

⁷⁴GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0003_00019: Έγγραφο που κοινοποιείται από το Νομάρχη Θεσσαλονίκης Λεονταρίδη το τηλεγράφημα του Υπουργού Ανοικοδομήσεως Λόντου προς τη ΓΔΒΕ, την Υπηρεσία Στεγασίας Θεσσαλονίκης και την Υπηρεσία Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης, 20 Νοεμβρίου 1948.

⁷⁵GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00414: Εξαιρετικά επείγουσα κοινοποίηση της Επιτροπής Γενικών Διανομών προς τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος, 22 Οκτωβρίου 1948.

⁷⁶GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00134: Επείγουσα ειδοποίηση του Υπουργού Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιακού προς την Γ' Περιφερειακή Διεύθυνση Ανοικοδομήσεως, 20 Απριλίου 1948.

καταστούν ικανοί να φιλοξενήσουν ανθρώπους. Επιπλέον δέλεαρ ήταν ότι τα βελτιωτικά έργα πραγματοποιούνταν αποκλειστικά από το κράτος, χωρίς καμιά χρέωση, οπότε οι παραπάνω ιδιώτες επισκεύαζαν, «δοθείσης της ευκαιρίας», τα φθαρμένα από τον πόλεμο και το χρόνο οικήματά τους, ενώ ταυτόχρονα συνέβαλαν και στη λύση του προβλήματος της στέγασης των προσφύγων. Από καταλόγους των αρχών, όπου γίνονταν μαζικές αναφορές για κτήρια που χρειάζονταν άμεσα επισκευές και συμπληρώσεις, μπορούμε να εντοπίσουμε αρκετές από αυτές τις περιπτώσεις οικημάτων που τέθηκαν στη διάθεση των αρχών για στέγαση «ανταρτόπληκτων».⁷⁷ Επίσης, στην επιφάνεια έρχονται μεμονωμένες αιτήσεις των ίδιων των ιδιωτών για διάθεση του οικημάτός τους προς στέγαση προσφύγων, αφού πρώτα γίνουν οι απαραίτητες επισκευές.⁷⁸ Μια σημαντική διαπίστωση που προκύπτει από τα παραπάνω τεκμήρια είναι ότι το ζήτημα των προσφύγων δεν αφορούσε αποκλειστικά το πολεοδομικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης αλλά πολλά από τα κτήρια βρίσκονταν σε επιμέρους περιοχές – συνοικισμούς, γεγονός το οποίο διαπιστώσαμε και παραπάνω, με την περίπτωση των επιταγμένων σχολείων.

Άξια μνείας είναι και η περίπτωση επίταξης ξενοδοχείων, για τη στέγαση ανταρτόπληκτων οικογενειών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η επίταξη του ξενοδοχείου «Ηλιος» επί της οδού Αντιγονιδών. η οποία μου έγινε γνωστή από τις συνεντεύξεις των αδερφών Κούλας Παπαδοπούλου και Άννας Σεμερτζίδου Παπαδοπούλου. Οι δύο αδελφές κατάγονταν από το χωριό Σεβαστιανά του Νομού Πέλλας και το 1948 εγκατέλειψαν το χωριό τους, το οποίο ήταν πεδίο θερμών επεισοδίων κατά τον Εμφύλιο Πόλεμο και έζησαν με την οικογένειά τους για κάποιο διάστημα στη Θεσσαλονίκη σαν «ανταρτόπληκτοι» πρόσφυγες. Φιλοξενήθηκαν σε ένα δωμάτιο στο επιταγμένο Ξενοδοχείο «Ηλιος».⁷⁹ Εκεί βρέθηκαν αρκετές οικογένειες

⁷⁷ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00251: Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος προς τη Γ' Περιφερειακή Διεύθυνση Ανοικοδομήσεως του Υπουργείου Ανοικοδομήσεως, 20 Φεβρουαρίου 1948.

GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00254: Έγγραφο που κοινοποιούνται από τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιακού στη Γ' Περιφερειακή Διεύθυνση Ανοικοδομήσεως, 18 Φεβρουαρίου 1948.

⁷⁸ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00395: Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος προς τη Γ' Περιφερειακή Διεύθυνση Ανοικοδομήσεως, 03 Ιουλίου 1948.

⁷⁹ Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών, Προφορικές Μαρτυρίες Κούλας Παπαδοπούλου ΠΑΙΚΑ 45 και Άννας Σεμερτζίδου ΠΑΙΚΑ 34: Οι προφορικές αυτές συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν από εμένα, στα πλαίσια ενός ερευνητικού προγράμματος που συμμετέχω στην εργασία μου στο Ιστορικό Αρχείο προσφυγικού Ελληνισμού του Δήμου Καλαμαριάς, σχετικά με την φιλοξενία παιδιών από την Καλαμαριά και τη Θεσσαλονίκη σε χωριά της Μακεδονίας, κατά τη διάρκεια της Γερμανικής κατοχής, με σκοπό να σωθούν από την πείνα. Οι παρούσες

ανταρτόπληκτων προσφύγων τόσο από τα Σεβαστιανά όσο και από πολλά άλλα χωριά. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι αμφότερες οι αδερφές αφηγήτριες εξαίρουν την καλοσύνη των ιδιοκτητών του ξενοδοχείου και το πόσο πολύ τους βοήθησαν στη δύσκολη στιγμή που βίωναν. Μάλιστα η μεγαλύτερη αδερφή Κυριακή ισχυρίζεται ότι οι ίδιοι οι ιδιοκτήτες έθεσαν το ξενοδοχείο στη διάθεση του κράτους για τη στέγαση προσφύγων. Έμειναν για παραπάνω από ένα χρόνο στη Θεσσαλονίκη και έπειτα επέστρεψαν στο χωριό τους, ξεκινώντας τη ζωή τους πάλι από την αρχή. Παραθέτω ένα κομμάτι της μαρτυρίας της Κυριακής Παπαδοπούλου:

«Μόνοι ήρθαμε! Μόνοι! Μόνοι ήρθαμε. Ανεβήκαμε στο τρένο και ήρθαμε. Θυμάμαι ένα βράδυ το σταθμό, δεν ήταν εδώ ο σταθμός, ήταν κάτω. Εκεί κοιμηθήκαμε στο πεζοδρόμιο. Το θυμάμαι εκείνο το βράδυ, κοιμηθήκαμε εκεί. Μετά μας είχαν ετοιμάσει ένα ξενοδοχείο, τον «Ηλιο»! Το ξενοδοχείο «Ηλιο». Μας πήγανε εκεί πέρα και μας βάλανε εκεί. Το επιτάξανε, δηλαδή, για τους... γι' αυτούς που έρχονται.»⁸⁰

Ένα επίσης σπάνιο φαινόμενο, ήταν η ενοικίαση ενός οικήματος από τους ίδιους τους πρόσφυγες ώστε εκεί να στεγαστεί η οικογένειά τους. Εύλογα μπορούμε να αντιληφθούμε ότι επρόκειτο για εύπορους πρόσφυγες, ή έστω με κάποια οικονομική δυνατότητα, οι οποίοι είχαν τη ευχέρεια να χρηματοδοτήσουν οι ίδιοι τη στέγασή τους, χωρίς να περιμένουν από το κράτος. Επιπλέον αυτό προϋπόθετε ότι οι συνθήκες μέσα στις οποίες εγκατέλειψαν τις εστίες τους ήταν πιο ήπιες, χωρίς πίεση και εξαναγκασμό τουλάχιστον από τις αρχές. Υπήρξαν περιπτώσεις μάλιστα που οικογένειες προχωρούσαν σε ενοικίαση ενός οικήματος για να στεγαστούν όλοι μαζί και αιτούνταν βοήθεια από το κράτος μόνο σε επίπεδο επισκευών και ειδών πρώτης ανάγκης, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του Αναστάσιου Λιάπη, «συμμοριόπληκτου» πρόσφυγα που ζητούσε επισκευή της οικίας επί της οδού Ν. Μελενίκου 23, όπου διέμενε η οικογένειά του μαζί με την οικογένεια του επίσης ανταρτόπληκτου αδερφού του και μεταγενέστερα ζητά από τη Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος να παρασχεθούν σε αυτόν και την οικογένειά του, απλά κάποια αναγκαία είδη.⁸¹ Επίσης

πληροφορήτριες, καταγόμενες από τα Σεβαστιανά του Νομού Πέλλας, εντοπίστηκαν τυχαία αφού το ζητούμενο προέκυψε από την εξιστόρηση της ζωής τους στην προφορική συνέντευξη.

⁸⁰ Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών, Συνέντευξη Κούλας Παπαδοπούλου ΠΑΙΚΑ 45, Καλαμαριά, 05/09/2019.

⁸¹GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00076: Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος προς Γ' Περιφερειακή Διεύθυνση Ανοικοδομήσεως, 12 Μαΐου 1948.

GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0003_00030: Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος προς Διεύθυνση Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης, 16 Δεκεμβρίου 1948.

πολλά παραδείγματα ενοικίασης οικήματος από πιο εύπορους πρόσφυγες εντοπίζουμε σε αυτούς που επέλεξαν να εγκατασταθούν στην Καλαμαριά, αφού κάποιιοι ενοικίασαν σπίτια ή ακόμη και δωμάτια σπιτιών.⁸²

Σπάνια συναντάμε και περιπτώσεις που δεν αφορούν παραχώρηση οικίας από ιδιώτη αλλά φιλοξενία σε αυτή. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που οι πρόσφυγες είχαν συγγενείς στη Θεσσαλονίκη οι οποίοι αναλάμβαναν την προσωρινή ή μόνιμη φιλοξενία τους μέχρι αυτοί να βρουν κατάλυμα ή ακόμα και μέχρι τον επαναπατρισμό τους. Σε αυτή την περίπτωση έχουμε παραδείγματα στα οποία ο εκάστοτε ιδιώτης που αιτούνταν την επισκευή και το όνομα του «ανταρτόπληκτου» που θα φιλοξενούσε ήταν το ίδιο.⁸³

Ωστόσο δεν εναρμονίστηκαν όλοι οι εντόπιοι κάτοικοι στις επιταγές του κράτους. Δεν είναι λίγοι αυτοί που αντέδρασαν στις επιτάξεις και κατ' επέκταση στον ερχομό των προσφύγων στην πόλη. Ήδη μέχρι το Νοέμβρη του 1947 φαίνεται να έχει επιταχθεί μεγάλος αριθμός ακινήτων στην πόλη, γεγονός που εντοπίζουμε από τις καταστάσεις επισκευών τους.⁸⁴ Φθάνουμε σε σημείο να υπάρχουν μέχρι και δικαστικές διαμάχες μεταξύ ιδιοκτητών οικημάτων και ανταρτόπληκτων που διαμένουν σε αυτά, όπως για παράδειγμα συνέβη στην περίπτωση του Αναστασίου Φίσιλα, εσωτερικού πρόσφυγα με προέλευση από το Νυμφαίο Φλώρινας και ευρισκόμενου από τον Ιούνιο του 1947 στην πόλη, σε οικία επί της οδού Γραβιάς 95 και έπειτα σε οικία στην οδό Λυσιμάχου 1. Τον Μάρτιο του 1948 διεγράφη από τους καταλόγους βοήθειας της Υπηρεσίας Κοινωνικής Πρόνοιας ως εύπορος. Σε επιστολή του προς το Τμήμα Ανταρτόπληκτων της Υπηρεσίας Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης διαμαρτύρεται για αυτή την απόφαση και ζητά επανόρθωση της αδικίας αφού δεν ήταν όντως εύπορος και «μη δεόμενος βοήθειας» και πως αυτά τα ψεύδη πήγαζαν από τον ιδιοκτήτη του

⁸² Ελένη Ιωαννίδου, «Μια σκοτεινή εποχή. Όψεις του Εμφυλίου Πολέμου στην Καλαμαριά», σ. 62-83 στο Ελένη Ιωαννίδου, Θεοδόσης Τσιρώνης (επιμ.), *Η Καλαμαριά γράφει ιστορία. 1940 – 1967. Από την επιβίωση στη δημιουργία*: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Φωτογραφικό – Ιστορικό Λεύκωμα, Θεσσαλονίκη, 2004, σ.73.

⁸³ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00393: Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος προς Γ' Περιφερειακή Διεύθυνση Ανοικοδομήσεως, 18 Ιουλίου 1948.

⁸⁴ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0003_00026: Πίνακας που περιλαμβάνει μία κατάσταση κτηρίων που επισκευάστηκαν εκείνη την περίοδο, υπογράφεται από τον Τομεάρχη Αστικών Κατασκευών την αναγραφόμενη ημερομηνία και θεωρείται και εγκρίνεται από τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιακό, 12 Νοεμβρίου 1947.

πρώτου οικήματος που διέμενε καθώς βρισκόταν σε δικαστική διαμάχη και εξαιτίας αυτού επιθυμούσε να τον πλήξει.⁸⁵

Η έγγραφη διαμαρτυρία του Εμπορικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης για την επίταξη των οικημάτων των Θεσσαλονικέων, είναι πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα του ρεύματος αυτού. Μάλιστα όπως εύλογα αποτυπώνεται στο έγγραφο άσκησαν κριτική στο κράτος για την επιλογή αυτού του μέτρου της επίταξης κτηρίων, αμφισβητώντας την αποτελεσματικότητά του, αφού όπως ανέφερε ρητά έκαναν την χειρότερη όλων των επιλογών. Τέλος πρότειναν την λύση της κατασκευής παραπηγμάτων για τη στέγαση των προσφύγων σε ελεύθερους χώρους, λύση που θεωρώ πως εμπεριέχει σαφέστατους υπαινιγμούς γκετοποίησης αυτών, αφού κλείνει με τη διαπίστωση ότι – με αυτό τον τρόπο θα σταματήσει η ταλαιπωρία των μόνιμων κατοίκων της πόλης.⁸⁶ Αυτό εύλογα μπορούμε να αντιληφθούμε ότι δεν επρόκειτο για μία μεμονωμένη αντίδραση, αλλά για μία παγιωμένη αντίληψη που έβρισκε οπαδούς σε αρκετούς κύκλους της Θεσσαλονίκης.

Παρόλες τις απέλπιδες προσπάθειες του κράτους να βρει στέγη για τους πρόσφυγες, προσωρινή ή μόνιμη, για κάποιους από αυτούς η λύση άργησε πολύ να δοθεί. Έτσι φθάνουμε στο σημείο να υπάρχει αναφορά για δύο χιλιάδες άστεγους ή κακώς στεγασμένους πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη το Δεκέμβριο του 1948.⁸⁷ Ένα παράδειγμα κακώς στεγασμένου πρόσφυγα βρίσκουμε στην επιστολή του Γεωργίου Προκοπίδη, από τα προς τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος όπου ζητούσε να του παραχωρηθεί στέγη για αυτόν και την εξαμελή οικογένειά του, καθώς κατοικούσαν σε ένα υπαίθριο προαύλιο χώρο επί της οδού Τέρμα Γιαννιτών 16. Η απελπισία του φαίνεται ξεκάθαρα στην επιστολή αφού φθάνει να κάνει λόγο για την εξασφάλιση της ζωής των παιδιών του:

«Λαμβάνω την τιμή ν' αναφέρω υμών ότι υπηρετώ εις τα τάξεις του Στρατού, εις το 86^ο Τάγμα Εθνοφρουράς από εξαμήνου τυγχάνω κάτοικος χωριού Ανατολής

⁸⁵GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000012_00256 – 00257: Επιστολή Αναστάσιου Φίσιλα προς Υπηρεσία Κοινωνικής Πρόνοιας, Τμήμα ανταρτοπλήκτων, 20 Μαρτίου 1948. Επίσης GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000012_00258-00259: έγγραφο του Α' Τμήματος της Αστυνομικής Διεύθυνσης Θεσσαλονίκης προς τη Νομαρχία Θεσσαλονίκης που επιβεβαιώνει την εγκυρότητα των ισχυρισμών του Αναστάσιου Φίσιλα, 21 Μαΐου 1948.

⁸⁶GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0003_00030: Εμπορικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης προς Υπουργό Βορείου Ελλάδος Άρ. Μπασιάκο, 05 Νοεμβρίου 1947.

⁸⁷ Γιώργος Κουμαρίδης, «Οι συμμοριόπληκτοι» *ο. π. σ.* 329.

περιφέρειας Ποροίων και λόγω της στράτευσής μου και ως πυροπαθής μετοίκησα εκείθεν και αφιχθών ενταύθα μετά της οικογενείας μου αποτελουμένης από έξι μέλη και ήδη διαμένομεν επί της οδού Τέρμα Γιαννιτσών Αριθ. 16 εις το προαύλιόν και εν υπαίθρῳ. Επειδή κύριε Υπουργέ δια τους ανωτέρω λόγους αφιχθών ενταύθα ως και δια του λόγου ότι η περιοχή της μονίμου κατοικίας μου τυγχάνει συμμοριόπληκτος αφίχθημεν ενταύθα προς εξασφάλιση της ζωής των τέκνων μου και εν γένει της οικογένειάς μου. Παρακαλώ όπως διατάξητε σχετικώς και μας στεγάσει η υπηρεσία στεγάσεως εις ην απέτανθον και ήδη επί εξάμηνο αδιαφορεί εντελώς δια την στέγαση της οικογενείας μου ήτις ως και ανωτέρω αναφέρω μένει εις το υπαίθρον [...]»⁸⁸

2.4 Μεγάλα Κτήρια – Μεγάλοι καταυλισμοί

Αξιωματιώνουτος αριθμός προσφύγων στεγάστηκε σε μεγάλα κτήρια που επέταξε το κράτος καθώς μπορούσαν να φιλοξενήσουν πολλές οικογένειες ταυτόχρονα και με κάποια σχετικά άνεση. Με τις απαραίτητες επισκευές, τροποποιήσεις και συμπληρώσεις μετατράπηκαν σε μεγάλους καταυλισμούς προσφύγων που αποτέλεσαν τη βάση των τόπων στέγασης «ανταρτόπληκτων», στις περισσότερες των περιπτώσεων, μέχρι τη λήξη του εμφυλίου ή του οριστικού ελέγχου του τόπου προελεύσεως τους από τον Εθνικό στρατό. Αυτά τα κτήρια σήκωσαν το μεγαλύτερο βάρος των εσωτερικών προσφύγων και αποτέλεσαν για μερικά χρόνια το σπίτι τους. Πολλά απ' αυτά τα συναντάμε και σήμερα στην πόλη στη μορφή που ήταν και την εποχή που μελετάμε, με την ίδια ή και διαφορετική ονομασία. Παρόλα ταύτα, η γνώση του ρόλου που διαδραμάτισαν στον εμφύλιο πόλεμο και γενικά στην ιστορία της πόλης δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη.

⁸⁸ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00420-00421: Επιστολή ανταρτόπληκτου Γεωργίου Προκοπίδου προς τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος, 30 Σεπτεμβρίου 1948.

2.4.1 Το Μέγαρο Καραβάν Σαράι



Εικόνα 1: Το μέγαρο Καραβάν Σαράι, το πιθανότερο τη δεκαετία του 1960.⁸⁹

Ένα από αυτά και το μεγαλύτερο από όλα ήταν το Μέγαρο Καραβάν Σαράι, κτήριο σταθμό στην ιστορία της εσωτερικής προσφυγιάς και έκτοτε και της πόλης. Η ιστορία του ονόματος όσο και του ίδιου του κτηρίου μακραίωνη αφού Καραβάν Σερράι σήμαινε το πανδοχείο που ξεκουράζονταν οι μετέχοντες σε караβάνια και μεταγενέστερα οι έμποροι και οι ταξιδιώτες. Σαν τέτοιο λειτουργούσε και το Μεγάλο Καραβάν – Σερράι της Θεσσαλονίκης που μαρτυρείται και σαν χάνι τον 19^ο αιώνα.⁹⁰ Το σημερινό ξεκίνησε να κτίζεται το 1923 στα βόρεια του τζαμιού Χαμζά Μπεή (15^{ος} αιώνας), του γνωστού πλέον σε όλους Αλκαζάρ. Ωστόσο χτιζόταν για πολλά χρόνια. Ακόμα και κατά τη διαμονή των εσωτερικών προσφύγων, το εσωτερικό του ήταν γυμνός σκελετός από μπετό. Ο μύθος που πλέχτηκε γύρω από το κτήριο αυτό ήταν τόσο μεγάλος που το εντοπίζουμε τόσο στη λογοτεχνία όσο και στη μεγάλη οθόνη.⁹¹

⁸⁹ Η φωτογραφία αναπαράγεται από την σελίδα Παλιές Φωτογραφίες της Θεσσαλονίκης στο Facebook.

⁹⁰ Για την ιστορία του του παλαιού αλλά και του σύγχρονου Καραβαν Σαράι βλ. Πασχάλης Ανδρούδης, «Το Μεγάλο Καραβάν – Σερράι της Θεσσαλονίκης, ιστορικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες» σ. 39-62 στο Μακεδονικά, Σύγγραμμα Περιοδικόν της Εταιρίας Μακεδονικών Σπουδών, τ. 35, Θεσσαλονίκη 2005-2006.

⁹¹ Στη λογοτεχνία το βρίσκουμε στο ιστορικό μυθιστόρημα του Λάζαρου Παυλίδη *Καραβάν Σαράι* και στον κινηματογράφο στο ομώνυμο έργο του Τάσου Ψαρά, μιας ταινίας που πήρε αρκετά βραβεία στο φεστιβάλ κινηματογράφου Θεσσαλονίκης.

Το κτήριο βρισκόταν και βρίσκεται επί της οδού Βενιζέλου, στην καρδιά της πόλης και επιτάχθηκε με σκοπό να γίνουν επισκευές και συμπληρώσεις για να τοποθετηθούν στο εσωτερικό του οικογένειες «ανταρτόπληκτων» προσφύγων. Η σύμβαση για τη χρήση του υπογράφηκε μεταξύ των εκπροσώπων του κράτους και του ιδιοκτήτη του κτηρίου στις 18 Δεκεμβρίου του 1947 και συνοδευόταν με μια γραπτή διαβεβαίωση, κατόπιν προφορικών συνεννοήσεων, πως το κτήριο θα επισκευαζόταν με έξοδα της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος με σκοπό την ομαδική στέγαση ανταρτόπληκτων οικογενειών και μετά το πέρας της χρήσης του θα παραδιδόταν στον ιδιοκτήτη του στην κατάσταση στην οποία παρελήφθη.⁹² Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν που ανατέθηκαν στη Β΄ Επιθεώρηση Ανοικοδομήσεως, φαίνεται πως είχαν ξεκινήσει ένα μήνα πριν.⁹³ Εργασίες πραγματοποιήθηκαν τόσο στους εσωτερικούς όσο και στους εξωτερικούς τοίχους του Μεγάρου, στις κολώνες, τοποθετήθηκαν κουφώματα, διαμορφώθηκαν τα μαγειρεία, χώροι υγιεινής και καθαριότητας και τέλος πραγματοποιήθηκε σύνδεση με το αποχετευτικό σύστημα της πόλης. Με τις παραπάνω διεργασίες κατέστη λειτουργικό, έτοιμο να φιλοξενήσει στους τέσσερις ορόφους του τις πρώτες 56 οικογένειες, απ' ευθείας με τη λειτουργία του.

Ο πρώτος από τους τέσσερις ορόφους του Μεγάρου ήταν σχετικά έτοιμος και διαχωρισμένος για να διαμορφωθούν εντός του δωμάτια, ενώ για τους υπόλοιπους ο διαχωρισμός σε μικρά διαμερίσματα για την κάθε οικογένεια έγινε με χάρτινα κιβώτια που προμηθεύτηκαν από το Ε΄ Διαμέρισμα Εφοδιασμού Μακεδονίας.⁹⁴ Στο ίδιο κτήριο λειτουργούσε μέχρι και αποθήκη εφοδίων, ωστόσο όχι για πολύ αφού τον Οκτώβριο του 1948 η λειτουργία της έπαψε και στη συνέχεια εκκενώθηκε.⁹⁵ Ο επικρατέστερος λόγος της εκκένωσης της ήταν η ανάγκη στέγασης κι άλλων προσφύγων εντός του κτηρίου, εφόσον είχαν πληρωθεί σύντομα και οι 4 όροφοι του κτηρίου.

Επιπρόσθετα, για το Καραβάν Σαράι πληροφορούμαστε, από την αλληλογραφία μεταξύ των αρμόδιων φορέων ότι στον πρώτο του όροφο λειτουργούσε

⁹²GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0004_00005: Υπουργός Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιακού προς τον αντιπρόσωπο του ιδιοκτήτη του Μεγάρου Καραβάν Σαράι Χρήστου Δήμου, 18 Δεκεμβρίου 1947.

⁹³GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0003_00024 – 00025: Β΄ Επιθεώρηση Ανοικοδομήσεως προς τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας και τη Γ΄ Περιφερειακή Διεύθυνση Ανοικοδομήσεως, 13 Νοεμβρίου 1947.

⁹⁴GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0004_00005: Υπουργός Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιάκος προς το Ε΄ Διαμέρισμα Εφοδιασμού Μακεδονίας, 21 Νοεμβρίου 1947.

⁹⁵GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00416: Ε΄ Διαμέρισμα Εφοδιασμού Μακεδονίας προς την Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος, 31 Οκτωβρίου 1948.

από το Δεκέμβρη του 1947 το Ιατρείο της Αμερικανικής Πολεμικής Περίθαλψης, χαρακτηριστικό δείγμα της οργάνωσης αλλά και των διευκολύνσεων που παρείχε το κτήριο στους διαμένοντες του.⁹⁶ Ο μεγάλος αριθμός των προσφύγων που διέμεναν στο κτήριο καθιστούσε επιτακτική ανάγκη την ύπαρξη ενός Ιατρείου εντός αυτού και επιπρόσθετα ήταν μία λύση αποσυμφόρησης των Νοσοκομείων της πόλης που είχαν ήδη επωμιστεί μεγάλο βάρος από την υγειονομική περίθαλψη των εσωτερικών προσφύγων.

Με το πέρασμα του χρόνου πραγματοποιήθηκαν και άλλες βελτιώσεις αφού και το επέτρεπαν οι συγκυρίες και το απαιτούσαν οι συνθήκες.⁹⁷ Για παράδειγμα το Γενάρη του 1948 η Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος διέταξε την παροχή ηλεκτρικού ρεύματος στον καταυλισμό «ανταρτόπληκτων» οικογενειών του Μεγάλου Καραβάν Σαράι,⁹⁸ μέτρο που επιδεικνύει τη μέριμνα του κράτους προς τους πρόσφυγες και τις παροχές του που βελτιώνονταν προϊόντος του χρόνου.

Στο Μέγαρο Καραβάν Σαράι στεγάσθηκαν εκατοντάδες οικογένειες δοκιμαζόμενων ανθρώπων, οι οποίοι ήταν όλοι πληγέντες από τον Εμφύλιο Πόλεμο, με αποτέλεσμα να συγκεντρώνει στη μνήμη του αρκετά αρνητικά συναισθήματα. Αυτό συμβαίνει λόγω των συνθηκών που συνάντησαν όσοι εγκαταστάθηκαν σε αυτό αφού οι συνθήκες στις οποίες έζησαν εκεί, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, δεν ήταν οι κατάλληλες. Σε άμεση συνάρτηση με την παραπάνω διαπίστωση είναι τα στοιχεία που αντλούμε από την επιστολή του βουλευτή του Νομού Κιλκίς Σωτηριάδη, ο οποίος μετά από επίσκεψή του στις 2 Αυγούστου του 1949 κάνει λόγο για «εικόνα κόλασης»:

«Επισκεφθείς, προχθές 2αν Αυγούστου το απόγευμα το εν λόγω καταυλισμόν οφείλω να ομολογήσω ότι ως διεπίστωσα όλαι αι αρμόδιαι δια τα θέματα τους υπηρεσίαι είναι μακράν της επιτελέσεως των καθηκόντων, εθεώρησα υποχρέωσίν μου τόσον προς τους συμμοριοπλήκτους, πολλοί των οποίων προέρχονται από την περιφέρεια Κιλκίς, όσον και προς Υμάς να ανακοινώσω τας κατωτέρω παρατηρήσεις

⁹⁶GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0004_00001: Υπουργός Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιάκος προς τον Β' Επιθεωρητή Ανοικοδομήσεως, 13 Δεκεμβρίου 1947.

⁹⁷GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00158-00160-00161: Αλληλογραφία μεταξύ Γ' Περιφερειακής Διεύθυνσης Ανοικοδομήσεως και Υπουργού Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιάκου σχετικά με τα βελτιωτικά έργα στο Μέγαρο Καραβάν Σαράι, 23-24 Μαρτίου 1948.

⁹⁸GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00348: Έγγραφο του Υπουργού Βορείου Ελλάδος προς τη Διεύθυνση Κρατικής Εκμεταλλεύσεως Τροχιοδρόμων και ηλεκτροφωτισμού, 26 Ιανουαρίου 1948.

μου: 1) Κανέν μέτρο υγιεινής και καθαριότητας δεν έχει ληφθεί. 3000 άνθρωποι κατοικούν εις το Καραβάν-Σαράϊ. [...] Δε θέλω κ. Υπουργέ να ενδιατρίψω εις τας θλιβεράς εντυπώσεις που απεκόμισα από την εικόνα της κολάσεως που αντίκρυσα. [...]»⁹⁹

Επίσης, επειδή συνδέθηκε άμεσα ακόμη και το τραύμα της προσφυγιάς των ανθρώπων που εξαναγκάστηκαν είτε από το στρατό, είτε από τις εκάστοτε δυσμενείς συνθήκες να εγκαταλείψουν τις εστίες τους και να προσφυγοποιηθούν.

Ωστόσο, ακόμα κι έτσι, χαράχθηκε στη μνήμη, έπλασε το δικό του μύθο και έγινε σύμβολο και σήμα κατατεθέν των εσωτερικών προσφύγων, καταφυγόντων στη Θεσσαλονίκη. Με τη φήμη του μετατράπηκε κοινό τόπο στη συλλογική μνήμη τόσο των προσφύγων όσο και στη συλλογική μνήμη της πόλης, με αποτέλεσμα η θύμηση της προσφυγιάς του εμφυλίου πολλές φορές να παραπέμπει σχεδόν αποκλειστικά σε αυτό. Μέχρι πρότινος στέγαζε για 51 χρόνια (1958-2009) και το Δημαρχείο της Πόλης.

⁹⁹GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000024_00142: Επιστολή του Βουλευτή του Νομού Κιλκίς Σωτηριάδη προς τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος Κ. Κορόζο, 4 Δεκεμβρίου 1949. Το περιεχόμενο του εγγράφου θα αναλυθεί περαιτέρω παρακάτω στο κεφάλαιο με τις συνθήκες διαβίωσης στους καταυλισμούς.

2.4.2 Μέγαρο Μάισσα



Εικόνα 2: Άποψη του Μεγάρου Μάισσα (σημ. Αχίλλειον) τη δεκαετία του 1960.¹⁰⁰

Δεύτερο και εξίσου σημαντικό κτήριο που στέγασε πρόσφυγες μαζί ήταν το Μέγαρο Μάισσα. Το κτήριο – σημερινό Μέγαρο Αχίλλειον, βρίσκεται στη συμβολή των οδών Βενιζέλου και Βασιλέως Ηρακλείου 19 και πήρε το όνομά του από τους ιδιοκτήτες του Αβραάμ και Μαριέττα Μάισσα, δύο Εβραίων κατοίκων της Θεσσαλονίκης που αμφότεροι φονεύτηκαν στο Άουσβιτς το 1943.¹⁰¹ Πρόκειται για ένα ιστορικό κτήριο, επίσης στο κέντρο της Θεσσαλονίκης, που στη διάρκεια της Κατοχής επιτάχθηκε από τους Γερμανούς κατακτητές και από το 1944 λειτούργησε ως αρχηγείο

¹⁰⁰ Κατερίνα Ζαφειρίου, *Μέγαρο Αχίλλειον, πρώην Μέγαρο Μάισσα, στη συμβολή οδών Βενιζέλου και Βασιλέως Ηρακλείου στη Θεσσαλονίκη*, αδημοσίευτη Διπλωματική Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη, 2018, σ.. 15.

¹⁰¹ Στο ίδιο, σ. 14-15.

της οργάνωσης «Εθνικός Ελληνικός Στρατός» του τουρκόφωνου Πόντιου δωσίλογου Κισαμπατζάκ (Κυριάκου Παπαδόπουλου).¹⁰²

Πρώτη χρονολογικά αναφορά που βρίσκουμε στα έγγραφα είναι η έκθεση του Διευθυντή του Τμήματος Υγιεινής της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, Δ. Παδιώτη προς τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος, όπου κάνει λόγο για, ήδη από το Νοέμβριο του 1947, ογδόντα οκτώ εγκατεστημένες οικογένειες στο Μέγαρο Μάισσα.¹⁰³ Έκτοτε βρίσκουμε πληθώρα αναφορών στον καταυλισμό προσφύγων που στήθηκε εντός του κτηρίου, κυρίως, όπως και στην περίπτωση του Καραβάν Σαράι, αλλά και με πιο απλές περιπτώσεις οικημάτων, από τις εντολές για επισκευές που δίνονται ως επί το πλείστον από τη Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος.¹⁰⁴

Ωστόσο στην περίπτωση του παρόντος κτηρίου, βασική πηγή μας δεν είναι τα έγγραφα αλλά δύο περιπτώσεις ανθρώπων που έζησαν στο Μέγαρο Μάισσα. Πρόκειται για την Βασιλική Παπαδοπούλου και την Αγάπη Αθανασιάδου. Η πρώτη, γεννηθείσα το 1938, από το χωριό Μουριές Κιλκίς που σαν παιδί έζησε την εμπειρία της εσωτερικής προσφυγιάς, όταν, όπως μου διηγήθηκε στην προφορική συνέντευξη που μου παραχώρησε, αναγκάστηκε να ταξιδέψει από το χωριό της με τις πιζάμες όταν το σπίτι της οικογένειάς της κάηκε από τους αντάρτες. Αφού πολλές οικογένειες κοιμήθηκαν για ένα βράδυ στο καφενείο του χωριού, το επόμενο πρωί πήραν ότι μπορούσαν μαζί τους και μπήκαν στο τραίνο για τη Θεσσαλονίκη. Στην αρχή τοποθετήθηκαν σε κάποιες αποθήκες της πόλης και έπειτα τους μετέφεραν στο Μέγαρο Μάισσα, όπου έμειναν τουλάχιστον μέχρι τη λήξη του Εμφυλίου πολέμου. Μας επισημαίνει ότι απέναντι από το κτήριο αυτό βρισκόταν η Ανωτέρα Διοίκηση Χωροφυλακής και το ίδρυμα Ελληνική Μέριμνα. Στις εξαιρετικές πληροφορίες που μας δίνει, συμπεριλαμβάνονται και αναφορές για τον τρόπο λειτουργίας του καταυλισμού αυτού, όπως για παράδειγμα το ότι ενώ κυρίως παρέχόταν σε κάθε οικογένεια ένα δωμάτιο, δεν έλειψαν και οι φορές που, ειδικά τον πρώτο καιρό, σε ένα

¹⁰² Στράτος Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων, Ο κόσμος των ταγμάτων ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη*: Θεσσαλονίκη, 2006, εκδ. Επικεντρο, σ. 276, Σπύρος Κουζινόπουλος, *Σελίδες Κατοχής, Τα βασανιστήρια, οι ομαδικές εκτελέσεις, οι μεγάλες αποδράσεις, η πείνα, οι μαχητικές διαδηλώσεις, δύο τραγούδια για την αντίσταση*: Θεσσαλονίκη, 2018, εκδ. Ιανός, σ.42.

¹⁰³ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0007_00003-00005: Έκθεση του Διευθυντή του Τμήματος Υγιεινής της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας Δ. Παδιώτη προς τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος, 04 Νοεμβρίου 1947.

¹⁰⁴ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0003_00003: Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος προς τη Β' Επιθεώρηση Ανοικοδομήσεως, 18 Δεκεμβρίου 1947.

δωμάτιο αναγκάστηκαν να συμβιώνουν δύο και τρεις οικογένειες.¹⁰⁵ Όσο όμως περνούσε ο χρόνος, μας διηγείται, ότι τα πράγματα καλυτέρευαν τόσο οι συνθήκες διαβίωσης στο Μέγαρο Μάισσα όσο και γενικότερα η ζωή τους στην πόλη. Η δεύτερη, πρόσφυγας πρώτης γενιάς που γεννήθηκε στη Αζάντα του Σοχούμ το 1910 ήρθε στην Ελλάδα το 1939, εγκαταστάθηκε στο χωριό Σταθμός Μουριών του Νομού Κιλκίς και το 1947 βρέθηκε εσωτερική πρόσφυγας στη Θεσσαλονίκη και συγκεκριμένα στο Μέγαρο Μάισσα. Η μαρτυρία της πραγματικά συνταρακτική:

«Τώρα εμείς είμαστε σε κακά χάλια. Αξυπόλητοι με νυχτικιές, γυμνοί, όλα μας μύριζαν. Μόνο ένα πάπλωμα γλυτώσαμε και τυλίξαμε το μωρό. Απογοητευμένοι, τι θα κάνουμε το βράδυ; Μήπως έρθουν πάλι; Εκεί που σκεφτόμασταν, το απόγευμα στείλει το κράτος ένα τρένο και μάς μάζεψε όλους και μάς κατέβασε Θεσσαλονίκη. Μάς έβαλε σε αποθήκες όλους μαζί στρωματσάδα. Την άλλη μέρα, ήρθαν, μάς έγραψαν. Μάς έδιναν κονσέρβες, μάς έδιναν αλεύρι, ζυμόναμε. Οι πλούσιοι μάς έφεραν κουβέρτες, ρούχα. Σε 15 μέρες επίταξαν μέγαρα: το Καραβάν Σαράι, το Μέγαρο Μάισσα, το παλιό ταχυδρομείο κ.ά. Εμείς ήμασταν στο Μέγαρο Μάισσα· μάς έδωσαν από ένα δωμάτιο.»¹⁰⁶

2.4.3 Παλαιό Χαρμάνκιοϊ

Ένας άλλος μεγάλος σε μέγεθος καταυλισμός προσφύγων στεγάστηκε στο συνοικισμό Παλαιό Χαρμάνκιο. Ο συνοικισμός βρισκόταν επί της οδού Μοναστηρίου, σε σημείο που εντάσσεται στα όρια του σημερινού Δήμου Ευόσμου Κορδελιού και είχε χτιστεί από πρόσφυγες που το 1922 ήρθαν από το Κορδελιό της Μικράς Ασίας.¹⁰⁷

Συστάθηκε από έξι ημιτελείς διπλοκατοικίες διασωθείσες από τον πόλεμο οι οποίες χτίστηκαν από την Γενική Διοίκηση Μακεδονίας το 1939 και για να καταστούν λειτουργικές απαιτήθηκαν επισκευές και συμπληρώσεις στην οροφή, στα πατώματα και στα κουφώματα.¹⁰⁸ Ο καταυλισμός που προέκυψε, εξυπηρέτησε πρόσφυγες από

¹⁰⁵ Προφορική μαρτυρία Βασιλικής Παπαδοπούλου, Σταθμός Μουριών Κιλκίς, 29 Νοεμβρίου 2019.

¹⁰⁶ Προφορική Μαρτυρία Αγάπης Αθανασιάδου, Ιούνιος 1988.

¹⁰⁷ Κυριάκος Χατζηκυριακίδης, «(Παλαιό) Χαρμάνκιοϊ Ιστορία, Δημογραφία (Τέλη 18ου Αιώνα – Αρχές δεκαετίας 1930)» σ. 173 – 192 στο *Μακεδονικά, Σύγγραμμα Περιοδικόν της Εταιρίας Μακεδονικών Σπουδών*, τ. 37, 2008.

¹⁰⁸ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0003_00023: Β' Επιθεώρηση του Υπουργείου Ανοικοδομήσεως προς την Διεύθυνση Κοινωνικής Πρόνοιας της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, 18 Νοεμβρίου 1947.

διάφορα σημεία της πόλης και συνολικά γνωρίζουμε πως φιλοξενήθηκαν εκεί τουλάχιστον 25 οικογένειες προσφύγων.¹⁰⁹

Ωστόσο αυτό που δε μπορούμε να διαπιστώσουμε με σιγουριά είναι το για πόσο καιρό λειτούργησε ο καταυλισμός προσφύγων στο συνοικισμό Παλαιό Χαρμάνκιοϊ. Παρά τα βελτιωτικά έργα που πραγματοποιήθηκαν, υπάρχουν ενδείξεις ακαταλληλότητας των κτηρίων και σκέψεις για την επανεγκατάσταση των προσφύγων σε άλλες θέσεις στην πόλη.¹¹⁰

Επειδή ακριβώς δεν έχουμε μετέπειτα ενημέρωση αν πραγματοποιήθηκε όντως η μετακίνηση ή αν έμειναν τα πράγματα ως είχαν, δε μπορούμε να υπολογίσουμε το χρόνο ύπαρξης του καταυλισμού. Το γεγονός ότι συναντάμε την ύπαρξη «ανταρτόπληκτων» μέχρι και στα μέσα περίπου του 1949, μας κάνει να πιστεύουμε ότι η παρουσία τους εκεί δεν ήταν τόσο σύντομη.¹¹¹ Κρατάμε ωστόσο το γεγονός ότι στήθηκε σε ένα σημείο που φιλοξενήθηκαν πρόσφυγες του 1922, με ότι αυτό συνεπάγεται και ότι συνδηλώσει αυτό μας προσφέρει. Πολλοί κοινοί παρονομαστές, παράλληλες ιστορίες με κεντρικό ήρωα τον άνθρωπο που δοκιμάζεται.

2.4.4 Μονή Λαζαριστών και Καπναποθήκη Τακβοριάν

Άλλα μεγάλα οικήματα που φιλοξένησαν πρόσφυγες τα οποία ξεχώρισα και υπάρχουν γι' αυτά πληθώρα αναφορών στα αρχεία που μελετήθηκαν είναι οι καταυλισμοί στη Μονή Λαζαριστών και στην αποθήκη καπνού Τακβοριάν. Για το πασίγνωστο οίκημα της Μονής Λαζαριστών ή αλλιώς Ζεϊτενλίκ γνωρίζουμε ότι φιλοξένησε οικογένειες «ανταρτόπληκτων» προσφύγων στο λεγόμενο Ιεροσπουδαστήριο της, τουλάχιστον από το Νοέμβριο του 1947¹¹² και με συνεχώς αυξανόμενο ρυθμό, διαπίστωση που προκύπτει από τις αυξανόμενες ανάγκες του εκεί

¹⁰⁹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0003_00022: Επιστολή του Υπουργού Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιάκου προς τον Β' Επιθεωρητή Ανοικοδομήσεως, 20 Νοεμβρίου 1947.

¹¹⁰ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0003_00004: Επιστολή του Υπουργού Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιάκου, προς τον Πρόεδρο της Κοινότητας Νέου Κορδελιού, 13 Δεκεμβρίου 1947.

¹¹¹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000021_00230: Επιστολή του «ανταρτόπληκτου» Δημητρίου Ιωαννίδη, εκ Πλαγιάς Κιλίκης προς το Νομάρχη Θεσσαλονίκης, 01 Απριλίου 1948.

¹¹² GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0007_00005: έκθεση του Διευθυντή του Τμήματος Υγιεινής της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας Δ. Παδιώτη προς τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος, 4 Νοεμβρίου 1947.

καταυλισμού.¹¹³ Από την πρώτη στιγμή κιάλας γίνεται λόγος για δυσανάλογο αριθμό εγκατεστημένων σε σχέση με τα υπάρχοντα αποχωρητήρια.¹¹⁴ Ο καταυλισμός Τακβοριάν, κτήριο το οποίο επίσης επιτάχθηκε από τα πρώτα για να στεγαστούν οικογένειες προσφύγων, γνωρίζουμε ότι ήταν μία καπναποθήκη απέναντι από το τελωνείου της πόλης που απασχόλησε ιδιαίτερα τις αρχές με τις ανάγκες που συνεχώς προέκυπταν.¹¹⁵ Στις πολλές αναφορές που υπάρχουν για αυτό τον καταυλισμό στα έγγραφα αντιλαμβανόμαστε αφενός ότι φιλοξενεί πολλές οικογένειες προσφύγων, αφετέρου ότι επρόκειτο για έναν μεγάλης σημασίας καταυλισμό που απαιτούνταν πολλές διορθώσεις και συμπληρώσεις για να επιτύχει το στόχο της αποτελεσματικής στέγασης ανθρώπων.

2.4.5 Τα εργοστάσια της πόλης και άλλοι «γνωστοί» χώροι

Τέλος, ιδιαίτερη μνεία αξίζει να γίνει και στα εργοστάσια που επιτάχθηκαν για το σκοπό της στέγασης προσφύγων. Αυτά κάποια σε λειτουργία, κάποια ανενεργά ή σε αναστολή, αφενός ήταν αρκετά σε αριθμό και αφετέρου προσέφεραν, λόγω της έκτασής τους, πολύτιμες λύσεις στα χέρια των αρμοδίων αρχών που ανέλαβαν τη διεκπεραίωση του ζητήματος. Από αυτά κάποια επιτάχθηκαν προσωρινά και κάποια μόνιμα. Σε πηγές της εποχής, όπου αναφέρονται χώροι πρόχειρης ή μόνιμης στέγασης προσφύγων, βλέπουμε έντονη παρουσία των εργοστασίων της πόλης. Επιπλέον οι πληροφορίες δεν περιορίζονται μόνο σε εργοστάσια, αλλά αναφέρονται και άλλα σημεία. Κάποια μάλιστα πολύ γνωστά στην τότε καθημερινότητα και σταθμοί στην ιστορία της πόλης. Αναφορά γίνεται στο εργοστάσιο Φιξ επί της οδού Χατζή Μπαξέ, το εργοστάσιο παιδικών αμαξών Μπέζα επίσης επί της οδού Χατζή Μπαξέ, το καφενείο Χατζή Μπαξέ στην ομώνυμη οδό, το Ισραηλίτικο Σχολείο Ρεζή Βαρδάρ, το Μέγαρο Μάισσα επί της οδού Βενιζέλου, της Οικοδομής της Υπηρεσίας Δεμάτων ΤΤΤ επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου 28, της Συναγωγής επί της οδού Ευρώπου 17, δύο θαλάμων του Εργοστασίου Πράσα και του Εργοστασίου ΕΒΓΥ, αμφότερα στο

¹¹³GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00345: Έγγραφο του Υπουργού Βορείου Ελλάδος προς την Υπηρεσία Υπονόμων του Δήμου Θεσσαλονίκης, 30 Ιανουαρίου 1948.

¹¹⁴GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0007_00001 Υπηρεσία Ανταρτόπληκτων της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος προς την Υπηρεσία Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης και Υπηρεσία Υγιεινής της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος, 06 Νοεμβρίου 1947.

¹¹⁵GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00409 – 00410: Αλληλογραφία μεταξύ Υπουργού Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιακού και της Διεύθυνσης Τεχνικών Υπηρεσιών του Δήμου Θεσσαλονίκης, 22/30 Ιανουαρίου 1948.

GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0003_00011: Υπουργός Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιάκος προς το Τεχνικό Γραφείο της Υπηρεσία Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης, 05 Δεκεμβρίου 1947.

συνοικισμό Χαριλάου.¹¹⁶ Η οδός Χατζή Μπαζέ που αναφέρεται τόσο συχνά είναι η σημερινή 26^{ης} Οκτωβρίου στην περιοχή των Σφαγείων. Τα εργοστάσια Μπέζα και Φιξ μάλλον βρίσκονταν σε αναστολή λειτουργίας καθώς χρειάστηκε να τους παρασχεθεί ακόμα και το νερό.¹¹⁷ Παραπάνω, παρατηρούμε τέσσερα από τα εργοστάσια που επιτάχθηκαν στη πόλη και χρειάστηκαν επισκευή και συμπλήρωση για να μετατραπούν σε χώρους στέγασης. Σποραδικές αναφορές έχουμε και σε άλλα εργοστάσια όπως το Εργοστάσιο Πυλαίας.¹¹⁸ Τέλος «ανταρτόπληκτοι» πρόσφυγες γνωρίζουμε πως στεγάστηκαν στο Εργοστάσιο Λεβόν στη Νέα Ευκαρπία και το Εργοστάσιο Νάουσα.¹¹⁹

Συμπεραίνουμε ότι το κράτος, για τη στέγαση των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη, εξάντλησε κάθε πιθανό χώρο στέγασης και κάθε είδους οίκημα, ακόμα και αν χρειάστηκε να έρθει σε ρήξη με τους εντόπιους κατοίκους της πόλης.

2.5. Τεχνητοί καταυλισμοί – Παραπήγματα

Η μεγάλη προσπάθεια που κατέβαλε το κράτος για να παρέχει στέγη στους πρόσφυγες, μέσω εξεύρεσης διαθέσιμων οικημάτων προς επίταξη και την επισκευή άλλων μισοκατεστραμμένων ήταν τεράστια και αυτό είναι πλέον πασιφανές. Δυστυχώς όμως ποτέ αυτά δεν ήταν αρκετά ώστε να ικανοποιήσουν τις ανάγκες που συνέχεια προέκυπταν και τους διαρκώς αυξανόμενους πρόσφυγες που κατέφθαναν στη συμπρωτεύουσα. Οπότε έπρεπε να αναζητηθεί μια λύση πιο άμεση και ταυτόχρονα αποτελεσματική γιατί ο χρόνος πίεζε και οι ανάγκες για στέγαση προσφύγων διαρκώς διογκώνονταν.

Η λύση στην οποία προχώρησαν οι αρμόδιες αρχές ήταν η χρήση λυόμενων παραπηγμάτων. Ήδη από το Νοέμβριο του 1947, στην πρώτη φάση του ζητήματος της στέγασης, φαίνεται να προκρίνεται η λύση της ανέγερσης οικημάτων ως πιο άμεση και λειτουργική, και αυτό αποτυπώνεται σε μία επιστολή του Υπουργού Ανοικοδομήσεως

¹¹⁶GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0003_00003: Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος προς τη Β' Επιθεώρηση Ανοικοδομήσεως, 18 Δεκεμβρίου 1948..

¹¹⁷GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00368: Επιστολή του Υπουργού Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιάκου προς τον Οργανισμό Υδρεύσεως, 08 Ιανουαρίου 1948.

¹¹⁸GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0007_00001 Υπηρεσία Ανταρτόπληκτων της Γενικής Διοικήσης Βορείου Ελλάδος προς την Υπηρεσία Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης και Υπηρεσία Υγιεινής της Γενικής Διοικήσης Βορείου Ελλάδος, 06 Νοεμβρίου 1947.

¹¹⁹Αναστασία Κουρούπη, *Οι ανταρτόπληκτοι. ο.π..* σ. 37-38.

Δημήτρη Λόντου προς τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος, όπου κάνει λόγο για έγκριση δαπανών που προέβλεπαν πέραν της επισκευής οικημάτων που είχαν υποστεί ζημιές και την ανέγερση παραπηγμάτων για τη στέγαση προσφύγων, ενώ συμπληρώνει πως έχουν δοθεί οι απαραίτητες διαταγές προς αυτή την κατεύθυνση και να συμβουλευτούν ως επί τούτου τον απεσταλμένο Επιθεωρητή του Υπουργείου.¹²⁰ Ειδικά με την πάροδο του χρόνου και όσο τα περιθώρια στένευαν και λιγόστευαν οι ευκαιρίες επίταξης, η λύση των παραπηγμάτων κρίθηκε επιτακτική και η χρήση τους δρομολογήθηκε άμεσα από τις αρχές. Φυσικά όσα προϋπήρχαν και ήταν διαθέσιμα χρησιμοποιήθηκαν χωρίς να χαθεί χρόνος, όπως στο παράδειγμα της Καλαμαριάς που στεγάστηκαν «ανταρτόπληκτοι» πρόσφυγες σε παραπήγματα του γερμανικού στρατού στην πλατεία Σκρα.¹²¹

Ωστόσο το εγχείρημα έκρυβε πολλές δυσκολίες εξ αρχής. Το πρώτο και σημαντικότερο είναι ότι για να πραγματοποιηθούν τα παραπήγματα απαιτούνταν μεγάλες δαπάνες τόσο για την αγορά υλικών όσο και για το ειδικευμένο προσωπικό που θα προχωρούσε στην ανέγερση τους, με το χρόνο επίσης να μην είναι σύμμαχος των αρχών.¹²² Το ελληνικό κράτος ήδη αντιμετώπιζε τεράστια οικονομικά προβλήματα και όπως ήταν αναμενόμενο υπήρχε μεγάλη οικονομική δυσπραγία για να υποστηρίξει άλλο ένα πολυδάπανο σχέδιο. Το άλλο πρόβλημα είχε να κάνει με το πού θα τοποθετούνταν αυτά τα παραπήγματα και πού θα στήνονταν αυτοί οι πρόχειροι καταυλισμοί προσφύγων, αφού η πόλη ήταν ήδη αρκετά πυκνοκατοικημένη και με την έλευση των προσφύγων το πρόβλημα είχε λάβει τεράστιες διαστάσεις. Οπότε έπρεπε να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί στην επιλογή θέσης, τόσο για να διευκολύνουν την εξυπηρέτηση των προσφύγων, όσο και για να μη παρακωλύουν τη ζωή της πόλης.

Η λύση στο πρώτο πρόβλημα σχετικά με το κόστος ανέγερσης των παραπηγμάτων λύθηκε από έξωθεν βοήθεια. Συγκεκριμένα από την Αμερικάνικη Βοήθεια που πέραν τροφής και ιματισμού, παρείχε και μία εξίσου σημαντική διευκόλυνση στο ελληνικό κράτος που προοριζόταν για τους πρόσφυγες. Αυτή η βοήθεια είχε να κάνει με παροχή λυόμενων παραπηγμάτων, που ήταν δύο διαφορετικών τύπων: μεταλλικά τύπου Ρόμνεϋ (Romney) και ξύλινα τύπου Σέξιοναλ

¹²⁰GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0003_00016: Επιστολή του Υπουργού Ανοικοδομήσεως Δημ. Λόντου προς τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιάκο, 05 Νοεμβρίου 1947.

¹²¹Ιωαννίδου, *ο.π.*

¹²²GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0003_00001: Τηλεγράφημα του Υπουργού Βορείου Ελλάδος προς τον Υπουργό Ανοικοδομήσεως, 22 Δεκεμβρίου 1947.

(Sectional). Τα Ρόμνεϋ ήταν τα συνηθισμένα τόλ (βλ. εικόνα 1) και τα Σέξιοναλ ήταν τα τυπικά προκατασκευασμένα ξυλόσπιτα. Αυτά τα παραπήγματα έφθαναν στη Θεσσαλονίκη με το πλοίο «Πήγασος» και από κει διαμοιράζονταν σε όλη τη Μακεδονία με βάση τις υφιστάμενες ανάγκες κάθε πόλης.¹²³ Μάλιστα με ενδιαφέρον παρατηρούμε ότι συστάθηκε ειδική επιτροπή για να ασχοληθεί με τη διάθεση αυτών των παραπηγμάτων και αποτελούταν από α) τον Επιθεωρητή Β΄ Διεύθυνσης Ανοικοδομήσεως Δημοσθένη Δούκα, β) τον Διευθυντή Γ΄ Υπηρεσίας Ανοικοδομήσεως Ευάγγελο Κουφουδάκη, γ) τον Διευθυντή της Υπηρεσίας Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης Μιλτιάδη Ρηγαδή και δ) τον Διευθυντή Β΄ της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος.¹²⁴ Έργο της επιτροπής ήταν η μελέτη και εισήγηση χρησιμοποίησης των λυόμενων παραπηγμάτων, δηλαδή αποφάσιζαν που θα δοθούν, κρίνοντας τις αιτήσεις και ανάλογα με τις απαιτήσεις κάθε πόλης.

Όσον αφορά το δεύτερο μεγάλο πρόβλημα και το που θα τοποθετηθούν οι τεχνητοί καταυλισμοί που θα φτιάχνονταν κυρίως από παραπήγματα αυτό λύθηκε από το κράτος με την τοποθέτηση αυτών σε σημεία που βρίσκονταν κοντά στο κέντρο της πόλης. Αυτό εξυπηρετούσε τους ίδιους τους πρόσφυγες αφού η πρόσβασή τους στο κέντρο, ήταν πολύ σημαντική, γινόταν σχετικά εύκολα. Και αυτό γιατί στο κέντρο βρίσκονταν τα κέντρα διανομών απ' όπου προμηθεύονταν τα είδη πρώτης ανάγκης αλλά και οι υπηρεσίες που τους παρείχαν την υγειονομική περίθαλψη. Απ' την άλλη όμως η τοποθέτηση των τεχνητών καταυλισμών σε θέσεις κοντά στο κέντρο επιδείνωνε το πρόβλημα της πυκνοκατοίκησης στην πόλη από τη συσσώρευση τόσο μονίμων κατοίκων, όσο και ήδη εγκατεστημένων εσωτερικών προσφύγων. Οι συνοικισμοί που γνωρίζουμε ότι προέκυψαν ήταν ο συνοικισμός 151 στη σημερινή περιοχή του Ιπποκράτειου, ο «Όρχος Αυτοκινήτων» στην Κάτω Τούμπα και ο συνοικισμός Βαρόνου Χίρς στο Βαρδάρη.

2.5.1 Ο συνοικισμός 151

Πρόκειται για τον μεγαλύτερο και πιο μεγάλης ιστορικής σημασίας συνοικισμό «ανταρτόπληκτων» προσφύγων. Πρόκειται για ένα ιστορικό σημείο της πόλης καθώς εκεί βρισκόταν μέχρι και πριν από μερικά χρόνια ο ομώνυμος Εβραϊκός Συνοικισμός

¹²³GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00245–00246: Απόφαση του Υπουργού/ Γενικού Διοικητή Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιάκου, 05 Φεβρουαρίου 1948.

¹²⁴GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00089: Απόφαση του Υπουργού/Γενικού Διοικητή Βορείου Ελλάδος Κ. Κορόζου, 22 Μαΐου 1948.

151 όπου κατοικούσαν πέντε χιλιάδες Εβραίοι οι οποίοι το 1943 μεταφέρθηκαν από τους Γερμανούς σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, όπου και εξοντώθηκαν.¹²⁵ Το επίσημο όνομα του συνοικισμού ήταν το εβραϊκό Λιάου Μπενουζίλιο – πρώην προέδρου της ισραηλίτικης κοινότητας της πόλης – αλλά επικράτησε η ονομασία από τις ιταλικές στρατιωτικές εγκαταστάσεις Νο0151. Εκεί μεταφέρθηκαν οι πυροπαθείς Εβραίοι από το συνοικισμό Κάμπελ στο σημερινό συνοικισμό Βότση, μετά από το πογκρόμ του 1931 και τον εμπρησμό των σπιτιών τους από την εθνικιστική αντικομμουνιστική ομάδα Τρία Έψιλον (ΕΕΕ).¹²⁶ Αυτοί αφού στεγάστηκαν προσωρινά σε χώρους όπως συναγωγές και ισραηλίτικα σχολεία, μη θέλοντας να γυρίσουν στο συνοικισμό τους επέλεξαν είτε τον 151 είτε το «Ρεζή Βαρδαρ»¹²⁷ συνοικισμό που επίσης βρίσκουμε αναφορές για ύπαρξη ανταρτόπληκτων. Μέχρι και τον βίαιο εκτοπισμό τους έζησαν σε συνθήκες πλήρους γκετοποίησης στα πλαίσια του γενικευμένου κλίματος αντισημιτισμού της εποχής. Αναλογιζόμενοι την πρόσφατη ιστορία του συνοικισμού, μας γεννώνται σκέψεις σχετικά με την επιλογή της θέσης του συνοικισμού «ανταρτόπληκτων» προσφύγων στον 151, υπό το πρίσμα του ελέγχου των ανθρώπων στο χώρο και της οριοθέτησης τους. Αναμφίβολα οι συνδηλώσεις και η σύγκριση των συνθηκών διαβίωσης είναι αναπόφευκτες χωρίς αυτό να δηλώνει την ταύτιση τους, άλλωστε, επ ουδενί δεν ταιριάζουν οι δύο αυτές κατηγορίες ανθρώπων.

Επίσης παρατηρείται μία έμμεση προσπάθεια των αρχών να περιορίσουν ως και να σβήσουν τα ίχνη της παρουσίας των Εβραίων στην πόλη. Αυτό πετυχαίνεται με την οικειοποίηση απλών κτηρίων όπως συναγωγές και σχολεία, μέχρι ολόκληρων συνοικισμών όπως ο 151 και ο συνοικισμός Βαρώνου Χίρς που θα δούμε παρακάτω. Οι εσωτερικοί πρόσφυγες είναι μία αποτελεσματική πρόφαση για απαλλοτρίωσή των εναπομεινάντων λειψάνων της εβραϊκής παρουσίας στην πόλη.

Σε πιο τεχνικά χαρακτηριστικά, όπως προκύπτει από τα έγγραφα της εποχής, ο συνοικισμός συστάθηκε από 23 ξύλινα παραπήγματα τύπου Σεξιονάλ και επιλέγει καθώς παρείχε την διευκόλυνση της ήδη υπάρχουσας σύνδεσης με το δίκτυο αποχετεύσεων και υπονόμων της πόλης.¹²⁸ Στο χώρο επίσης πέρα από τα παραπήγματα βρίσκονταν και ορισμένα εγκαταλελειμμένα ισραηλίτικα κτήρια τα οποία, αφού

¹²⁵ Ηλίας Πετρόπουλος, «Μπαίνοντας στον 151», 85-87 στο Περιοδικό Ταξιδευτής, τεύχος 67, 1988.

¹²⁶ Μιχάλης Τρεμόπουλος, *Τα τρία Έψιλον (ΕΕΕ) και ο εμπρησμός του Κάμπελ, Το πογκρόμ το 1931 στη Θεσσαλονίκη*: Θεσσαλονίκη, 2018, εκδ. Αντιγόνη, σ. 224.

¹²⁷ Στο ίδιο, σ. 148

¹²⁸ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00245 – 00246: βλ. υποσ. 114.

επισκευάστηκαν, επίσης χρησιμοποιήθηκαν για τη στέγαση προσφύγων, όπως για παράδειγμα, πέντε οικογένειες που μέχρι πρότινος κατοικούσαν σε ένα ετοιμόρροπο κτήριο επί της Αγίου Νικολάου, απέναντι από το Ναό του Αγίου Δημητρίου.¹²⁹

Ο συνοικισμός χρησιμοποιήθηκε, ως επί το πλείστον, όπως και πολλοί άλλοι για αποσυμφόρηση άλλων ήδη υπαρχόντων και κυρίως για εκκένωση των σχολείων από πρόσφυγες. Γνωρίζουμε πως τον Ιούνιο του 1948 συμπληρώθηκε με ακόμα έξι παραπήγματα, αυτή τη φορά σιδερένια, τύπου Ρόμνευ, κατά πάσα πιθανότητα λόγω νέων αναγκών που είχαν προκύψει, προς στέγαση κι άλλων προσφύγων.¹³⁰ Όμως, δεν έχουμε στοιχεία για το πότε έπαψε να λειτουργεί. Το μόνο που γνωρίζουμε είναι ότι τον Ιανουάριο του 1949 βρέθηκε στις διαπραγματεύσεις Κράτους και Ισραηλίτικης Κοινότητας της Θεσσαλονίκης, όταν το κράτος επιζητούσε την απαλλοτρίωσή του.¹³¹ Μετά τον πόλεμο η εβραϊκή κοινότητα προσπάθησε να ανακτήσει την κυριότητα του συνοικισμού ωστόσο δε κατάφερε να πετύχει να πάρει πίσω, παρά μόνο κάποια δωμάτια για τις ανάγκες στέγασης των επιστώντων του Άουσβιτς και να λάβει κάποια πενιχρά ενοίκια από τους νέους ένοικους, χωρίς σ' αυτούς να συμπεριλαμβάνονται οι «ανταρτόπληκτοι».



¹²⁹GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00398: Υπουργός Βορείου Ελλάδος Κ. Κορόζος προς την Γ' Περιφερειακή Διεύθυνση Ανοικοδομήσεως, 09 Ιουνίου 1948.

¹³⁰GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000012_00172-00173: Απόφαση του Υπουργού Βορείου Ελλάδος Κ. Κορόζου, 07 Ιουνίου 1948.

¹³¹Mark Mazower, Κώστας Κουρεμένος (μτφ) *Θεσσαλονίκη, Πόλη των φαντασμάτων, Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*: 2006, εκδ. Αλεξάνδρεια, σ. 236.

Εικόνα 3: Στην παραπάνω φωτογραφία, βλέπουμε μία πιο όψιμη άποψη του συνοικισμού 151, από την σημερινή οδό Κλεάνθους. Ωστόσο τα σημάδια από την παραμονή «ανταρτόπληκτων» σε αυτόν είναι εμφανή, αφού στο βάθος παρατηρούμε να υπάρχει ακόμα ένα μεταλλικό παράπηγμα τύπου Ρόμνεϋ (τολ), αντιπροσωπευτικό δείγμα αυτών που χρησιμοποιήθηκαν από το κράτος για να στεγασθούν πρόσφυγες.¹³²

2.5.2. «Όρχος Αυτοκινήτων» – Κάτω Τούμπα

Ένας άλλος καταυλισμός «ανταρτόπληκτων» προσφύγων που δομήθηκε από παραπήγματα ήταν ο συνοικισμός «Όρχος Αυτοκινήτων», ο οποίος βρισκόταν στην Κάτω Τούμπα. Στις 25 Σεπτεμβρίου του 1948 εντοπίζουμε εντολή - εξουσιοδότηση του Υπουργού Βορείου Ελλάδος Κ. Κορόζου στον Διευθυντή Β΄ της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος Δημ. Τσαπούλη να υπογράψει εκ μέρους του το πρωτόκολλο προσωρινής παραχώρησης από το Γ΄ Σώμα Στρατού του χώρου με το όνομα «Όρχος Αυτοκινήτων» για να χρησιμοποιηθεί για την ανέγερση προσωρινών στεγάστρων όπου θα εγκατασταθούν «συμμοριόπληκτες» οικογένειες.¹³³ Πρόκειται για το συμβόλαιο ίδρυσης του καταυλισμού, που όπως παρατηρούμε παραχωρείται από το Ελληνικό Στρατό, δείγμα ότι όλοι οι φορείς συνεργάζονται και συνδράμουν στην προσπάθεια της στέγασης των προσφύγων.

Στον καταυλισμό τοποθετήθηκαν δεκαπέντε λυόμενα παραπήγματα που διατέθηκαν από τη Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος και στην τοποθεσία αυτή μεταφέρθηκαν πρόσφυγες από άλλους υπάρχοντες καταυλισμούς εντός της Πόλης.¹³⁴ Αργότερα συμπληρώθηκε με ένα ακόμη παράπηγμα τύπου Ρόμνεϋ, για να τοποθετηθούν σε αυτό «ανταρτόπληκτες» οικογένειες από τη ‘Σχολή Κωνσταντινίδη’ η οποία έκτοτε θα χρησιμοποιούταν ως ‘Οίκος Τυφλών’.¹³⁵

¹³² Η παραπάνω φωτογραφία (Εικόνα 1) «αλιεύθηκε» από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και συγκεκριμένα από τη σελίδα «Παλιές φωτογραφίες της Θεσσαλονίκης» στο Facebook. Κατόπιν επικοινωνίας με τον χρήστη που τη δημοσίευσε, έλαβα άδεια για τη χρήση και αναπαραγωγής της στην παρούσα εργασία.

¹³³ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0003_00127: Εξουσιοδότηση του Υπουργού Βορείου Ελλάδος Κ. Κορόζου προς τον Διευθυντή Β΄ Υπηρεσίας Κοινωνικής Πρόνοιας, 25 Σεπτεμβρίου 1948.

¹³⁴ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0003_00088: Υπουργός Βορείου Ελλάδος Κ. Κορόζος προς Αστυνομική Διεύθυνση Θεσσαλονίκης, 22 Οκτωβρίου 1948.

¹³⁵ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0003_00071 – 00072: Απόφαση του Υπουργού Βορείου Ελλάδος Κ. Κορόζου προς το Κέντρο Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης, 03 Νοεμβρίου 1948.

2.5.3. Συνοικισμός Βαρόνου Χίρς

Ο συνοικισμός Βαρόνου Χίρς ήταν ένας συνοικισμός με πολλά κοινά σημεία με αυτόν του 151, κυρίως όσον αφορά την ιστορία τους αλλά και τη δημιουργία καταυλισμών προσφύγων από παραπήγματα σε αυτούς.¹³⁶ Πρόκειται για ένα συνοικισμό που βρισκόταν στον Παλαιό Σιδηροδρομικό Σταθμό, μεταξύ των σημερινών οδών Εγνατίας και Λαγκαδά και ακριβώς λόγω αυτής της τοποθεσίας έγινε συνώνυμο του εξαναγκασμού των Εβραίων της πόλης σε εκτόπιση με τα τραίνα προς τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Οι κάτοικοι ζούσαν σε πλήρη απομόνωση αφού ήταν περιφραγμένος με συρματοπλέγματα από τις 6 Φεβρουαρίου 1943 όταν δόθηκε η εντολή για γκετοποίηση των εβραϊκών συνοικισμών της πόλης.¹³⁷ Μάλιστα εκεί χτίστηκε από τους Γερμανούς το στρατόπεδο συγκέντρωσης εντός του συνοικισμού, από το οποίο ξεκινούσαν οι συρμοί για τα κολαστήρια Άουσβιτς – Μπιρκενάου. Το οδυνηρό είναι ότι για την κατασκευή του εργάστηκαν Εβραίοι μηχανικοί που κατοικούσαν εκεί, ενώ γνωρίζουμε ότι οι κάτοικοι του συνοικισμού μπήκαν στο πρώτο τραίνο που θα κατέληγε στους τόπους που θα λάμβανε χώρα η εξόντωσή τους.¹³⁸

Για το καταυλισμό προσφύγων που στήθηκε οι αναφορές που έχουμε και οι πληροφορίες που βρίσκουμε είναι ελάχιστες. Σε μία από αυτές τις αναφορές, βρίσκουμε την αίτηση του Μιλτιάδη Αποστολίδη, εσωτερικού πρόσφυγα, ο οποίος ζητούσε να του παράσχουν τα υλικά, εφόσον δε διέθετε την οικονομική δυνατότητα, ώστε να χτίσει ο ίδιος το παράπηγμα στο οποίο θα στέγαζε την οικογένειά του. Αυτό λοιπόν, εφόσον το έχτιζε θα το τοποθετούσε στο συνοικισμό του Βαρόνου Χίρς.¹³⁹ Μάλιστα δεσμεύεται πως όταν έρθει η στιγμή να επιστρέψει στον τόπο καταγωγής του θα έθετε το παράπηγμα στη διάθεση του Δημοσίου. Αυτό που συναντάμε είναι εξαιρετικά προφανές, αφού ο ίδιος ο πρόσφυγας αδυνατώντας να βρει άλλη λύση, ζητά να κτίσει ο ίδιος το οίκημα όπου θα διέμενε.

Η επιλογή του να τοποθετήσει το παράπηγμα στο συνοικισμό του Βαρόνου Χίρς δεν είναι τυχαία, αφού εκεί υπήρχαν κι άλλα παραπήγματα που στέγαζαν

¹³⁶Κουμαρίδης, *ό. π.*, σ. 328.

¹³⁷ Άννα – Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημονικοί τόποι και δημόσια ιστορία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα – μια συγκριτική προσέγγιση*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, Μάρτιος, 2014, σ. 263.

¹³⁸Mazower, *ο.π.*, σ. 541.

¹³⁹GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00390-00393: Αλληλογραφία μεταξύ Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος και της Γ' Περιφερειακής Διεύθυνσης Ανοικοδομήσεως Θεσσαλονίκης, 16-17 Μαρτίου, 05 Απριλίου 1948.

πρόσφυγες. Γενικά, ως επί το πλείστον τα παραπήγματα τοποθετούνταν σε συνοικισμούς όπου ήδη υπήρχαν και άλλα, όπως οι παραπάνω καταυλισμοί που είδαμε. Όμως, ναι μεν είναι σπάνιο φαινόμενο, ωστόσο συναντάται, να βρίσκουμε παραπήγματα εκτός καταυλισμών με τέτοιου είδους κτίσματα. Σε ένα έγγραφο του Υπουργού Βορείου Ελλάδος βρίσκουμε την αίτηση της ανταρτόπληκτης χήρας του Ανθίμου Αναστασιάδη να αιτείται από τη Γ΄ Περιφερειακή Διεύθυνση, την επισκευή του παραπήματός της που βρισκόταν επί της οδού Βασιλίσσης Όλγας.¹⁴⁰ Επιπλέον έχουμε και το παράδειγμα της Καλαμαριάς όπου χρησιμοποιήθηκαν τολ για την στέγαση προσφύγων, κτίσματα που εντάσσονται σε αυτή την κατηγορία.¹⁴¹

Επίσης στο συνοικισμό Βαρόνου Χιρς δε μαρτυρείται ύπαρξη εσωτερικών προσφύγων μονάχα σε τεχνητά παραπήγματα αλλά βρίσκουμε διαμονή και στα ήδη υπάρχοντα κτίσματα. Συγκεκριμένα, σε μια προφορική συνέντευξη που συνέλεξα, η κυρία Δ.Μ. μου διηγήθηκε πως ο πατέρας της πήρε την οικογένειά του από το Μεγαπλάτανο του Νομού Πέλλας και εγκαταστάθηκαν για ένα διάστημα στη Θεσσαλονίκη και συγκεκριμένα σε μια αποθήκη στο εβραϊκό συνοικισμό του Βαρόνου Χιρς, στο ίδιο οίκημα μαζί με άλλες τρεις – τέσσερις οικογένειες. Παρακάτω παραθέτω ένα κομμάτι της αφήγησής της:

«[...] Ε μέναμε στην Θεσσαλονίκη, φύγαμε τότε με τον Ανταρτοπόλεμο. Μας πήρε ο μπαμπάς μου και φύγαμε! Ήτανε τότε, ξέρω γω, ο Εμφύλιος Πόλεμος, τι λέγανε; Μικροί ήμασταν. Φύγαμε. Καθόμασταν στην Θεσσαλονίκη στη χάβρα. Σε εβραϊκή γειτονιά καθόμαστανε. [...] Χιρς εκεί. Εκεί ήμαστανε. Ο μπαμπάς μου πουλούσε αυγά για να μας συντηρήσει. Η μαμά μου ήταν άρρωστη, δεν μπορούσε να δουλέψει. Εγώ ήμουνα υπηρέτρια στους Εβραίους. Η γειτονιά μας ήταν όλοι Εβραίοι, ήταν εκεί. Δεν είχανε Χριστιανούς πολλούς. Πιο πολλοί Εβραίοι ήτανε. Και στο η... που καθόμασταν σ' αυτό το μέρος... από πάνω το είχανε αποθήκη μου φαίνεται οι Εβραίοι, από κάτω καθόμασταν εμείς. Ήμασταν τρεις-τέσσερις οικογένειες από το χωριό που καθόμασταν, όλοι μαζί καθόμασταν εκεί. [...]»¹⁴²

¹⁴⁰ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00390: Επιστολή του Υπουργού Βορείου Ελλάδος Κ. Κορόζου προς την Γ΄ Περιφερειακή Διεύθυνση Ανοικοδομήσεως, 03 Ιουνίου 1948.

¹⁴¹ Ιωαννίδου, *ο.π.*

¹⁴² Προφορική μαρτυρία Δ.Μ. (ήθελε να διατηρήσει για δικούς της λόγους την ανωνυμία της), Μεγαπλάτανος Νομού Ημαθίας, 27 Νοεμβρίου 2019.

Στην παραπάνω μαρτυρία, πέρα από πληροφορίες για την ύπαρξη εσωτερικών προσφύγων, γίνεται λόγος για παρουσία πολλών Εβραίων μεταπολεμικά στη συνοικία, κάτι σχεδόν απίθανο να συνέβη. Το πιο πιθανό είναι η πληροφορήτρια να έχει μπερδευτεί. Επίσης, μία άλλη εξήγηση βρίσκεται στα φίλτρα που περνά η μνήμη από το βίωμα μέχρι την αφήγηση. Στην προκειμένη, ίσως το φίλτρο αυτής της αφηγήτριας και επομένως και η συνείδησή της να είναι έντονα ποτισμένη με αντισημιτισμό ώστε να πίστευε πως υπήρχαν τόσο πολλοί Εβραίοι στο συνοικισμό του Βαρόνου Χιρς το 1948. Αυτή η άποψη ενισχύεται από το γεγονός πως εργαζόταν περιστασιακά ως υπηρέτρια στην Εβραϊκή οικογένεια που άνηκε η αποθήκη που ζούσε με την οικογένειά της και πολλούς συγχωριανούς της. Το ζήτημα της εργασίας των «ανταρτόπληκτων» θα αναλυθεί σε παρακάτω κεφάλαιο.

Παραπήγματα χρησιμοποιήθηκαν από όλες τις πόλεις της Βορείου Ελλάδας που φιλοξένησαν εσωτερικούς πρόσφυγες. Βρίσκουμε στα έγγραφα πολλές φορές αιτήματα από άλλες πόλεις της Βορείου Ελλάδος προς την Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος, όπου ζητούσαν επιτακτικά την αποστολή παραπηγμάτων, λόγω μεγάλων αναγκών.¹⁴³ Η χρήση παραπηγμάτων για στέγαση προσφύγων, κατά γενική ομολογία, πέτυχε απόλυτα το σκοπό για τον οποίο προκρίθηκε σαν λύση. Αυτός ήταν να παρέχει στέγη σε πρόσφυγες και ταυτόχρονα καλύτερες συνθήκες διαβίωσης. Επιπρόσθετα συνέβαλε σε πολύ μεγάλο βαθμό να αποχωρήσουν οι πρόσφυγες από σημεία που η ύπαρξή τους συνιστούσε τροχοπέδη στην καθημερινότητα των πόλεων, όπως εκπαιδευτήρια και επιταγμένα μαγαζιά.

¹⁴³GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0003_00099-000101: Νομαρχία Κιλκίς προς την Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος, 13 Σεπτεμβρίου 1949.

Κεφάλαιο 3^ο: Οι συνθήκες διαβίωσης στους καταυλισμούς της Θεσσαλονίκης και τα μέτρα ανακούφισης

Όπως ειπώθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι δεκάδες χιλιάδες εσωτερικοί πρόσφυγες που ήρθαν και εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, ως επί το πλείστον στεγάσθηκαν σε ακατάλληλες δομές, σημαντικός αριθμός εκ των οποίων δεν προορίζονταν για να φιλοξενήσουν ανθρώπους. Τα οικήματα που επιλέχθηκαν από το κράτος για να τοποθετηθούν οι «ανταρτόπληκτοι», πέραν του ότι κάποια εξ αυτών ήταν ημικατεστραμένα και επικίνδυνα, παρουσίαζαν και σημαντικές δυσλειτουργίες και στερήσεις στο εσωτερικό τους, που εμπόδιζαν την ομαλή και βιώσιμη διαμονή εντός αυτών. Συναντούμε στέγαση «ανταρτόπληκτων» μέχρι και σε βομβόπληκτα οικήματα, δείγμα από τα συντρίμια που έχει αφήσει πίσω της η γερμανική κατοχή στην πόλη, παρόλα ταύτα, η έλλειψη διαθέσιμων χώρων αναγκαστικά οδηγεί στη χρήση τους. Ένα παράδειγμα που εντοπίζουμε στην αλληλογραφία μεταξύ Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος και Γ΄ Περιφερειακής Διεύθυνσης Ανοικοδομήσεως, τον Ιούλιο του 1948, και επρόκειτο για το βομβόπληκτο οίκημα της Παυλίνας Σεφερίδου, επί της οδού Κ και αριθμός 22, στην Άνω Καλλιθέα, όπου στεγαζόταν η «συμμοριόπληκτη» οικογένεια του Ιορδάνη Παπαδόπουλου. Κατά πάσα πιθανότητα το οίκημα βρισκόταν στην άνω πόλη στην Πλατεία Καλλιθέας.¹⁴⁴

Διαθέτουμε μια σχετικά πλήρη εικόνα για τους μεγαλύτερους και πιο γνωστούς τουλάχιστον καταυλισμούς προσφύγων εντός της πόλης και τις βασικές ελλείψεις που παρουσιάζονταν σε αυτούς. Οι ελλείψεις αυτές σε πολλές περιπτώσεις ήταν σε είδη πρώτης ανάγκης. Έτσι, ειδικά τον πρώτο καιρό παρατηρούνται οικήματα που στερούνταν μέχρι και της παροχής πόσιμου νερού, όπως για παράδειγμα το Εργοστάσιο Μπέζα, επί της οδού Χατζή Μπαξέ που η διεκπεραίωση του συστήματος ύδρευσης πραγματοποιήθηκε μετά από την εγκατάσταση προσφύγων σε αυτό κατόπιν έκκλησης του ίδιου του Υπουργού Βορείου Ελλάδος.¹⁴⁵ Επίσης χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι και το γεγονός ότι κάποιοι καταυλισμοί παρουσίαζαν ελλείψεις στα

¹⁴⁴ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00386-00387: Αλληλογραφία μεταξύ Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος και Γ΄ Περιφερειακής Διεύθυνσης Ανοικοδομήσεως, 29-30 Ιουλίου 1948.

¹⁴⁵ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00368: Επιστολή του Υπουργού Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιάκου προς τον Οργανισμό Υδρεύσεως, 08 Ιανουαρίου 1948.

διαθέσιμα αποχωρητήρια, όπως η Μονή Λαζαριστών για την οποία υπάρχει αναφορά ότι διέθετε δυσανάλογα μικρό αριθμό αποχωρητηρίων σε σχέση με τους πρόσφυγες που στέγαζε.¹⁴⁶ Στο Μέγαρο Μάισσα πέραν του περιορισμένου χώρου και της τοποθέτησης πολλών ατόμων σε περιορισμένο χώρο που έχουν ήδη αναφερθεί μαθαίνουμε για ελλιπή θέρμανση και καμία απολύτως τήρηση κανόνων ασφαλείας. Αυτός ήταν και ο λόγος που ένα παιδί σκοτώθηκε το 1948 αφού έπεσε στο κενό του ανελκυστήρα, ο οποίος παρόλο που ήταν ανενεργός, δεν είχαν ληφθεί μέτρα από τις αρχές, ώστε να μην είναι προσβάσιμος.¹⁴⁷ Για το Μέγαρο Καραβάν Σαράι, μαθαίνουμε από το γράμμα του Κιλκισιώτη βουλευτή που είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, για ποικίλες δυσλειτουργίες που δυσχέραιναν τη ζωή των προσφύγων όπως μη τήρηση κανόνων υγιεινής, ελλιπή παροχή νερού, ελλιπή καθαριότητα και πολλές βλάβες ιδιαίτερα στους κοινόχρηστους χώρους. Και όλα αυτά λάμβαναν χώρα στα τέλη του 1949, όταν το προσφυγικό πρόβλημα έβαινε προς το τέλος του. Στο πρώτο κεφάλαιο παρέθεσα ένα μέρος της επιστολή με σχετικά πιο γενικά στοιχεία, τώρα θα παραθέσω ένα με πιο αναλυτική περιγραφή των συνθηκών που επικρατούσαν:

«[...] Είναι ανάγκη να υπάρχει μονίμως εκεί επόπτης όστις αφ' ενός μεν θα επιβάλει μέτρα καθαριότητος εις τους ενοίκους, ώστε να εκλείψει το θέαμα της εκ των άνω ορόφων ρίψεως παντός είδους απορριμμάτων εις την εσωτερικήν αυλήν και τας θύρας των ενοίκων του ισογείου αφ' ετέρου δε επιβλέπων την καλήν λειτουργίαν των κοινόχρηστων εγκαταστάσεων (κρηνών υδρεύσεως και αποχωρητηρίων) θα σπεύδη να διατάξη την επισκευήν πάσας βλάβης πριν ή το κακόν λάβη διαστάσεις. – Μοι ανεφέρθη σχετικώς περίπτωσις μικράς ρωγμής του αποχετευτικού συστήματος, η οποία δεν επισκευάσθη εγκαίρως, κατεκλύσθη το υπόγειον επί ημέρας και εβδομάδας από ακαθαρσίας και εδέησε να δαπανηθούν μεγάλα ποσά δια την δι' αυτοκινήτων μεταφοράντων ακαθαρσιών, αφ' ου η δυσσομία ταλαιπώρησε τους ατυχείς ενοίκους επί μακρόν χρόνον. 2) Ο διορισθείς επόπτης της Πρόνοιας, του οποίου δε εγνώριζον οι ένοικοι το ονοματεπώνυμο ουδέποτε επισκέπτεται τον καταυλισμόν δια να ιδή την αθλιότητα και ακούση τα παράπονα των ενοίκων. 3) Καθυστερείται η χορήγησις αλεύρου από του μηνός Μαΐου. 4) Νερό δίδεται εις ελαχίστην ποσότητα, δε φθάνει εις τους άνω ορόφους και ούτω τα αφοδευτήρια δεν καθαρίζονται επαρκώς ομηρικάί δε

¹⁴⁶ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0007_00001: Υπηρεσία Ανταρτόπληκτων της Γενικής Διοικήσης Βορείου Ελλάδος προς την Υπηρεσία Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης και Υπηρεσία Υγιεινής της Γενικής Διοικήσης Βορείου Ελλάδος, 06 Νοεμβρίου 1947.

¹⁴⁷ Προφορική μαρτυρία Βασιλικής Παπαδοπούλου, Σταθμός Μουριών Κιλκίς, 29 Νοεμβρίου 2019.

μάχαι διεξάγονται περί τας κρήνας των κάτω ορόφων δια την προμήθειαν ύδατος.-5) Το σύστημα της καταβολής των χρηματικών επιδομάτων είναι πλημμελές. Επί 3 και 4 και πλέον ακόμη ημέρας συνωστίζονται οι ατυχείς εις τα γραφεία δια να πάρουν σειράν πληρωμής. Της καταστάσεως ταύτης επωφελούνται διάφοροι επιτήδαιοι εμφανιζόμενοι ως μεσάζοντες προς διευκόλυνσιν των πτωχών ανταρτόπληκτων έναντι αμοιβής.- [...]».¹⁴⁸

Ωστόσο αυτά δεν ήταν προβλήματα που παρατηρούνταν μόνο στους μεγάλους καταυλισμούς που φιλοξενούσαν πρόσφυγες αλλά εμφανίζονται και σε μικρότερα οικήματα που χρησιμοποιούνταν για την ίδια χρήση. Ωστόσο, το γεγονός ότι πολλά από τα οικήματα που επιτάχθηκαν ήταν σχετικά κατοικήσιμα, σήμαινε πως διέθεταν έστω τις στοιχειώδης προδιαγραφές για να φιλοξενήσουν ανθρώπους. Το πιο σύνηθες πρόβλημα σε αυτές τις περιπτώσεις οικημάτων ήταν το ότι πολλές φορές τοποθετούνταν περισσότερα άτομα από αυτά που μπορούσαν να φιλοξενήσουν και αυτό εντοπίζεται σε επιμέρους παράπονα προσφύγων προς τις αρχές. Ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτών είναι τα παράπονα των προσφύγων Ηλία Παπαδόπουλου (ιερέα) και Μαρίας Αλκιβιάδου (χήρας) που διέμεναν με τις οικογένειές τους σε οίκημα επί της οδού Βασιλίσσης Όλγας 207 και ζητούν έστω διαχωρισμό της αίθουσας.¹⁴⁹ Όλα τα παραπάνω είναι ένα δείγμα της κατάστασης που επικρατούσε στους καταυλισμούς «ανταρτόπληκτων» και της φύσης των προβλημάτων που αντιμετώπισαν οι πρόσφυγες ήδη από την έλευσή τους.

Η αντιξοότητα των συνθηκών διαβίωσης που βίωσαν κατά τη διαμονή τους στη Θεσσαλονίκη καταμαρτυρείται από αρκετά επίσημα έγγραφα της εποχής, απουσιάζει όμως ολοκληρωτικά από τη βιβλιογραφία ή περιορίζεται μονάχα σε γενικές αναφορές για το σύνολο των προσφύγων και τις συνθήκες στις οποίες έζησαν, χωρίς καμία τοπική εστίαση. Για παράδειγμα πολύ χαρακτηριστικά ο Μαργαρίτης αναφέρει: «Για τις συνθήκες ζωής των ανθρώπων αυτών, οι μαρτυρίες που έχουμε δεν είναι πολλές. Πρόκειται για τη ζοφερή πλευρά του πολέμου, εκείνη που μένει τελευταία στις μνήμες και στην ιστορική έρευνα, αν ποτέ απασχολήσει τη μία ή την άλλη. Μερικές ‘εκ των άνωθεν’ μαρτυρίες και οι φωτογραφίες από την εποχή δείχνουν την εξαθλίωση αυτών

¹⁴⁸ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000024_00142: Επιστολή του Βουλευτή του Νομού Κιλκίς Σωτηριάδη προς τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος Κ. Κορόζο, 04 Δεκεμβρίου 1949, Βλ. και κεφάλαιο 1^ο.

¹⁴⁹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00101: Επιστολή του Υπουργού Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιάκου προς την Γ΄ Περιφερειακή Διεύθυνση Ανοικοδομήσεως, 13 Μαΐου 1948.

των ανθρώπων. Σε αυτοσχέδιους οικισμούς, προφυλαγμένοι από ξύλα, τενεκέδες, τσίγκους, χαρτί ή πανιά, μακριά από τις περιουσίες τους και τις εργασίες του, χωρίς φως, αποχέτευση ή το απαραίτητο νερό, περίμεναν τη λήξη ενός πολέμου που όλο τελείωνε και όλο στο ίδιο σημείο βρίσκονταν». ¹⁵⁰ Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και η περιγραφή του Κολιόπουλου, με ίσως λίγο πιο αυξημένο το συναισθηματισμό στο λόγο του. Συγκεκριμένα αναφέρει: «Η γενική όμως κατάσταση των Καταφυγόντων – και σε μεγάλο βαθμό αυτών των κατοίκων των πόλεων στις οποίες είχαν καταφύγει – εθύμιζε στους παρατηρητές της εποχής τους πολιορκημένους Μεσολογγίτες το 1825-1826: ρακένδυτοι και κάτισχοι, περιφέρονταν απελπισμένοι και μάλλον ανεπιθύμητοι από τις αρχές και τους κατοίκους των πόλεων». ¹⁵¹

Ένα δημοσίευμα της εφημερίδας το Βήμα στις 23-11-1948, είναι αρκετά αντιπροσωπευτικό της κατάστασης που επικρατούσε στους προσφυγικούς καταυλισμούς της πόλης:

«Μάζαι ανδρών, γυναικών και παιδιών ευρίσκονται στοιβαγμένοι εις μικρούς χώρους, εις 'δωμάτια' αυτοσχέδια, που χωρίζονται μεταξύ αναμεταξύ των με τοιχώματα από καναβάτσο ή από καρτόνια κουτιών. Το στοίβαγμα είναι ιδιαίτερος αισθητό εις τας καπναποθήκας που στεγάζουν τώρα τους περισσότερους ανταρτόπληκτους. Η κατάσταση των στεγασμένων εις αυτάς είναι φρικτή. Και όσοι μεν είχαν την τύχη να στεγασθούν εις χώρον κοντά εις παράθυρον βλέπουν το φως της ημέρας. Οι άλλοι, που έτυχε να βρεθούν εις το εσωτερικό των αιθουσών των αποθηκών, ζουν εις σκότος και περιμένουν τα φώτα της νυκτός για να ξεχωρίσουν ο ένας τον άλλον. Φυσικά περί καθαρού αέρος και αερισμού των αιθουσών δεν είναι δυνατόν να γίνη λόγος» ¹⁵²

Επιπλέον σε ένα έγγραφο του Κέντρου Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης προς τη Νομαρχία Θεσσαλονίκης, της 1^{ης} Δεκεμβρίου 1949, επισυνάπτεται ένα απόκομμα της εφημερίδας της πόλης, «Πρωινή Ωρα», στο οποίο αναγράφονταν

¹⁵⁰ Μαργαρίτης, *Ιστορία του Εμφυλίου Πολέμου*, ο.π. τόμος Β', σ. 600.

¹⁵¹ Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Λεηλασία Φρονημάτων Β, Το μακεδονικό ζήτημα στην περίοδο του Εμφυλίου πολέμου (1945-1949) στη Δυτική Μακεδονία*: Θεσσαλονίκη, Δεκέμβριος 1995, εκδ. Βάνιας σ. 200.

¹⁵² Κώστας Γκριτζώνας, *Τα παιδιά του εμφυλίου πολέμου. Συμβολή στην αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας για το λεγόμενο «παιδομάζωμα»*: Αθήνα, 1998, εκδ. Φιλίστωρ, σ. 150.

παράπονα 300 οικογενειών «συμμοριόπληκτων» Άνω Τούμπας.¹⁵³ Οι συγκεκριμένες οικογένειες διέμεναν στον τεχνητό συνοικισμό «Όρχος Αυτοκινήτων» και στα παράπονά τους ανέφεραν:

«Κύριε Διευθυντά,

Εις τα παραπήγματα του πρώην όρχου αυτοκινήτων Άνω Τούμπας στεγαζόμεθα υπερτριακόσiai οικογένειαι συμμοριοπλήκτων και άλλων πτωχών ανθρώπων. Εις κανένα από τους θαλάμους μας δεν υπάρχει ηλεκτρικός λαμπτήρας και τρώμε και εργαζόμεθα υπό το φως της γκαζόλαμπας και του κηρίου. Καταλαβαίνετε το δράμα που παρνούμε και τους κινδύνους που διατρέχουμε. Πως δεν καήκαμε ακόμα είναι θαύμα. Αλλ' αν τυχόν γλυτώσουμε από τη φωτιά, θα χάσουμε εμείς και τα παιδιά μας και τα μάτια μας και την υγεία μας. Θα ήτο τόσο δύσκολο λοιπόν να γίνη μία πτωχή εγκατάσταση που θα σώση από την τύφλωσι και τη φωτιά 1500 άτομα αναξιοπαθούντα θύματα του συμμοριτισμού. Νομίζομεν όχι, εάν οι αρμόδιοι θέλουν να είναι πραγματικοί συμπαραστάται των αναγκών του λαού, όπως τους επιτάσσει το καθήκον και όπως είναι τεταγμένοι υπό της Πολιτείας και της Κοινωνίας.

Πολλοί συμμοριόπληκτοι των παραπηγμάτων Άνω Τούμπας.»

Παρατηρούμε ότι εκτός των παραπόνων από το παραπάνω δημοσίευμα προκύπτουν και άλλα σημαντικές διαπιστώσεις. Η πρώτη είναι πως στα λεγόμενα των ανταρτόπληκτων διαφαίνεται μία μεγάλη απογοήτευση και αγανάκτηση. Η δεύτερη και εξίσου σημαντική είναι ότι έμμεσα ασκείται μία έντονη κριτική στους αρμόδιους φορείς που δεν αφορά μόνο την μη χορήγηση ηλεκτρικού ρεύματος στα παραπήγματά τους αλλά γενικά με την αντιμετώπιση των αναγκών των «ανταρτόπληκτων» προσφύγων.

Τα βασικά προβλήματα που εμφανίστηκαν εξ αρχής και δυσχέραιναν όλο και περισσότερο τις υφιστάμενες συνθήκες στους χώρους στέγασης, είχαν να κάνουν κυρίως με την καθαριότητα των οικημάτων όπου στεγάζονταν «ανταρτόπληκτοι», με την θέρμανση αυτών και με την διατροφή των ανθρώπων. Πρόκειται για τα σημεία που εντοπίζονταν οι σοβαρότερες ελλείψεις και συνιστούσαν τροχοπέδη στην

¹⁵³ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000019_00058-00059: Κέντρο Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης προς Νομαρχίας Θεσσαλονίκης, 01 Δεκεμβρίου 1949. Στη δεύτερη επισυνάπτεται απόκομμα από την εφημερίδα «Πρωινή Ώρα» της 31^{ης} Οκτωβρίου 1949.

καθημερινότητα των δοκιμαζόμενων προσφύγων. Εστιάζοντας στην αναζήτηση πληροφοριών για την κατάσταση που επικρατούσε σχετικά με τα τρία παραπάνω ζητήματα, μαθαίνουμε και επιμέρους λεπτομέρειες για τη ζωή στους καταυλισμούς προσφύγων, συνθέτοντας στοιχεία για να πλάσουμε την, όσο το δυνατόν περισσότερο πλήρη εικόνα αυτών.

Το κράτος κατέβαλε μεγάλη προσπάθεια και διέθεσε τεράστια ποσά από τον προϋπολογισμό του για την ανακούφιση τους και την αποτελεσματική αντιμετώπιση των παραπάνω προβλημάτων και βελτίωσε σε μεγάλο βαθμό το επίπεδο διαβίωσής. Από την πρώτη στιγμή παρατηρείται μεγάλη κινητικότητα και συνεννόηση για να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις ώστε να δοθούν λύσεις στα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη. Παρακάτω θα γίνει μία απόπειρα να παρουσιασθούν λεπτομερώς τα παραπάνω προβλήματα και οι αντίστοιχες ενέργειες των αρχών για την αναστολή ως και εξαφάνισή τους.

3.1. Η καθαριότητα

Στον τομέα της καθαριότητας συναντούμε πληθώρα από δυσκολίες και δυσλειτουργίες στους καταυλισμούς «ανταρτόπληκτων». Από την έκθεση του Διοικητή του τμήματος Υγιεινής της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος, που αναφέρθηκε και στο δεύτερο κεφάλαιο, λαμβάνουμε εξαιρετικές πληροφορίες για την επικρατούσα κατάσταση και τις δυσμενείς συνθήκες σε 34 χώρους στέγασης αλλά και το σκεπτικό του κράτους σχετικά με το ζήτημα αυτό.¹⁵⁴ Έτσι αφού πρώτα γνωστοποιούσε πως «ανταρτόπληκτοι» πρόσφυγες είχαν πρόχειρα στεγασθεί σε σχολεία, παλιά ημικατεστραμένα σπίτια, καταστήματα, καπναποθήκες κλπ, ότι πολλοί έχουν εγκατασταθεί χωρίς κάποια υπηρεσία να έχει λάβει γνώση και ότι πολλές φορές η κατανομή των δωματίων είναι άνιση και άδικη, προχωρούσε και στην παρουσίαση των δεδομένων της καθαριότητας. Σε εκτενή αναφορά του, κάνει λόγο για παραμέληση της καθαριότητας σε πολλά καταλύματα. Αυτό συνέβαινε καθώς σε πολλές των

¹⁵⁴ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0007_00003-00005: Έκθεση του Διευθυντή του Τμήματος Υγιεινής της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας Δ. Παδιώτη προς τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος, 4 Νοεμβρίου 1947.

περιπτώσεων έφταιγαν οι ελλείψεις σε μέσα για να επιτευχθεί αυτή όπως κάδοι, αποχωρητήρια, συγκέντρωση και συγκομιδή απορριμμάτων από το κράτος ή ακόμα και σε ελάχιστες περιπτώσεις έλλειψη νερού. Σε άλλες περιπτώσεις οι αρχές κατηγορούσαν τους ίδιους τους διαμένοντες στους καταυλισμούς, για το βαθμό που ενδιαφέρονταν για την καθαριότητα του προσωρινού τόπου διαμονή τους.

Εδώ, όπως θα δούμε, πραγματοποιούνταν και μία διάκριση των προσφύγων, αφού ο διοικητής Παδιώτης υποστηρίζει πως το επίπεδο καθαριότητας των εκάστοτε οικημάτων εξαρτιόταν από το επίπεδο μόρφωσης των ανθρώπων που είχαν εγκατασταθεί σε αυτόν. Όσο υψηλότερο ήταν το μορφωτικό επίπεδο, τόσο καθαρότερο ήταν το οίκημα. Και επίσης δεν πρόκειται για μια μεμονωμένη αντίληψη ενός κρατικού υπαλλήλου αλλά πιθανότατα για την πάγια αντιμετώπιση που είχε το κράτος προς τους καταυλισμούς. Αυτό διακρίνεται ακόμα ευκολότερα, στην περίπτωση του Εργοστασίου ζυθοποιίας «Καρόλος Φίξ» όπου στεγάζονταν Αθίγγανοι «ανταρτόπληκτοι».¹⁵⁵ Σε αυτή την περίπτωση παρατηρούμε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ακάθαρτου καταλύματος που δε συνιστούσε κίνδυνο μόνο για τους διαμένοντες αυτό αλλά αποτελούσε υγειονομικό κίνδυνο για την ευρύτερη περιοχή. Αυτό συνέβαινε καθώς πέραν του στάβλου που είχε δημιουργηθεί στην αυλή του κτηρίου, υπήρχαν τρύπες που χρησιμοποιούνταν από τους ένοικους ως αποχωρητήρια, αφού τα ήδη υπάρχοντα είχαν καταστραφεί από τους ίδιους. Όμως, ταυτόχρονα συνέβαινε, ακριβώς από κάτω, να περνούν οι σωλήνες του συστήματος υδροδότησης της πόλης, και μπορούσε να προκαλέσει μόλυνση σε αυτό, με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Καταλήγουμε πως τελικά δεν υιοθετήθηκε η λύση της απομάκρυνσης των προσφύγων από κει αλλά για την τήρηση της καθαριότητας σε αυτό τον καταυλισμό, την ευθύνη ανέλαβε το Αστυνομικό Τμήμα της περιοχής. Παρατηρείται έντονη προκατάληψη εναντίον αυτών των προσφύγων στα όρια του ρατσισμού. Για τη μη τήρηση της καθαριότητας, βασική αιτία παρουσιάζεται η καταγωγή τους. Και μόνο το γεγονός ότι η Αστυνομία ήταν υπεύθυνη για την τήρηση καθαριότητας σε καταυλισμό προσφύγων αντιλαμβανόμαστε τον τρόπο προσέγγισης του προβλήματος.

Με βάση την παραπάνω διαπίστωση, επανερχόμαστε στην έκθεση καθαριότητας του Δ. Παδιώτη, όπου παρατηρούμε ότι πραγματοποιεί έναν διαχωρισμό

¹⁵⁵ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00399 – 00405: Αλληλογραφία μεταξύ των ιδιοκτητών του εργοστασίου «Καρόλος Φίξ», της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος και της Αστυνομικής Διεύθυνσης Θεσσαλονίκης, Μάρτιος και Απρίλιος 1948.

ανάμεσα στους 34 καταυλισμούς που επιθεώρησε αυτοπροσώπως σε τρεις κατηγορίες: του καθαρούς, τους σχεδόν καθαρούς και τους τελείως ακάθαρτους.¹⁵⁶ Οφείλουμε να λάβουμε υπόψη ότι το έγγραφο αυτό χρονολογείται σχετικά νωρίς, το Νοέμβριο του 1947, οπότε δεν έχουμε πλήρη εικόνα τόσο του συνόλου των καταυλισμών και κατ' επέκταση των συνθηκών που επικρατούσαν σε αυτούς.

Επιπλέον, ο επιμελητής της έκθεσης παρέθετε και κάποιους τρόπους άμεσης αντιμετώπισης των ζητημάτων καθαριότητας και άλλης φύσεως, όπως η άμεση αποσυμφόρηση των καταυλισμών και ορισμός επιτροπής που θα μεριμνήσει για αυτό, η τοποθέτηση εποπτών σε κάθε καταυλισμό, προμήθεια μεγάλων δοχείων απορριμμάτων σε κάθε καταυλισμό, συγκέντρωση σκουπιδιών ανά τακτικά χρονικά διαστήματα και ανάλογα με το μέγεθος του εκάστοτε καταυλισμού και σωστή τακτική στην αποκομιδή των αυτών από την Υπηρεσία καθαριότητας. Επιτακτική κρινόταν η ανάγκη για τοποθέτηση επιτροπών οι οποίες θα συγκροτούνταν από τους πιο επιμελής, μορφωμένους και με κύρος και συναίσθηση στεγαζόμενους πρόσφυγες.¹⁵⁷

Το κράτος, μερίμνησε σε μεγάλο βαθμό για την επίτευξη επαρκούς καθαριότητας στα σημεία όπου διέμεναν πρόσφυγες. Σε όλη τη χρονική διάρκεια της παραμονής τους στη Θεσσαλονίκη εντοπίζονται έγγραφα της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος για διάθεση υπέρογκων ποσών για πιστώσεις καθαριότητας.¹⁵⁸ Τα ποσά αυτά προέρχονταν από συγκεκριμένο τραπεζικό λογαριασμό της Τράπεζας της Ελλάδος (Νο 26, «βοηθήματα ανταρτόπληκτων») που προοριζόνταν μόνο για την ανακούφιση «ανταρτόπληκτων» και καταβάλλονταν στον Κωνσταντίνο Τσιλιμίγκρα, υπάλληλο της Υπηρεσίας Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης, ο οποίος είχε

¹⁵⁶ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0007_00003-00005: Έκθεση του Διευθυντή του Τμήματος Υγιεινής της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας Δ. Παδιώτη προς τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος, 4 Νοεμβρίου 1947.

¹⁵⁷ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0007_00001: Υπηρεσία Ανταρτόπληκτων της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος προς την Υπηρεσία Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης και Υπηρεσία Υγιεινής της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος, 06 Νοεμβρίου 1947.

¹⁵⁸ Τα έγγραφα που βρίσκουμε για τις πιστώσεις καθαριότητας είναι πολλά και η ύπαρξή τους παρατηρείται ανά τακτά χρονικά διαστήματα κυρίως τα έτη 1947-1948. Ενδεικτικά θα παραθέσω δύο από αυτά, το πρώτο και το τελευταίο που εντόπισα χρονολογικά.

GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0002_00012-00013: Έγγραφο του Υπουργού Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιακού προς την Υπηρεσία Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης, 08 Νοεμβρίου 1947.

GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0003_00079: Έγγραφο του Υπουργού Βορείου Ελλάδος Κ. Κορόζου προς το Κέντρο Κοινωνικής Πρόνοιας, 02 Νοεμβρίου 1948. Το τελευταίο είναι το μόνο έγγραφο από όλα όσα αφορούν χορηγήσεις ποσών για καθαριότητα, που δεν έχει ως αποδέκτη τον Κωνσταντίνο Τσιλιμίγκρα αλλά κάποιον Παπαγεωργίου ο οποίος αναφέρεται σαν υπάλληλος της Ειδικής Υπηρεσίας Ανταρτόπληκτων.

τοποθετηθεί ως Γενικός Επόπτης όλων των καταυλισμών προσφύγων της Θεσσαλονίκης. Αυτά τα χρήματα χρησιμοποιούνταν ως επί το πλείστον για αγορά υλικών καθαριότητας και απολύμανσης όπως για παράδειγμα ο ασβέστης, για πληρωμή ημερομισθίων υπαλλήλων καθαριότητας καθώς και για καύσιμα και επισκευή του αυτοκινήτου της Υπηρεσίας, που χρησιμοποιούταν για να εξυπηρετεί τους σκοπούς της.

Δυστυχώς όμως, η διασφάλιση της καθαριότητας στους καταυλισμούς δεν πραγματοποιήθηκε ανεμπόδιστα από το κράτος. Οι τεράστιες πιστώσεις που πραγματοποιούσε προς αυτό το σκοπό και γενικά για τους πρόσφυγες κάλυπταν πολύ μεγάλο μέρος του προϋπολογισμού με αποτέλεσμα κάποιες φορές τα χρήματα να μη φτάνουν για βασικές ανάγκες. Μία τέτοια διαφαίνεται στα αιτήματα της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος προς την Υπηρεσία Υπονόμων του Δήμου Θεσσαλονίκης για εκκενώσεις των βόθρων σε ορισμένους καταυλισμούς προσφύγων, οι οποίες προφανώς είχαν καθυστερήσει σε σημείο που να γίνεται λόγος για κίνδυνο για την υγεία των οικογενειών που διέμεναν εκεί.¹⁵⁹ Ενδεικτική είναι και η απάντηση της Υπηρεσίας Υπονόμων και ύδρευσης του Δήμου πως αδυνατούσε να προβεί σε αυτή την ενέργεια παρά την προθυμία της, αφού στερούταν ειδικού συνεργείου για αυτή τη δουλειά, απόρροια των δυσμενών οικονομικών συνθηκών που είχαν επέλθει, αφού δε μπορούσε να ανταποκριθεί ακόμα και στις στοιχειώδεις δημοτικές ανάγκες που προέκυπταν.¹⁶⁰

3.2. Θέρμανση

Βασικός παράγοντας στην καθημερινότητα των προσφύγων ήταν η αντιμετώπιση των δυσμενών καιρικών συνθηκών, τους χειμερινούς κυρίως μήνες. Οι άνθρωποι αυτοί τοποθετήθηκαν σε ημικατεστραμμένα κτήρια και ημιτελή οικήματα με αποτέλεσμα, μέχρι να διεκπεραιωθούν οι διορθωτικές και συμπληρωματικές εργασίες, να βρίσκονται εκτεθειμένοι σε ακραία καιρικά φαινόμενα. Στο περιεχόμενο των

¹⁵⁹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00345: Έγγραφο του Υπουργού Βορείου Ελλάδος προς την Υπηρεσία Υπονόμων του Δήμου Θεσσαλονίκης, 30 Ιανουαρίου 1948.

¹⁶⁰ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00409: Επιστολή απάντηση της Υπηρεσίας Υπονόμων και Ύδρευσης του Δήμου Θεσσαλονίκης στο αίτημα της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος για εκκένωση των βόθρων στην αποθήκη καπνών Τακβοριάν, 31 Ιανουαρίου 1948, βλ. GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00410: Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος προς την Υπηρεσία υπονόμων του Δήμου Θεσσαλονίκης, 29 Ιανουαρίου 1948.

εγγράφων παρατηρούμε εκκλήσεις για επίσπευση των εργασιών αυτών πριν εδραιωθεί για τα καλά ο χειμώνας, για όπου η διαβίωση των προσφύγων καθίστατο προβληματική.¹⁶¹ Χαρακτηριστικά στο συνοικισμό «Κάτω Χαρμάνκιοϊ» όπου οι πρόσφυγες στεγάζονταν σε ετοιμόρροπα κτήρια, η κατάσταση δυσκόλευε ακόμα περισσότερο, ειδικά τις βροχερές μέρες.¹⁶² Επίσης από μία επιστολή πολίτη που αιτείται παροχή στέγης από το κράτος, μαθαίνουμε για τις συνθήκες στέγασης στο Μέγαρο Καραβάν Σαράι, ότι επικρατούσε υψηλή υγρασία και υπήρχε μεγάλη έλλειψη σε κλινοσκεπάσματα.¹⁶³ Πέρα του ότι κατά καιρούς παρατηρείται πως υπήρχαν, έστω και προσωρινά, άστεγοι «ανταρτόπληκτοι», οι οποίοι ήταν παντελώς απροστάτευτοι, είχαμε και τους κακώς στεγασμένους σε οικήματα που μπορεί να τους έλειπαν ακόμα και τα κουφώματα. Επιπλέον, πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη πως επρόκειτο για ανθρώπους που αναφέρονται στις πηγές ως φτωχοί και ρακένδυτοι, αφού και ο τρόπος που εγκατέλειψαν τις εστίες τους, δεν τους επέτρεψε να μεταφέρουν μαζί τους ότι επιθυμούσαν, όπως για παράδειγμα επαρκή ρουχισμό. Ξαφνικά, βρέθηκαν σε μία άλλη πόλη και μπροστά σε μία άνευ προηγουμένου ανθρωπιστική κρίση. Στην περίπτωση της αντιμετώπισης ακραίων και ψυχρών συνθηκών, υπήρξαν μεγάλες δυσκολίες, μέχρι το σημείο να ζητούνται επείγοντως μέτρα θέρμανσης, για να αποφευχθούν θάνατοι από το ψύχος. Αυτός ο κίνδυνος ήταν υπαρκτός και εντοπίζεται μέχρι και στην επίσημη αλληλογραφία της εποχής, όπως για παράδειγμα σε ένα τηλεγράφημα του Υπουργού Βορείου Ελλάδος προς τον Υπουργό Ανοικοδομήσεως Λόντο, όπου του εξέθετε τον προβληματισμό του, λέγοντας πως μόνο με βελτιωτικά έργα σε παράθυρα και σκεπές δεν θα επιτυγχανόταν η παροχή θέρμανσης και του ζητά να εγκρίνει την χορήγηση χρημάτων για αγορά θερμαστρών που θα τοποθετηθούν στα οικήματα που φιλοξενούνταν «ανταρτόπληκτοι» ώστε να μη θρηνήσουν θύματα από το κρύο.¹⁶⁴ Ωστόσο δεν έχουμε περαιτέρω πληροφορίες αν υπήρξε όντως πρόσφυγας που να πέθανε ή αν επρόκειτο μονάχα για ένα είδος κινδυνολογίας, τέχνασμα, ώστε οι αρχές της πόλης να πείσουν κυβέρνηση της Αθήνας να εγκρίνει τα απαραίτητα κονδύλια.

¹⁶¹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0003_00003: Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος προς τη Β' Επιθεώρηση Ανοικοδομήσεως, 18 Δεκεμβρίου 1947.

¹⁶² GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0003_00004: Επιστολή του Υπουργού Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιάκου, προς τον Πρόεδρο της Κοινότητας Νέου Κορδελιού, 13 Δεκεμβρίου 1947.

¹⁶³ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00411-00412: Επιστολή Δημητρίου Ζήση προς τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιάκο, 26 Φεβρουαρίου 1948.

¹⁶⁴ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0003_00006: τηλεγράφημα του Υπουργού Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιάκου προς τον Υπουργό Ανοικοδομήσεως Λόντο, 05 Δεκεμβρίου 1947.

Είναι εμφανές πως το κράτος έλαβε πολλά μέτρα και διέθεσε μεγάλο μέρος από τις πιστώσεις «ανταρτόπληκτων», εστιάζοντας πρωτίστως στη βελτίωση των συνθηκών εντός καταυλισμών και δευτερευόντως στην παροχή του απαραίτητου ματισμού στους ίδιους τους πρόσφυγες. Μια πρώτη ενέργεια ήταν η διάθεση πιστώσεων για την αγορά ψαθών.¹⁶⁵ Αυτές χρησίμευαν σε οικήματα που είχαν τσιμεντόστρωτο ή πλακόστρωτο πάτωμα ώστε να μεσολαβούν και να διατηρούν ένα επίπεδο θερμότητας. Έτσι, όσο ο αριθμός των αφικνούμενων προσφύγων διογκωνόταν, τόσο η ανάγκη για ψάθες συνεχώς μεγάλωνε, με αποτέλεσμα συναντάμε τη χορήγηση μεγάλων ποσών για την προμήθεια ψαθών και τη διάθεσή τους στους καταυλισμούς προσφύγων, σε σημείο που αυτές έπαιρναν επίσημη μορφή και συναντώνται σε υπουργικές αποφάσεις της εποχής.¹⁶⁶ Στα ποσά που δαπανιούνταν συμπεριλαμβανόταν και η μεταφορά τους, αφού οι αγορές πραγματοποιούνταν μαζικά. Υπάρχουν αναφορές μέχρι και για αγορά 823 ψαθών.¹⁶⁷

Αποφασιστική και καίρια λύση στο ζήτημα της θέρμανσης δόθηκε με την παροχή θερμαστρών στους καταυλισμούς προσφύγων. Ασφαλώς επρόκειτο για μία πιο πρακτική και άμεση λύση για την αναχαίτιση του ψύχους. Πρώτα το κράτος προσπαθεί να εξαντλήσει όλες τις υπάρχουσες λύσεις. Έγιναν μεγάλες προσπάθειες ώστε να βρεθούν οι απαιτούμενες θερμάστρες, που θα τοποθετούνταν στους καταυλισμούς των «ανταρτόπληκτων» αρχικά, κυρίως, μέσω ενδεχόμενων δωρεών, με τη Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος, κυρίως, ήδη από πολύ νωρίς, να ζητά την αρωγή όσων μπορούσαν να συνδράμουν.¹⁶⁸ Στη συνέχεια όμως στράφηκαν αναπόφευκτα στη διάθεση κονδυλίων για την παραπάνω μέριμνα. Αρκετά είναι τα έγγραφα που αναφέρονταν στη χορήγηση ποσών για αγορά θερμαστρών οι οποίες προορίζονταν για να τοποθετηθούν σε σημεία που είχαν εγκατασταθεί πρόσφυγες, στην πόλη της

¹⁶⁵ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00369: Επιστολή του Υπουργού Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιάκου προς την Υπηρεσία Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης, 02 Ιανουαρίου 1948.

¹⁶⁶ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00349: Απόφαση του Υπουργού Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιάκου, 23 Ιανουαρίου 1948.

¹⁶⁷ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00186-187: Απόφαση του Υπουργού Βορείου Ελλάδος προς την Υπηρεσία Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης, 20 Μαρτίου 1948.

¹⁶⁸ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0003_00018: Επιστολή της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος προς τον Οργανισμό Διαχείρισης Συμμαχικού υλικού (Ο.ΔΙ.Σ.Υ), 28 Νοεμβρίου 1947.

Θεσσαλονίκης.¹⁶⁹ Στα έξοδα συγκαταλέγονταν και όποια εξαρτήματα απαιτούνταν για την τοποθέτηση, μεταφορικά, καθώς και τα εργατικά.

Ενδιαφέρον προκαλεί η χρησιμοποίηση μίας ιδιαίτερης τεχνογνωσίας, στις περισσότερες των περιπτώσεων, όταν κάνιστρα ρίψεων βομβών πολεμικών αεροπλάνων, κατόπιν ειδικής επεξεργασίας μετατρέπονταν σε θερμάστρες που παρήγαγαν θερμότητα για τους πρόσφυγες. Η τεχνική αυτή χρησιμοποιήθηκε σχετικά ευρέως για την παροχή θέρμανσης σε μεγάλους καταυλισμούς όπως το Μέγαρο Καραβάν Σαράι και η Καπιναποθήκη Τακβοριάν.¹⁷⁰ Οι τεχνίτες που πραγματοποιούσαν τις μετατροπές επιλέγονταν μετά από διαγωνισμούς. Επιπλέον, πέρα από αυτού του τύπου τις θερμάστρες, αγοράζονταν και έτοιμες, που δε χρειαζόνταν μετατροπή. Τα κάνιστρα ρίψεως προέρχονταν τις περισσότερες φορές δωρεάν από το Γ' Σώμα Στρατού.¹⁷¹

Για να δουλέψουν αυτές οι θερμάστρες χρειαζόνταν καύσιμο και συγκεκριμένα γαιάνθρακα, ή πιο απλά κάρβουνο. Για την αγορά γαιάνθρακα, επίσης δαπανήθηκαν από το κράτος μεγάλα ποσά και ήδη από τον πρώτο καιρό, κάτι που σημαίνει πως αναλόγως μεγάλες ήταν και οι ανάγκες στους καταυλισμούς προσφύγων.¹⁷² Οι ποσότητες γαιάνθρακα που αγοράζονταν από πιστώσεις στον Γενικό Επόπτη Καταυλισμών Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνο Τσιλιμίγκρα από το λογαριασμό της Τράπεζας της Ελλάδος (No 26) Βοηθήματα Ανταρτόπληκτων, αποθηκεύονταν σε αποθήκες και στη συνέχεια από κει διαμοιράζονταν στα καταλύματα. Δεν είναι λίγες οι φορές που μαζί με την αποστολή του απαραίτητου καυσίμου σε καταυλισμούς, επισυνάπτονταν και αυστηρές οδηγίες για το πώς θα διαμοιραστούν οι αυτές οι ποσότητες κάρβουνου, ώστε να μη μείνουν χώροι που είχαν καταλύσει «ανταρτόπληκτοι» χωρίς θέρμανση. Επιπρόσθετα, προήγαγαν την αποφυγή αλόγιστης χρήσης, περιορίζοντας την ημερήσια καύση κάθε καταυλισμού στα 15 χιλιόγραμμα και μόνο εφόσον το απαιτούσαν οι συνθήκες, δηλαδή μονάχα όταν επικρατούσε έντονο

¹⁶⁹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00183-00184: Απόφαση του Υπουργού Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιάκου προς τον προϊστάμενο της Τεχνικής Υπηρεσίας Κοινωνικής Πρόνοιας Βορείου Ελλάδος, 20 Μαρτίου 1948.

¹⁷⁰ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0003_00011: Υπουργός Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιάκος προς το Τεχνικό Γραφείο της Υπηρεσία Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης, 05 Δεκεμβρίου 1947.

¹⁷¹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0003_00015: Υπουργός Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιάκος προς το Γ' Σώμα Στρατού, 02 Δεκεμβρίου 1947.

¹⁷² GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0002_00005: Υπουργός Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιάκος προς την Υπηρεσία Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης, 27 Δεκεμβρίου 1947.

ψύχος.¹⁷³ Οι αρχές με αυτό τον τρόπο προσπαθούσαν να περιορίσουν και τις ατελέσφορες δαπάνες που πραγματοποιούνταν σε μεγάλη συχνότητα.

Στην προσπάθεια για παροχή θέρμανσης στα οικήματα που διέμεναν οι πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη, το κράτος βρήκε αρκετούς αρωγούς και η κοινωνική προσφορά που παρατηρείται να υπήρχε είναι αξιοσημείωτη. Από την πρώτη στιγμή οι αρμόδιες συντεχνίες της πόλης συνέδραμαν σημαντικά με τις δωρεές τους στο έργο των αρχών. Παραμονή Χριστουγέννων του 1947 η Συντεχνία Υδραυλικών και Λευκοσιδηρουργών Θεσσαλονίκης δώρισε στις αρχές για να διανεμήσουν στους ανταρτόπληκτους πολλά είδη θέρμανσης, όπως θερμάστρες, θερμοσωλήνες κ.α. και ο Υπουργός βορείου Ελλάδος «λίαν συγκινημένος εκ της αυθορμήτου δωρεάς τους» τους απεύθυνε συγχαρητήρια και τους μεταβίβαζε τις ευχαριστίες των ίδιων των χειμαζόμενων προσφύγων.¹⁷⁴ Σε άλλο έγγραφο εντοπίζουμε την δωρεά του Σωματείου Θερμαστροποιών Θεσσαλονίκης και του προέδρου τους Οικονομίδη, οι οποίοι διέθεσαν 20 θερμάστρες μαζί με τα απαραίτητα εξαρτήματα (σωλήνες, γωνίες κ.α.) προς θέρμανση των καταυλισμών των «ανταρτόπληκτων».¹⁷⁵ Τέλος και απλές εταιρίες που δραστηριοποιούνταν στο παραπάνω αντικείμενο προέβαιναν σε σημαντικές φιλανθρωπίες, όπως η περίπτωση των Ηνωμένων καταστημάτων υδραυλικό – λευκοσιδηρουργίας και θερμάνσεως: «Ο Θερμαϊκός» δώριζαν 5 θερμάστρες, 40 σωλήνες θερμοστών και 15 γωνιών, για κάλυψη των αναγκών των προσφύγων που φιλοξενούνταν στη Θεσσαλονίκη.¹⁷⁶ Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι κατονομάζουν τους πρόσφυγες «θύματα της μανίας των εχθρών της πατρίδας» σε μια πλήρη ταύτιση με την κυβερνητική ρητορική. Ωστόσο, ο Υπουργός Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιάκος έσπευσε να τους συγχαρεί και να τους ευχαριστήσει, ευγνωμονώντας τους.¹⁷⁷ Το

¹⁷³ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00360: Έγγραφο του Υπουργού Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιακού προς την Υπηρεσία Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης, 10 Ιανουαρίου 1948.

¹⁷⁴ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0002_00003: Ευχαριστήρια επιστολή του Υπουργού Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιακού προς την Συντεχνία Υδραυλικών και Λευκοσιδηρουργών Θεσσαλονίκη, 24 Δεκεμβρίου 1947.

¹⁷⁵ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0004_00002: Επιστολή του Υπουργού Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιακού προς το Τεχνικό Γραφείο της Υπηρεσίας Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης, 19 Δεκεμβρίου 1947.

¹⁷⁶ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0002_00001: Επιστολή της συντεχνίας «Ηνωμένα καταστήματα Υδραυλικοσιδηρουργίας και θερμάνσεως ‘ο Θερμαϊκός’» προς τη Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος, Διεύθυνση Περιθάλψεως Ανταρτοπλήκτων, 22 Δεκεμβρίου 1948.

¹⁷⁷ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0002_00002: Ευχαριστήρια επιστολή του Υπουργού Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιακού προς τη συντεχνία «Ηνωμένα καταστήματα Υδραυλικοσιδηρουργίας και θερμάνσεως ‘ο Θερμαϊκός’», 29 Δεκεμβρίου 1947.

τελευταίο προφανώς προσβλέπει και σε μία έξαρση του πατριωτικού αισθήματος, καθιστώντας τις δωρεές πατριωτικό καθήκον.

Τέλος, ένας ακόμη τρόπος παροχής θέρμανσης στους πρόσφυγες ήταν η διανομή ιματισμού σε αυτούς και περισσότερο σε όσους στερούνταν αυτών. Ρούχα δίνονταν στους «ανταρτόπληκτους» τόσο από το κράτος αλλά και από δωρεές συλλόγων και ιδιωτών. Πολλοί από τους πρόσφυγες εξαναγκάζονταν σε άτακτη φυγή και δεν προλάβαιναν να φέρουν μαζί τους έστω κάποια από τα ρούχα τους, με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζουν πρόβλημα με την άφιξή τους στη Θεσσαλονίκη. Οδηγίες για τον τρόπο διανομής των διαθέσιμων δεμάτων ιματισμού έφθαναν και με εγκυκλίους από την Αθήνα, ενώ παρατηρείται και εμπλοκή του Ερυθρού Σταυρού στη διαδικασία.¹⁷⁸ Κατά τόπους τμήματα και υπηρεσίες εφοδιασμού αναλάμβαναν το έργο της παροχής ιματισμού στους ανθρώπους που τα είχαν ανάγκη. Αιτήσεις προσφύγων να τους παρασχεθεί ρουχισμός καταμαρτυρούν την υιοθέτηση αυτής της πρακτικής. Σε μία επιστολή που χρονολογείται το Σεπτέμβριο του 1947 και υπογράφεται από τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος, παρακαλείται η Υπηρεσία Εφοδιασμού να χορηγήσει είδη ιματισμού σε «ανταρτόπληκτο» που καταγόταν από το Λευκοχώρι του Νομού Κιλίκιας και όπως αναφέρεται επί λέξει είχε εγκαταλείψει το σπίτι του κατά τη επίθεση «συμμοριτών» στην κοινότητά του.¹⁷⁹

Γενικά, εκείνη την περίοδο όλα τα διαθέσιμα αποθέματα σε ρουχισμό διατίθονταν και διαμοιράζονταν αποκλειστικά στους πρόσφυγες και αυτό μάλιστα είχε καθιερωθεί με κοινή απόφαση των Υπουργών Εφοδιασμού και Κοινωνικής Πρόνοιας.¹⁸⁰ Η Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος, αρνείται να χορηγήσει δέματα ιματισμού που ήταν ήδη προσυμφωνημένο να δοθούν, πριν μεσολαβήσει η άφιξη των προσφύγων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η περίπτωση της άρνησης ολοκλήρωσης της παράδοσης του υπολειπόμενου ρουχισμού στην Εθνική Οργάνωση

¹⁷⁸ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0009_00010-00013: Έγγραφο από το Γραφείο Διευθυντή του Τμήματος Επαρχιών του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού που εμπεριέχει εγκύκλιο και παραρτήματα σχετικά με οργανωτικές οδηγίες για τη διανομή εφοδίων στους πληγέντες Βορείου Ελλάδος και Θεσσαλίας, 08 Σεπτεμβρίου 1947.

¹⁷⁹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0008_00008: Επιστολή του Υπουργού Βορείου Ελλάδος προς την Υπηρεσία Εφοδιασμού, 29 Σεπτεμβρίου 1947.

¹⁸⁰ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0008_00007: Επιστολή του Γενικού Διευθυντή της Υπηρεσίας Διανομής Δωρεών Ιματισμού του Υπουργείου Εφοδιασμού Χ. Παναγόπουλου προς τον Καταναλωτικό Συνεταιρισμό Πολιτικών Δημοσίων Υπαλλήλων Αλμωπίας, 02 Οκτωβρίου 1947.

Μακεδονομάχων «Ο Παύλος Μελάς».¹⁸¹ Σχεδόν όλες οι διανομές πραγματοποιούνται αποκλειστικά στους «ανταρτόπληκτους» πρόσφυγες. Η παραπάνω διαπίστωση εκπορεύεται και από άλλα έγγραφα που εμπεριέχουν την άρνηση των παραπάνω φορέων να παρέχουν ματισμό σε οποιαδήποτε άλλη πληθυσμιακή ομάδα. Εξίσου μεγάλη κινητικότητα παρατηρήθηκε στις δωρεές ματισμού από συλλόγους αλλά και από ιδιώτες. Το «Σώμα Ελληνίδων Οδηγών» με επιστολή του προς τη Νομαρχία Θεσσαλονίκης γνωστοποιεί ότι θέτει στη διάθεσή της 150 μάλλινα και βαμβακερά κλινοσκεπάσματα που παραχωρήθηκε σαν υλικό κατασκήνωσης στο σώμα από την UNRRA το Μάρτιο του 1947.¹⁸² Λαμβάνοντας υπόψιν πως η λειτουργία της UNRRA εκείνη την περίοδο έχει σταματήσει, αντιλαμβανόμαστε πως επρόκειτο για αποθέματα που έθεταν στη διάθεση των προσφύγων. Από την προφορική μαρτυρία της Αγάπης Αθανασιάδου, με προέλευση από το χωριό Σταθμός Μουριών και εγκατάσταση στο Μέγαρο Μάισσα, μαθαίνουμε ότι τον πρώτο καιρό της διαμονής τους εκεί, πλούσιοι επισκέπτονταν και τους έφερναν κουβέρτες και ρούχα.¹⁸³ Ο παραπάνω ισχυρισμός επιβεβαιώνεται από την άλλη πληροφορήτρια που διέμενε στο Μέγαρο Μάισσα και καταγόταν επίσης από το χωριό Σταθμός Μουριών, Βασιλική Παπαδοπούλου.¹⁸⁴ Μεγάλο μέρος του εντόπιου πληθυσμού απέφυγε να μείνει αδρανές μπροστά στο δράμα των συνανθρώπων τους, την ώρα που γινόταν λόγος ότι κινδύνευε μέχρι και η υγεία τους.

3.3. Τροφοδοσία

Εξίσου σημαντικό ζήτημα που αποτελούσε τροχοπέδη στην καθημερινότητα των προσφύγων και απαιτούσε ιδιαίτερη μέριμνα από το κράτος ήταν η σίτιση των ανθρώπων που διέμεναν στους προσφυγικούς καταυλισμούς. Τους πρώτους μήνες παρουσίας τους η πείνα και η στέρηση που περνούσαν μαρτυρούνται στις προφορικές αφηγήσεις. Ωστόσο το πρόβλημα που συναντάται δεν ήταν τόσο έκδηλο όσο αυτό της καθαριότητας, ούτε και σαν αυτό της θέρμανσης. Όλες οι πληροφορήτριες συμφώνησαν στο ότι υπό καθεστώς πείνας διαβίωσαν τον πρώτο καιρό που έμειναν

¹⁸¹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0008_00001: Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος προς Πρόεδρο Εθνικής Οργανώσεως Μακεδονομάχων «Ο Παύλος Μελάς», 07 Οκτωβρίου 1947.

¹⁸² GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000013_00308: Επιστολή του «Σώματος Ελληνίδων οδηγών», Τοπικό Κατάστημα Θεσσαλονίκης προς τη Νομαρχία Θεσσαλονίκης, 30 Μαρτίου 1948.

¹⁸³ Προφορική Μαρτυρία Αγάπης Αθανασιάδου, Θεσσαλονίκη, Ιούνιος 1988.

¹⁸⁴ Προφορική μαρτυρία Βασιλικής Παπαδοπούλου, Σταθμός Μουριών Κιλκίς, 29 Νοεμβρίου 2019.

στη Θεσσαλονίκη και όσο περνούσε η βελτιωνόταν η τροφοδοσία τους, ειδικότερα όταν άρχισαν οι γονείς τους να δουλεύουν, έστω και περιστασιακά και σε δουλειές οι οποίες τους εξασφάλιζαν όπως λένε και οι ίδιες «ένα πιάτο φαΐ».

Εξαρχής ήταν πολύ δύσκολο το έργο των αρχών, αφού έπρεπε να τραφούν χιλιάδες άνθρωποι, επομένως έπρεπε να βρεθούν τεράστια αποθέματα σε τρόφιμα, για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος. Ωστόσο σε αυτόν τον τομέα μπορούμε με ασφάλεια να πούμε πως το κράτος έδειξε αρκετά καλά αντανακλαστικά και πέτυχε την αποστολή του. Αυτό βέβαια δε θα μπορούσε να επιτευχθεί αν δεν είχε τη στήριξη της UNRRA σε αυτό το δύσκολο εγχείρημα, με παρουσία στην Ελλάδα αμέσως μετά την απελευθέρωση.¹⁸⁵ Επίσης αρωγός στην παροχή τροφοδοσίας στους πρόσφυγες στάθηκε και η AMAG, η αμερικανική αποστολή που έφτασε στην Ελλάδα τον Ιούνιο του 1947.¹⁸⁶ Η αμερικανική αποστολή κατάρτισε από κοινού με την κυβέρνηση την «Υπηρεσία Περιθάλψεως ανταρτόπληκτων».¹⁸⁷ Υπεύθυνο για το συντονισμό τοποθετήθηκε το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας και τοπικά ο εκάστοτε Γενικός Διευθυντής, απόντος του οποίου, αναλαμβάνει ο εκάστοτε Νομάρχης.¹⁸⁸ Αξιοποιώντας, τόσο τα διαθέσιμα αμερικανικά κεφάλαια, όσο και τις συχνές αποστολές τροφίμων, το ελληνικό κράτος κατάφερε να καταπολεμήσει τον υποσιτισμό των προσφύγων και να τους παρέχει και τρόφιμα αλλά και πολλές φορές τα χρήματα για να τα αποκτήσουν. Από 1^η Απριλίου του 1948 το επίδομα του κάθε «ανταρτόπληκτου» βλέπουμε πως οριζόταν ως εξής:¹⁸⁹

¹⁸⁵ Για τη βοήθεια της UNRRA στη μεταπολεμική Ελλάδα βλ. Flora Tsilaga, *The UNRRA Mission to Greece: The Politics of International Relief, October 1944-June 1947*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Λονδίνου, 2007. Φλώρα Τσιλάγα, «Δράσεις και αντιδράσεις μεροληψίας: η αποστολή της UNRRA στην Ελλάδα, 1945-1947» σ. 139-164 στο Πολυμέρης Βόγλης, Φλώρα Τσιλάγα, Ιάσωνας Χανδρινός, Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων, η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*: Θεσσαλονίκη, 2012, Α' έκδοση, εκδ. Επίκεντρο. Για τη βοήθεια της UNRRA αποκλειστικά για τους «ανταρτόπληκτους» πρόσφυγες βλ. Αντώνης Στρατάκης, *Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1940: Η Κοινωνική Πρόνοια και το Υπουργείο Εθνικής/ Κοινωνικής Πρόνοιας*, ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ρεθύμνου, 2003, σ. 163-165.

¹⁸⁶ Γιώργος Σταθάκης, *Το δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ, Η ιστορία της Αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*: Αθήνα, 2004, Α' έκδοση, εκδ. Βιβλιόραμα, σ. 181-183

¹⁸⁷ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000012_00396: Επιστολή του Υπουργού Κοινωνικής Πρόνοιας Θ. Δεσύλλα προς το Νομάρχη Θεσσαλονίκης, 04 Φεβρουαρίου, 1948.

¹⁸⁸ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000012_00397-00405: Οκτασέλιδη Εγκύκλιος του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας που περιέχει το πρόγραμμα περιθάλψεως «συμμοριόπληκτων» προσφύγων, 31 Ιανουαρίου 1948.

¹⁸⁹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000013_00041: Τηλεγράφημα του τότε Υπουργού Κοινωνικής Πρόνοιας Θ. Δεσύλλα προς το Νομάρχη Θεσσαλονίκης, 30 Μαρτίου 1948.

ΑΤΟΜΑ	ΔΡΑΧΜΕΣ
Μεμονωμένο άτομο	1.500
2μελής οικογένεια	2.500
3μελής οικογένεια	3.500
4μελής οικογένεια	4.500
5μελής οικογένεια	5.500
6μελής οικογένεια	6.500
7μελής οικογένεια	7.500
8μελής οικογένεια	8.500
9μελής οικογένεια	9.500
10μελής οικογένεια	10.500

Επίσης συχνά απαιτούνταν από τις αρχές να διαγράφονται οι «εύποροι» ανταρτόπληκτοι από τους καταλόγους όπως και κτηνοτρόφοι που είχαν ζώα και μπορούσαν να ζήσουν απ' αυτά, γεωργοί που λάμβαναν αγροτική περίθαλψη και αποκατάσταση, μόνιμα εγκατεστημένοι στα κέντρα ασφαλείας πριν τα γεγονότα στην ύπαιθρο και όσοι δούλευαν και έστω λάμβαναν κάποια αμοιβή. Οι οικονομικές δυσκολίες του κράτους και η αδυναμία να περιθάλψει όλους τους άπορους και δη τους ανταρτόπληκτους που ήταν τεράστιος αριθμός, καθίσταται εμφανής από τέτοια έγγραφα. Η επιμονή να λαμβάνουν περίθαλψη ανταρτόπληκτου και μόνον αυτοί είναι εμφανής και επιβεβλημένη. Γι' αυτό το λόγο συστήνονται επιτροπές και γίνονται καταλογογραφήσεις αλλά παρατηρείται και συχνή αναθεώρηση και εκκαθάριση αυτών, διαπίστωση που προκύπτει από πολλές αποφάσεις κυρίως του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας.¹⁹⁰ Αυτές οι συχνές αλλαγές στα κριτήρια χαρακτηρισμού αλλά και οι ανασυστάσεις των καταλόγων καθιστούν ακόμα πιο δύσκολο τον υπολογισμό του αριθμού των προσφύγων στην πόλη, ο οποίος επιχειρήθηκε σε παραπάνω κεφάλαιο.

¹⁹⁰ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000013_00065: Απόφαση του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας, 26 Μαρτίου 1948.

Επιστρέφοντας στο θέμα μας, η μερίδα ανταρτόπληκτου δεν ήταν σταθερό μέγεθος αλλά, αντίθετα, άλλαζε συχνά, ανάλογα με την κατηγορία που άνηκε ο κάθε πρόσφυγας και την αντίστοιχη βοήθεια που δικαιούταν. Για παράδειγμα ένα από τα πρώτα έγγραφα που συναντήσαμε σχετικά με την παρεχόμενη βοήθεια, η Υπηρεσία Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης και η Γενική διοίκηση Βορείου Ελλάδος απαντούν στο Υπουργείο Πρόνοιας σε ένα άλλο έγγραφο σχετικά με τη σύνταξη καταλόγων «ανταρτόπληκτων» και μας πληροφορούν ότι πέρα από το διαχωρισμό των προσφύγων σε Α΄, Β΄ και Γ΄ κατηγορίες απορίας, όπως τις είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, η μερίδα «ανταρτόπληκτου» καθοριζόταν τότε στα 90 δράμια αλεύρι και 750 δραχμές ημερησίως κατ' άτομο.¹⁹¹ Μεγάλο ρόλο έπαιζε, λοιπόν, και η κατηγορία απορίας στην οποία κατατασσόταν ο εκάστοτε πρόσφυγας. Η λεγόμενη αρτοτροφοδοσία πραγματοποιούνταν από κέντρα διανομών που υπήρχαν ανά γεωγραφικό διαμέρισμα, τα οποία ανήκαν στην Υπηρεσία Εφοδιασμού. Σε ένα άλλο έγγραφο πάλι από τις 29 Οκτωβρίου του 1947 πληροφορούμαστε ότι Θεσσαλονίκη άνηκε στο Ε΄ Διαμέρισμα διανομών η μερίδα συμπεριλάμβανε 180 δράμια άρτου ημερησίως και 150 δράμια ζάχαρης μηνιαίως, τα οποία διανέμονταν από τα Κέντρα διανομών στους «ανταρτόπληκτους».¹⁹²

Οι παροχές σε φαγητό περιορίζονταν κυρίως σε αλεύρι και κονσέρβες. Οι κονσέρβες προφανώς προέρχονταν αποκλειστικά από τις αμερικανικές αποστολές βοήθειας. Στη Θεσσαλονίκη διενεργούνταν και συσσίτια. Συγκεκριμένα γνωρίζουμε ότι κάποια από αυτά πραγματοποιούνταν από το ίδρυμα 'Ελληνική Μέριμνα' που στεγαζόταν απέναντι από το Μέγαρο Μάισσα, πληροφορία που προκύπτει από τις δύο πληροφορήτριες μας που διέμεναν στη κτήριο, Βασιλική Παπαδοπούλου και Αγάπη Αθανασιάδου. Μάλιστα η τελευταία υποστήριζε πως το συσσίτιο αυτό κράτησε για τέσσερα χρόνια.¹⁹³

Επίσης πολύ σημαντική ήταν η κινητοποίηση του ντόπιου πληθυσμού. Πολλές οικογένειες ευαισθητοποιήθηκαν. Η Βασιλική Παπαδοπούλου αναφέρει πως μία

¹⁹¹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000015_00287-00288: Επιστολή της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος προς τον Υπουργό Κοινωνικής Πρόνοιας Θ. Δεσύλλα, 29 Οκτωβρίου 1947.

¹⁹² GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0009_00001: Ένταλμα από το Γραφείο Ελέγχου και Παρακολούθησης της Διεύθυνσης Ελέγχου Δυνάμεως και Δελτίων της Γενικής Επιτροπής Διανομών προς όλα τα κέντρα διανομής του Ε΄ Διαμερίσματος, 29 Οκτωβρίου 1947.

¹⁹³ Προφορική Μαρτυρία Βασιλικής Παπαδοπούλου, Σταθμός Μουριών Κυκίς, 29 Νοεμβρίου 2019. Προφορική Μαρτυρία Αγάπης Αθανασιάδου, Θεσσαλονίκη, Ιούνιος 1988.

οικογένεια συμμαθήτριάς της, στο 28^ο Δημοτικό Σχολείο Θεσσαλονίκης που βρισκόταν πίσω από τη Μητρόπολη, την βοήθησε πάρα πολύ καθώς κάθε μεσημέρι έτρωγε μαζί τους στο σπίτι τους επί της οδού Τσιμισκή 27. Ο πατέρας του κοριτσιού λεγόταν Βασίλειος Ράπτης και ήταν στρατιωτικός γιατρός. Μίλησε για αυτή την οικογένεια με μεγάλο αίσθημα ευγνωμοσύνης αλλά και με πικρία γιατί ποτέ δε τους επισκέφτηκε ποτέ ξανά, γιατί όπως λέει ντρεπόταν.¹⁹⁴

Πραγματικά, το έργο που επέδειξε το κράτος για την αποκατάσταση και περίθαλψη των προσφύγων ήταν πολύ σημαντικό. Με όσα μέσα διέθετε, βοήθησε τους χειμαζόμενους αυτούς ανθρώπους, που στεγάζονταν σε εξαιρετικά ακατάλληλες και δυσχερείς συνθήκες να επιβιώσουν από τις δύσκολες συγκυρίες που διαρκώς προέκυπταν. Σίγουρα δεν ήταν εύκολο, καθώς η οικονομική κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει ήταν οδυνηρή, μετά από τα τρία χρόνια κατοχής και τον εμφύλιο που είχε ξεσπάσει. Ωστόσο, η αгаστή συνεργασία μεταξύ των φορέων του κράτους σε συνδυασμό με την επιθυμία των ανθρώπων αυτών να επιβιώσουν, έκριναν το αποτέλεσμα με άκρως θετικό πρόσημο. Το γεγονός και μόνο ότι η περίθαλψη των «ανταρτόπληκτων» για τα χρόνια που το πρόβλημα ήταν στην κορύφωσή του δέσμευε μεγάλο μέρος του ΑΕΠ της χώρας και μεγάλο της Αμερικάνικης βοήθειας στην Ελλάδα, αποτυπώνει και το μέγεθος της κρίσης που καλείτο να διαχειριστεί το κράτος.¹⁹⁵

3.4. Υγειονομική περίθαλψη «ανταρτόπληκτων»

Όπως ήταν φυσιολογικό και επόμενο, η διαβίωση των προσφύγων σε δυσμενείς και ακατάλληλες συνθήκες και η έκθεσή τους τόσο σε δυσχερείς καιρικές συνθήκες όσο και σε ανεπαρκή καθαριότητα ακόμα και σε ελλιπή τροφή ή ακάθαρτο νερό, είχε ως αποτέλεσμα πολλοί από τους ανταρτόπληκτους να ταλαιπωρηθούν από ποικίλα νοσήματα. Επιπλέον, ο συνωστισμός πολλών οικογενειών μαζί σε μικρούς χώρους εγκυμονούσε τον κίνδυνο της επιδημικής εξάπλωσης οποιασδήποτε αρρώστιας. Τα νοσήματα των «ανταρτόπληκτων» αποτέλεσαν άλλη μία τροχοπέδη στην ήδη επιβαρυνόμενη καθημερινότητά τους αλλά συνιστούσαν και ακόμα ένα προβληματισμό

¹⁹⁴ Προφορική Μαρτυρία Βασιλικής Παπαδοπούλου, Σταθμός Μουριών Κυκλίας, 29 Νοεμβρίου 2019.

¹⁹⁵ Στρατάκης, *ο.π.*, σ.164.

για το κράτος που έπρεπε να μεριμνήσει, πλάι σε όλα τ' άλλα, και για την ιατροφαρμακευτική τους περίθαλψη.

Αρχικά, έχει ενδιαφέρον να δούμε ποια ήταν τα νοσήματα από τα οποία νοσούσαν οι πρόσφυγες που διέμεναν στη Θεσσαλονίκη, για να συμπεράνουμε ότι πολλά από αυτά σχετίζονταν άμεσα με την διαβίωση τους σε ακατάλληλες καιρικές συνθήκες και είχαν να κάνουν με ακατάλληλες τροφές. Αν όχι όλα, τα περισσότερα από αυτά τα βρίσκουμε σε ένα μια έκθεση «αφορώσα την κατάσταση των συμμοριοπληκτων κατά μήνα Ιούλιον» και αναφέρεται στον Ιούλιο του 1949. Στον παρακάτω πίνακα θα μεταφέρω τα στοιχεία για τη «νοσηρότητα συμμοριοπληκτων Θεσσαλονίκης» όπως ακριβώς τα βρήκα στην έκθεση η οποία υπογράφεται από Νοσοκομείο Λοιμωδών Νόσων Θεσσαλονίκης, από το Δημόσιο Ψυχιατρείο και το Γ' Ιατρείο περιθάλψεως συμμοριοπληκτων.¹⁹⁶

<u>Νόσημα</u>	<u>Αριθμός</u>
Νόσοι πεπτικού συστήματος	133
Νόσοι αναπνευστικού	58
Καρδιακά νοσήματα	13
Νόσοι νευρικού συστήματος	10
Τραύματα	37
Δερματικά νοσήματα	10
Διάφορα	725
Νόσοι λοιμώδεις και παρασιτικάί	
Οστρακιά	1
Κοκκίτης	8
Παρωτίτις	2
Φυματίωσις πνευμόνων	3

¹⁹⁶GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000020_00001: Έκθεση του Διευθυντή του Υγειονομικού Κέντρου Θεσσαλονίκης Δ. Παδιώτης, που αφορούσε τα νοσήματα «ανταρτόπληκτων» της Θεσσαλονίκης για το μήνα Ιούλιο του έτους 1949, 15 Σεπτεμβρίου 1949.

Φυματίωσης περιτονίτις	1
Φυματίωσης Μηνιγγίτις	1
Γρίπη	9
Χρόνια ελονοσία	40
Οζώδες ερύθημα	5
Ελμυνθιάνσεις	6
Ίκτερος	1
Αμοιβάδωσης	4

Αυτό που προκύπτει από πολλά έγγραφα και προκαλεί μεγάλη εντύπωση είναι ο αριθμός των προσφύγων που είχαν προσβληθεί από φυματίωση. Πολλοί από αυτούς μάλιστα νοσηλεύτηκαν και στο Σανατόριο – Αντιφυματικό Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης.¹⁹⁷ Αυτή διαπίστωση ενισχύεται από το γεγονός ότι το Σανατόριο λάμβανε, πέρα των βασικών κονδυλίων, επιπλέον επιχορήγηση από το κράτος για την περίθαλψη προσφύγων, η οποία όπως προκύπτει από τα έγγραφα, έπαψε μαζί με τον επαναπατρισμό των προσφύγων.¹⁹⁸ Επίσης, κάτι άλλο που λείπει από την παραπάνω έκθεση αλλά το εντοπίζουμε επίσης στις πηγές είναι η ύπαρξη ψυχοπαθών «ανταρτόπληκτων» οι οποίοι νοσηλεύονταν στο Δημόσιο Ψυχιατρείο Θεσσαλονίκης. Μάλιστα οι αυξανόμενες ανάγκες που προέκυψαν απαιτούσαν επέκταση του οικήματος όπου στεγαζόταν, με κατασκευή ειδικού περιπτέρου «δια την στέγαση ψυχοπαθών ανταρτόπληκτων».¹⁹⁹ Δε γνωρίζουμε, ούτε μπορούμε να εικάσουμε αν έπαιξε ρόλο στην ψυχική τους υγεία, η κατάσταση την οποία βίωναν, μπορούμε ωστόσο να φανταστούμε ότι την επιδείωνε.

Για την υγειονομική περίθαλψη των προσφύγων το κράτος επέδειξε, επίσης, ιδιαίτερη μέριμνα. Στη Θεσσαλονίκη λειτούργησαν επιμέρους τοπικά ιατρεία γνωστά ως ιατρεία περιθάλψεως «συμμοριόπληκτων», όπως ένα από αυτά και συγκεκριμένα το τρίτο, φαίνεται να υπογράφει την παραπάνω κατάσταση νοσημάτων. Έχουμε περιπτώσεις λειτουργίας μικρών ιατρείων, ακόμα και μέσα σε καταυλισμούς

¹⁹⁷ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000021_00217: Επιστολή του Διευθυντή Υγειονομικού Κέντρου Θεσσαλονίκης Δ. Παδιώτη προς την «ανταρτόπληκτη» Βάια Μιχαδάκη, 28 Μαρτίου 1948.

¹⁹⁸ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000019_00056: Ανακοίνωση του Υπουργού Υγιεινής Κ. Ροδόπουλου, 25 Νοεμβρίου 1949.

¹⁹⁹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00408: Έγγραφο του Υπουργού Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιάκου προς την Β' Επιθεώρηση Ανοικοδομήσεως, 22 Ιανουαρίου 1948.

προσφύγων, όπως το ιατρείο της Αμερικανικής πολεμικής περίθαλψης που είδαμε πως λειτουργούσε στον πρώτο όροφο του Μεγάρου Καραβάν Σαράι.²⁰⁰ Κατά τ' άλλα, εφόσον ήταν ανάγκη, οι πρόσφυγες νοσηλεύονταν κανονικά στα ήδη υπάρχοντα Νοσοκομεία της πόλης, όπως το Νοσοκομείο Λοιμωδών Νόσων που είδαμε στην παραπάνω κατάσταση αλλά και άλλα που αναφέρονται συχνά στα έγγραφα της εποχής, όπως για παράδειγμα το Νοσοκομείο Λαϊκόν.²⁰¹ Η πληροφορήτρια Βασιλική Παπαδοπούλου αναφέρει πως όταν χρειάζονταν Νοσοκομείο πήγαιναν στο Ρωσικό.²⁰² Τα παιδιά των προσφύγων τα φρόντιζε και τους παρείχε υγειονομική περίθαλψη το ΠΙΚΠΑ.²⁰³

Επιπλέον το κράτος διέθεσε μεγάλα ποσά για να προσλάβει προσωπικό ικανό να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις που προέκυπταν από τις όλο και πιο αυξανόμενες ανάγκες ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης των προσφύγων. Από έγγραφα που προέρχονται από το Υπουργείο Υγιεινής πληροφορούμαστε για την πρόσληψη ιατρών για αυτό τον σκοπό καθώς και το μηνιαίο μισθό τους ο οποίος ανερχόταν στις 400.000 δραχμές.²⁰⁴ Μεγάλη κινητικότητα διακρίνουμε ιδιαίτερα για το Υγειονομικό Κέντρο Θεσσαλονίκης στο οποίο περιθάλπονταν, ως επί το πλείστον, οι «ανταρτόπληκτοι» της πόλης.²⁰⁵ Αυτό που προκαλεί μεγάλη εντύπωση είναι πως το κράτος για να προχωρήσει στην πρόσληψη προσωπικού για την περίθαλψη των «ανταρτόπληκτων» βεβαιωνόταν πρώτα για τη «νομιμοφροσύνη» αυτών από τα τοπικά αστυνομικά τμήματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα βρίσκουμε σε ένα τηλεγράφημα που απέστειλε ο Υπουργός Υγιεινής Απ. Ορφανίδης προς τους Γενικούς Διοικητές και Νομάρχες του κράτους, όπου ανέφερε: «λόγω προσωρινότητας προσληφθησομένου προσωπικού περίθαλψης ανταρτόπληκτων ΣΤΟΠ. Απαιτείται βεβαίωση νομιμοφροσύνης τοπικής Αστυνομικής Αρχής ΣΤΟΠ».²⁰⁶ Αυτό είναι ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα του τι ίσχυε με όλες τις προσλήψεις στο δημόσιο και ιδιαίτερα αν αυτές αφορούσαν παροχή

²⁰⁰ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0004_00001: Υπουργός Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπιασιάκου προς την Β' Επιθεώρηση Ανοικοδομήσεως, 13 Δεκεμβρίου 1947.

²⁰¹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000012_00302: Έγγραφο του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας, 27 Απριλίου 1948.

²⁰² Προφορική Μαρτυρία Βασιλικής Παπαδοπούλου, Σταθμός Μουριών Κυκλίας, 29 Νοεμβρίου 2019.

²⁰³ Κουμαρίδης, Οι «συμμοριόπληκτοι», *ο.π.*, σ. 329.

²⁰⁴ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000012_00275: Απόφαση του Υπουργού Υγιεινής Απ. Ορφανίδη, 14 Μαΐου 1948.

²⁰⁵ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000019_00217: Απόφαση του Υπουργού Υγιεινής Κ. Ροδόπουλου, 02 Αυγούστου 1949.

²⁰⁶ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000013_00060: Τηλεγράφημα του Υπουργού Υγιεινής Απ. Ορφανίδη προς όλους τους Γενικούς Διοικητές και Νομάρχες, 03 Απριλίου 1948.

υπηρεσιών και την επαφή με κόσμο. Δε νοείτο οι «εχθροί του κράτους» να εργάζονται σε αυτό.

Όπως αντιλαμβανόμαστε οι πρόσφυγες ταλαιπωρήθηκαν αρκετά από αρρώστιες εκ των οποίων πολλές φορές για αυτές ευθύνονταν οι συνθήκες διαβίωσης τους. Προφανώς δεν ήταν αποκλειστικά αυτός ο λόγος αλλά σίγουρα συνέβαλε αρκετά. Αυτό που είχαν, επιπρόσθετα, να αντιμετωπίσουν οι πρόσφυγες ήταν και η άγνοιά τους. Ήταν άνθρωποι αναλφάβητοι στο σύνολό τους, προερχόμενοι από την ύπαιθρο και ταλαιπωρημένοι από όλα τα γεγονότα που προηγήθηκαν, ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1940. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η ιστορία που μας διηγείται η Άννα Θεοφυλάκτου, σχετικά με ένα παιδάκι που μεσολάβησε ο σύλλογος «Μέριμνα Ποντίων Κυριών» για να νοσηλευτεί στο Σανατόριο πάσχοντας από φυματίωση. Ο πατέρας του κοριτσιού δεν αντιλήφθηκε ότι το παιδί του ήταν σοβαρά άρρωστο, παρά μόνο, όταν κλήθηκε να πληρώσει μεγάλο αντίτιμο για το φάρμακο που του χορηγήθηκε.²⁰⁷

Στην παραπάνω κατάσταση αναφέρονται στο τέλος της και τρεις θάνατοι «ανταρτόπληκτων» προσφύγων για τον Ιούλιο του 1949, ένας στην ηλικία των 30 από χρόνια δηλητηρίαση στο Δημόσιο Ψυχιατρείο, ένας 14 ετών από Φυματιώδη Μηνιγγίτιδα στο Νοσοκομείο Λοιμωδών Θεσσαλονίκης και τέλος ένα μωρό 4 μηνών από σπασμούς, δηλωθείς από το Γ' Ιατρείο περιθάλασσης «συμμοριτοπληκτων». Δεν αναφέρεται το φύλο των θανόντων.²⁰⁸

²⁰⁷ Προφορική μαρτυρία Άννας Θεοφυλάκτου, Θεσσαλονίκη, 09 Οκτωβρίου 2019: Η κυρία Άννα Θεοφυλάκτου, γεννηθείσα το 1924 στη Θεσσαλονίκη, κόρη της Ιφιγένειας και του Θεοφύλακτου Θεοφυλάκτου, ενός Πόντιου γιατρού με μεγάλη δραστηριότητα στα κοινά, καθώς διατέλεσε για μικρό χρονικό διάστημα Υπουργός στην Κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου της περιόδου 1928-1932 και για πολλά χρόνια πρόεδρος του Ποντιακού Συλλόγου «Εύξεινος Λέσχη», δέχθηκε να μου διηγηθεί βιώματά της τόσο για το έργο του συλλόγου «Μέριμνας Ποντίων Κυριών» όσο και γενικά για την κατάσταση που επικρατούσε στην πόλη της Θεσσαλονίκης τη δεκαετία του 1940 και μετέπειτα.

²⁰⁸ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000020_00001: Έκθεση του Διευθυντή του Υγειονομικού Κέντρου Θεσσαλονίκης Δ. Παδιώτης, που αφορούσε τα νοσήματα «ανταρτόπληκτων» της Θεσσαλονίκης για το μήνα Ιούλιο του έτους 1949, 15 Σεπτεμβρίου 1949.

Κεφάλαιο 4^ο: Το «Εθνικόν παιδοφύλαγμα» στη Θεσσαλονίκη

Ο Εμφύλιος Πόλεμος, πέρα από τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές που πολέμησαν μεταξύ τους έμεινε στην ιστορία και σαν ένας πόλεμος αμάχων.²⁰⁹ Εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι, που δεν έλαβαν μέρος σε αυτόν, είτε με τη μία, είτε με την άλλη πλευρά, βρέθηκαν στη δίνη του και η ζωή τους επηρεάστηκε, έμμεσα ή άμεσα. Όπως είδαμε και στα παραπάνω κεφάλαια, πάνω από 700.000 πολίτες εκτοπίστηκαν από τις εστίες τους και προσφυγοποιήθηκαν και έζησαν για πολλά χρόνια σε δυσμενείς συνθήκες. Η εμπειρία του εξαναγκασμού σε φυγή από τον Εθνικό Στρατό ή από τις εκάστοτε επικρατούσες συνθήκες καταμαρτυρείται τραυματική.

4.1. Τα παιδιά στον εμφύλιο

Ένα μεγάλο ποσοστό αυτών των ανθρώπων ήταν παιδιά. Όπως και σε κάθε πόλεμο, έτσι και στον ελληνικό εμφύλιο, η έκθεση των παιδιών σε εμπόλεμη κατάσταση συνιστά θλιβερή πραγματικότητα και γεννά έντονα συναισθήματα. Τα παιδιά εκείνης της εποχής, ναι μεν μπορεί να ήταν σαφώς πιο σκληραγωγημένα, έχοντας μεγαλώσει σε συνθήκες κατοχής, δε έπαυαν ωστόσο να είναι παιδιά εκτεθειμένα σε τεράστιους κινδύνους με αποτέλεσμα να απειλείται η ίδια τους η ζωή. Η σωτηρία των παιδιών κατέστη επιτακτική ανάγκη και τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα εκπόνησαν προγράμματα για να επιτευχθεί, μέσω της μεταφοράς των παιδιών στα λεγόμενα «κέντρα ασφαλείας». Το «ζήτημα των παιδιών» όπως το αποκάλεσαν, έλαβε μεγάλες διαστάσεις και αποτέλεσε σημείο τριβής μεταξύ των δύο αντιπάλων και αποτέλεσε ένα από τα πιο μελανά σημεία αυτού του πολέμου. Το συγκεκριμένο θέμα εντάχθηκε πλήρως, όπως θα δούμε, στην πολιτική και στρατιωτική αντιπαράθεση το 1948, όταν ο πόλεμος βρισκόταν στην πιο κρίσιμη καμπή του, αφού μέχρι το 1947 εντασσόταν στις γενικές μετακινήσεις πληθυσμών του εμφυλίου, όπως τις είδαμε παραπάνω.²¹⁰

²⁰⁹ Πολυμέρης Βόγλης, «Ο Εμφύλιος των Αμάχων» σ. 169-180 στο Ηλίας Νικολακόπουλος, Ιωάννα Παπαθανασίου, *Τα Νέα γράφουν Ιστορία, Στιγμές της Σύγχρονης Ελλάδας 5, Ο Εμφύλιος Πόλεμος*: Αθήνα, 2010, εκδ. ΤΑ ΝΕΑ (Εφημερίδα).

²¹⁰ Τασούλα Βερβενιώτη, «Τα παιδιά του εμφυλίου. Παιδομάζωμα ή/και παιδοφύλαγμα» σ. 271-280 στο Μοσχούδης Θάνος, Βασιλάκης Γιάννης, Αναστασοπούλου Μαρία (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.8: Αθήνα, 2004, εκδ. Ελληνικά Γράμματα. σ. 271.

Η μεταφορά παιδιών δε συνιστούσε ελληνική πρωτοτυπία αφού συναντάται τόσο και σε άλλες περιπτώσεις εμφυλίων πολέμων, όπως για παράδειγμα στον ισπανικό εμφύλιο (1936-1939), όταν η δημοκρατική κυβέρνηση προέβη σε ανάλογες μετακινήσεις.²¹¹ Επίσης μετακινήσεις παιδιών βρίσκουμε και κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου τόσο εξαιτίας των βομβαρδισμών όσο και για χώρες που βρίσκονταν υπό ναζιστική κατοχή.²¹² Επομένως μπορεί να μελετηθεί υπό ένα γενικότερο πρίσμα μετακινήσεων που ήταν αναγκαία για τα ίδια τα παιδιά. Η ειδοποιός διαφορά ωστόσο, είναι ότι εντάχθηκε στα πλαίσια του σύγχρονου ψυχροπολεμικού γίνεσθαι, όπως φαίνεται από τη ρητορική των δύο αντιπάλων στρατοπέδων.

Όπως ειπώθηκε, η κάθε μία από τις δύο πλευρές ανέπτυξε τη δική της πολιτική σχετικά με την απομάκρυνση των παιδιών από τα πεδία των μαχών. Έτσι έχουμε από τη μία το ΔΣΕ που μεταφέρει μαζικά παιδιά στα γειτονικά σοσιαλιστικά κράτη. Αυτή η πρακτική πέρασε στην κυβερνητική προπαγάνδα ως το λεγόμενο «παιδομάζωμα», οι προεκτάσεις του οποίου συζητούνται μέχρι και σήμερα. Έτσι ονομάστηκε από την αντίπαλη παράταξη με σαφείς συνδηλώσεις και σύνδεση με το παιδομάζωμα που γινόταν επί Τουρκοκρατίας, δημιουργώντας τα τάγματα των γενίτσαρων. Αναλόγως, ο ΔΣΕ, στα πλαίσια της κυβερνητικής προπαγάνδας κατηγορήθηκε πως πέρα της βίαιης και χωρίς τη συγκατάθεση των γονιών μετακίνηση των παιδιών, τα αφελλήνιζε και τα μετέτρεπε σε εχθρούς της πατρίδας.²¹³ Από την άλλη πλευρά η κυβέρνηση κυρίως μέσω του Εράνου Πρόνοιας Βορείων Επαρχιών Ελλάδας (ΕΠΒΕΕ) που έμεινε γνωστός σαν «Έρανος της Βασίλισσας» οργάνωσε τις γνωστές παιδοπόλεις της Φρειδερίκης όπου φιλοξενήθηκαν τα λεγόμενα «ανταρτόπληκτα» ή «συμμοριόπληκτα» παιδιά που είχαν σωθεί από τον πόλεμο αλλά και από το «συμμοριτισμό».²¹⁴

²¹¹ Λουκιανός Χασιώτης, *Τα παιδιά του Εμφυλίου, Από την «Κοινωνική Πρόνοια» του Φράνκο στον «Έρανο» της Φρειδερίκης (1936-1950)*: Αθήνα, 2013, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σ. 51-57. Τασούλα Βερβενιώτη, «Περί ‘παιδομαζώματος’ και ‘παιδοφυλάγματος’ ο λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης» σ.101-123 στο Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Νίκος Μαραντζίδης, Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *«Το όπλο παρά πόδα», Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*: Θεσσαλονίκη, 2005, εκδ. Πανεπιστημίου Μακεδονίας, σ. 122.

²¹² Riki Van Boeschoten, Loring M. Danforth, *Παιδιά του ελληνικού εμφυλίου, Πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης*: Αθήνα, Μάρτιος 2015, εκδ. Αλεξάνδρεια, σ. 53-55. Βερβενιώτη, Περί ‘παιδομαζώματος’ και ‘παιδοφυλάγματος’ ο.π. σ. 122.

²¹³ Lars Barentzen, «Το “παιδομάζωμα” και οι παιδοπόλεις της βασίλισσας», σ. 137-164 στο Lars Baerentzen, Γιάννης Ιατρίδης, Ole Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1949*: Αθήνα, 2002, εκδ. Ολκός, σ. 137-140.

²¹⁴ Τασούλα Βερβενιώτη, «Το ‘εθνικό παιδοφύλαγμα’ και ο Έρανος της βασίλισσας Φρειδερίκης» σ. 259-276 στο Δέσποινα Παπαδημητρίου, Σεραφείμ Σεφεριάδης, *Αθέατες όψεις της Ιστορίας: Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάννη Γιανουλόπουλο*: Αθήνα, 2011, εκδ. Ασίνη.

Το «ζήτημα των παιδιών» έτυχε πολιτικής εκμετάλλευσης και από τις δύο πλευρές. Για το ΚΚΕ και την Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση ήταν μια πρώτης τάξης ευκαιρία να ασκήσει πίεση στους γονείς – ακόμα και στις μητέρες των παιδιών – να συνταχθούν στο πλευρό του, πολύ δε μάλλον όταν αντιμετώπιζε μεγάλες ελλείψεις στις εφεδρείες του. Για την κυβερνητική πλευρά, ο Έρανος και η βοήθεια που προσέφερε στη σύσταση και οργάνωση των παιδοπόλεων, εξασφάλιζε αφενός στη Βασίλισσα πολιτική νομιμοποίηση και χώρο δράσης στην πολιτική πραγματικότητα της εποχής και αφετέρου στην Κυβέρνηση έναν αντίλογο στο σάλο που είχε ξεσπάσει στη διεθνή κοινή γνώμη για τις μαζικές εκτελέσεις και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, όπως η Μακρόνησος.²¹⁵

Ειδικά για τη βασίλισσα Φρειδερίκη ήταν η ευκαιρία να παρουσιαστεί σαν τη «μητέρα όλων των Ελλήνων», μέσω της φιλανθρωπίας του Εράνου. Δεν είναι λίγες οι φορές που βρίσκουμε επιστολές «ανταρτόπληκτων» απευθείας προς το παλάτι, όπου εκφράζουν τα παράπονά τους και ζητούν τη λύση στο πρόβλημά τους από την Α.Μ. Βασίλισσα.²¹⁶ Με την «παιδοφύλαγμα» μπορούμε να πούμε ότι κατά πολύ μεγάλο βαθμό πέτυχε το σκοπό της.

4.2 Τα παιδιά στη Θεσσαλονίκη

Η πόλη της Θεσσαλονίκης, όπως και με τους εσωτερικούς πρόσφυγες, έτσι και με τα «ανταρτόπληκτα» παιδιά, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη φιλοξενία τους. Τα παιδιά που θα κατέληγαν σε παιδοπόλεις συγκεντρώθηκαν στη Θεσσαλονίκη από όπου τα παρέλαβε η απεσταλμένη του Εράνου Λίνα Τσαλδάρη, σε σχέδιο που είχε επιμεληθεί η άλλη πρωταγωνίστριά του, η Αλεξάνδρα Μελά μαζί με την Εκτελεστική Επιτροπή του Εράνου.²¹⁷ Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι η πρώτη παιδόπολη που ιδρύθηκε ήταν αυτή της Αγίας Ειρήνης, στο Ωραιόκαστρο Θεσσαλονίκης, η οποία μάλιστα χρονολογείται πριν από τη σύσταση του ίδιου του ΕΠΒΕΕ και στα επίσημα εγκαίνιά της παρέστη η ίδια η βασίλισσα, επίτιμη πρόεδρος

²¹⁵ Βερβενιώτη, «Το 'εθνικό παιδοφύλαγμα' και ο Έρανος της βασίλισσας Φρειδερίκης» *ο.π.* σ. 262.

²¹⁶ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0003_00032: Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος προς την Υπηρεσία Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης όπου διαβιβάζοταν η επιστολή της Α.Μ. Βασίλισσας Φρειδερίκης που περιείχε παράπονα «ανταρτόπληκτων», 10 Δεκεμβρίου 1948.

²¹⁷ Βερβενιώτη, «Το 'εθνικό παιδοφύλαγμα' και ο Έρανος της βασίλισσας Φρειδερίκης» *ο.π.* σ. 263. Βερβενιώτη, Περὶ 'παιδομαζώματος' και 'παιδοφυλάγματος' *ο.π.* σ. 112

του Εράνου.²¹⁸ Ιδρύθηκε τον Ιούλιο του 1947 και αμέσως άρχισε να φιλοξενεί παιδιά. Μάλιστα ενώ προβλεπόταν όριο τα 500 παιδιά, το 1949 έφτασε να φιλοξενεί πάνω από 600.²¹⁹ Η ονομασία της δεν είναι τυχαία αφού όπως είπε και η ίδια η Φρειδερίκη στο λόγο της στα εγκαίνια «Ονομάζω την παιδόπολη αυτήν Αγία Ειρήνη, γιατί όλοι επιθυμούμε και ευχόμεθα να επανέλθω η ειρήνη εις στον τόπο μας. Επί πλέον ένα από τα παιδιά μου λέγεται Ειρήνη, και, όπως αγαπώ το παιδί μου, αγαπώ και όλα τα παιδιά της Ελλάδας».²²⁰ Από ένα έγγραφο που αφορά την απόφαση της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος σχετικά με την διάθεση των γούνινων ειδών που προέρχονταν από μια δωρεά από τον Καναδά και προορίζονταν για την ενίσχυση της παιδόπολης του Ωραιοκάστρου, αντλούμε σημαντικές πληροφορίες σχετικά τη λειτουργία της.²²¹ Σχεδόν 4.000.000 δρχ θα δίνονταν για την ένδυση και την ψυχαγωγία των παιδιών της κατασκήνωσης. Αρχηγός της Κατασκήνωσης και υπόλογος για να δοθεί το ποσό αναφέρεται ο Σταύρος Λουιζίδης Γενικός Διαχειριστής των παιδικών Κατασκηνώσεων τοποθετήθηκε μετέπειτα ο Υπάλληλος του Κέντρου Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης Αντώνιος Χατζηλεοντίου.²²² Μετά την ίδρυση της παιδόπολης της Αγίας Ειρήνης, άρχισαν να ιδρύονται παιδοπόλεις και σε άλλα σημεία της Ελλάδας.

Γενικά στη Θεσσαλονίκη φιλοξενήθηκαν χιλιάδες παιδιά τόσο στις παιδοπόλεις που ιδρύθηκαν από τον Έρανο, όσο και σε ιδρύματα στα οποία λειτούργησαν ουσιαστικά αυτοσχέδιες παιδοπόλεις με ή χωρίς την υποστήριξη του. Άλλωστε η απόφαση να φιλοξενηθούν τα παιδιά αποκλειστικά σε οργανωμένες δομές που προορίζονταν μόνο για αυτό φαίνεται προειλημμένη και ξεκάθαρη τόσο για τη Θεσσαλονίκη, όσο, υποθέτω και για την υπόλοιπη χώρα. Σε ένα έγγραφο του Υπουργού Βορείου Ελλάδος Α. Μπασιακού, απάντηση στον Γεώργιο Τομπακίδη, οπλίτη του 1^{ου} λόχου, 70^{ου} Τάγματος της Εθνοφρουράς ο οποίος είχε δηλώσει πως αναλαμβάνει την επιμέλεια διατροφή και ένδυση 50 ελληνοπαίδων «εκ των καταφυγόντων εν Θεσσαλονίκη», φαίνεται ξεκάθαρα η πολιτική που θα ακολουθηθεί

²¹⁸ Χασιώτης, *ο.π.* σ. 176-177. Boeschoten – Danforth, *ο.π.* σ. 126.

²¹⁹ Χασιώτης, *ο.π.* σ. 176.

²²⁰ Βερβενιώτη, «Το ‘εθνικό παιδοφύλαγμα’ και ο Έρανος της βασίλισσας Φρειδερίκης» *ο.π.* σ. 265.

²²¹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0003_00165-00166: Απόφαση της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος προς το Κέντρο Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης και τον Αρχηγό της Παιδικής Κατασκήνωσης Ωραιοκάστρου Σταύρο Λουιζίδη, 07 Αυγούστου 1948.

²²² GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0003_00134: Έγγραφο της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος προς το Κέντρο Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης, 13 Σεπτεμβρίου 1948.

από το κράτος στο «ζήτημα των παιδιών». ²²³ Ο Υπουργός αφού συνεχάρη αυτόν και τους όμοιους του για αυτή την πατριωτική πρωτοβουλία, δεν ενέκρινε την παράδοση των παιδιών σε οικογένειες ή άτομα, καθώς η κυβέρνηση, για λόγους γενικότερης κοινωνικής σκοπιμότητας, αποφάσισε να ιδρύσει χώρους ομαδικής στέγασης, υπό την εποπτεία και ευθύνη τόσο των κρατικών υπηρεσιών όσο και αναγνωρισμένων φορέων – οργανώσεων και ενδεικτικά αναφέρει το ΠΙΚΠΑ, τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό και τη Μέριμνα παιδιού κλπ. Επιπλέον παραινεί τους ενδιαφερόμενους που θέλουν να βοηθήσουν, να παράσχουν τη βοήθειά τους σε χρηματικό ποσό, εκτιμώντας μάλιστα και το μέγεθος του ποσού που χρειαζόταν για τη φροντίδα του κάθε παιδιού σε 5.000 δραχμές. Αυτά τα χρήματα θα δίνονταν στην επιτροπή που συστάθηκε για αυτό το ζήτημα στην οποία προϊστάτο η Υπηρεσία Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης και αντιπρόεδρος ήταν ο Επίσκοπος Απάμειας, πράγμα που μας οδηγεί στη διαπίστωση ότι και η εκκλησία συμμετείχε στην προσπάθεια για τη φροντίδα των «ανταρτόπληκτων» παιδιών.

Σημαντική πληροφορία είναι πως για τη σύσταση των παιδοπόλεων στη Θεσσαλονίκη μερικές φορές χρησιμοποιήθηκαν τεχνητά παραπήγματα, ξύλινα η σιδερένια, όπως ακριβώς και στους τεχνητούς καταυλισμούς «ανταρτόπληκτων» χωρίς αυτό, βέβαια, να σημαίνει ότι η χρήση τους περιορίστηκε αποκλειστικά στη στέγαση παιδιών. ²²⁴ Παραπήγματα χρησιμοποιήθηκαν τόσο στην παιδόπολη της «Αγίας Ειρήνης» όσο και στο Ίδρυμα προστασίας άπορων παιδιών Αριστοτέλης, στο ΠΙΚΠΑ (2), στο Ίδρυμα «Μέριμνα παιδιού» (1) και την Ένωση Γονέων (κατηχητικά σχολεία) – ΓΕΧΑ (3) όπου γνωρίζουμε ότι στεγάστηκαν «συμμοριόπληκτα» παιδιά. ²²⁵

Σχετικά με την Θεσσαλονίκη, εντοπίζουμε μια ασυμφωνία σχετικά με τον ακριβή αριθμό των παιδοπόλεων που λειτούργησαν, χωρίς ωστόσο αυτός να παρουσιάζει μεγάλη απόκλιση στις πηγές. ²²⁶ Η αλήθεια είναι πως στη Θεσσαλονίκη φιλοξενήθηκαν ανταρτόπληκτα παιδιά, είτε οργανωμένα είτε όχι, σε περισσότερα μέρη

²²³ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00113: Επιστολή απάντηση του Υπουργού/ Γενικού Διοικητή Βορείου Ελλάδος Κ. Κορόζου στον οπλίτη του 1^{ου} Λόχου, 70^{ου} Τάγματος της Εθνοφρουράς, Γεώργιο Τομπακίδη, 28 Απριλίου 1948.

²²⁴ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00248-00249: Πρακτικό συνεδρίασης όλων των αρμόδιων φορέων υπό τον Υπουργό/ Γενικό Διοικητή Βορείου Ελλάδος, με θέμα τη διάθεση των αφιχθέντων με το πλοίο «Πήγασος» λυόμενων συμμαχικών παραπηγμάτων, 05 Φεβρουαρίου 1948.

²²⁵ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000012_00172-00173: Απόφαση του Υπουργού/ Γενικού Διοικητή Βορείου Ελλάδος Κ. Κορόζου, 07 Ιουνίου 1948.

²²⁶ Βερβενιώτη, Περί 'παιδομαζώματος' και 'παιδοφυλάγματος' ο.π. σ. 107: κάνει λόγο για 12 παιδοπόλεις contra Boeschoten –Danforth, ο.π., σ. 132: αναφέρει 11 παιδοπόλεις στη Θεσσαλονίκη.

από τα αναγραφόμενα στις πηγές. Αυτό συνέβαινε κυρίως επειδή κάποια από αυτά δεν ήταν επίσημες παιδοπόλεις αναγνωρισμένες από τον ΕΠΒΕΕ. Επιπλέον πολλές φορές η ανάγκη για στέγαση και περίθαλψη παιδιών δεν μπορούσε να εξυπηρετηθεί από τις ήδη υπάρχουσες κατασκευές, έτσι οι αρχές προχωρούσαν σε λύσεις ανάγκης, είτε μόνιμες, είτε προσωρινές, χωρίς αυτές να παίρνουν το χαρακτηρισμό της παιδόπολης. Τέλος η μικρή συγκέντρωση παιδιών ή η μη τήρηση της βασικής δομής και λειτουργίας των παιδοπόλεων του Εράνου είναι η αιτία που κάποια ιδρύματα που συνέβαλαν στο «παιδοφύλαγμα» δε προσμετρούνται στις παιδοπόλεις.

Δε βρίσκουμε αναλυτικές πληροφορίες για το σύνολο των παιδοπόλεων που λειτούργησαν στη Θεσσαλονίκη κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου. Παρακάτω παραθέτω έναν πίνακα όπου συνοψίζω όλες τις πληροφορίες που βρήκα, κάποιες διάσπαρτες αλλά ως επί το πλείστον ο κύριος όγκος αυτών προέρχεται από το παράρτημα με τους πίνακες από το βιβλίο του Χασιώτη.²²⁷ Στη συνέχεια θα αναφερθώ αναλυτικά τόσο στις παιδοπόλεις όσο και στα ιδρύματα που αναφέρονται στον πίνακα, ακόμα και αν λείπουν από αυτόν λόγω μικρής συγκέντρωσης ή μη χαρακτηρισμού αυτών ως παιδοπόλεις.

<u>ΕΠΩΝΥΜΙΑ</u>	<u>ΙΔΡΥΣΗ</u>	<u>ΔΙΑΛΥΣΗ</u>	<u>ΤΡΟΦΙΜΟΙ</u>	<u>ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ</u>
Αγία Ειρήνη	07/1947	11/ 1950	640	97
Άγιος Δημήτριος				
Άγιος Ευγένιος	04/1948	04/1950	50	
Αγία Τριάς	04/1948	07/1950	1342	72
Άγιος Γρηγόριος (Παπάφειο)	04/1948	11/1950	300 4.650 (σύνολο)	
Αγία Όλγα*	01/1949	1950	186	26
Αριστοτέλης**	04/1948	06/1948	1972 (σύνολο)	93 (σύνολο)
Μέλισσα	04/1948	04/1949		
Μέριμνα του παιδιού	04/1948	04/1949		

²²⁷ Χασιώτης, ο.π. σ. 342-344, πίνακες 2 και 4.

ΠΙΚΠΑ	04/1948	12/1950		
ΓΕΧΑ***	04/1948	12/1949		

* στη Φλώρινα, μεταφέρθηκε μετέπειτα

** Ορφανοτροφείο (οι αριθμοί είναι μικτοί – ορφανά και «ανταρτόπληκτα» παιδιά

*** Πανελλήνια Ένωση Γονέων Χριστιανική Αγωγή

Σημαντικότατο ρόλο στην παραμονή των παιδιών στη Θεσσαλονίκη διαδραμάτισε το Παπάφειο Ορφανοτροφείο. Πολλές πηγές μαρτυρούν, αρκετές φορές μόνιμη αλλά και προσωρινή παραμονή στις εγκαταστάσεις του.²²⁸ Όσον αφορά τη μόνιμη παραμονή πρόκειται για την παιδόπολη «Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς» η οποία από το 1948 φιλοξενείται στις εγκαταστάσεις του, στη δυτική πτέρυγα. Για να μπορέσει να επιτύχει στο σκοπό της η παιδόπολη, το Νοέμβριο του 1948, συμπληρώθηκε με ένα σιδερένιο παράπηγμα, τύπου Ρόμνευ.²²⁹ Πηγές αναφέρουν πως τα «ανταρτόπληκτα» παιδιά έφτασαν να είναι μέχρι 4.650.²³⁰ Μία από τις εξαιρετικές και παραστατικές περιγραφές εντοπίσαμε στην αναφορά της αντιπροσώπου της Εκκλησιαστικής Χριστιανικής Επιτροπής Βοηθείας από τις ΗΠΑ, Ruth Nichols, η οποία είχε σταλεί από την Αμερική για να συνδράμει στο έργο των απόφοιτων του Κολλεγίου Ανατόλια στη βοήθειά τους προς τους «ανταρτόπληκτους». Η συγκεκριμένη αναφορά περιέχει σημαντικά ιστορικά στοιχεία για την έλευση και διαμονή «ανταρτόπληκτων» παιδιών και είναι χαρακτηριστικό δείγμα της κατάστασης που επικρατούσε εκείνη την εποχή στη Θεσσαλονίκη.

«Σήμερα είδα 750 παιδιά τα οποία μόλις είχαν φέρει από χωριά κοντά στα βόρεια σύνορα – Κοζάνη, Φλώρινα, Καστοριά. Μαζεύτηκαν και μεταφέρθηκαν εδώ με κομβόι, είναι στοιβαγμένα και το εννοώ στοιβαγμένα στις αίθουσες του Παπαφείου

²²⁸ Χασιώτης, *ο.π.*, σ. 180, υποσημείωση 24: Παραθέτει ένα απόσπασμα - δημοσίευμα από την Εφημερίδα της Θεσσαλονίκης *Φως* από τις 23 Μαρτίου 1948, όπου αναφέρει ότι το Παπάφειο Ορφανοτροφείο ανέλαβε τη διατροφή και στέγαση 700 παιδιών που μόλις είχαν φθάσει από κέντρα ασφαλείας του εσωτερικού.

²²⁹GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0003_00070: Απόφαση του Υπουργού/ Γενικού Διοικητή Βορείου Ελλάδος Κ. Κορόζου, 03 Νοεμβρίου 1948.

Αρχιμ. Αντώνιος Πακαλίδης, *Ο Ιωάννης Παπάφης και το Παπάφειο Ορφανοτροφείο «Ο Μελλιτεύς»*: Θεσσαλονίκη, 2005, εκδ. Μέλισσα, σ. 149.

²³⁰Κυριακή Αθ. Πιτσιόρλα, *Το Παπάφειο Ορφανοτροφείο και η φιλαρμονική του*: Θεσσαλονίκη, 2017, εκδ. Μέθεξις, σ. 83. Απόστολος Στ. Τσακαλίδης, *Στο Παπάφειο άλλοτε και τώρα. Σας έφερα αυτό το παιδί...*: Θεσσαλονίκη, 2003, εκδ. Μαλλιάρης Παιδεία, σ.178.

Ορφανοτροφείο, κάποια φορούν τούρκικες φορεσιές κάποια ντυμένα με κουρέλια, όλα φαίνονταν σαστισμένα, αφού καθαρίστηκαν και εμβολιάστηκαν και τοποθετήθηκαν σε προσωρινούς κοιτώνες ύπνου. Αυτά είναι χαρακτηριστικό δείγμα παιδιού από ελληνικό χωριό μετά την κατοχή – βρώμικα, μικροκαμωμένα, τα μικρά κόκαλα από τους ώμους τους εξέιχαν σα δυο φτερά μέσα από τα ρούχα τους. Πολλά ακόμα θα έρθουν από τη Θράκη, επίσης.»²³¹

Η περιγραφή της κατάστασης των παιδιών είναι πραγματικά οδυνηρή, το ίδιο και η διαπίστωση ότι επρόκειτο για σύνηθες φαινόμενο για την εποχή εκείνη τα παιδιά να παρουσιάζουν τέτοια εικόνα. Από την ίδια πηγή πληροφορούμαστε κάτι όχι τόσο συναφές με το θέμα μας αλλά εξίσου σημαντικό και αντιπροσωπευτικό της κατάστασης που επικρατούσε στην πόλη. Σύμφωνα με αυτή, τον Ιανουάριο του 1949 μια ομάδα ανταρτών απήγαγε 38 από τα μεγαλύτερα αγόρια, μαθητές της Αμερικάνικης Γεωργικής Σχολής. Σταδιακά αυτά κατάφεραν να δραπετεύσουν, ωστόσο αυτό είχε ως αποτέλεσμα πολλοί γονείς να αποσύρουν τα παιδιά τους ακόμα και από το Κολέγιο Ανατόλια, το οποίο μέχρι τότε θεωρούσαν καταφύγιο για τα παιδιά τους από τους κομμουνιστές αντάρτες και παρόλο που ο Ελληνικός Στρατός έστειλε φρουρούς να το φυλάνε.²³² Και όλα αυτά μόλις μερικά χιλιόμετρα από το κέντρο της Θεσσαλονίκης.

Για την παιδόπολη της «Αγίας Ειρήνης» που ήταν η πρώτη χρονολογικά και πανελλαδικά αναφερθήκαμε παραπάνω. Μια άλλη σχετικά μεγάλη παιδόπολη στη Θεσσαλονίκη ήταν αυτή του «Αγίου Δημητρίου» η οποία ιδρύθηκε λίγο μετά από αυτήν στο Ωραιόκαστρο και εγκαταστάθηκε στην περιοχή του Βαρδάρη, σε πρώην στρατόπεδο, εκεί που βρίσκονται σήμερα τα Δικαστήρια της Θεσσαλονίκης.²³³ Ήταν αποκλειστικά παιδόπολη αρρένων κάτι που σπάνια συναντάμε για το σύνολο των παιδοπόλεων. Δεν γνωρίζουμε περαιτέρω πληροφορίες για το δυναμικό της παιδόπολης πέραν του ότι το 1955 μεταφέρθηκε στο Ωραιόκαστρο Θεσσαλονίκης, σε μια έκταση που παραχωρήθηκε από την Κοινότητα στη Βασιλική Πρόνοια – όπως ονομάστηκε ο Βασιλικός Έρανος μετά το πέρας του Πολέμου.²³⁴ Κατέληξε να είναι

²³¹ Everett and Mary Stephens, *Survival against the odds, The first 100 years of Anatolia College*: New York, 1986, Aristide Karatzas Publisher New Rochelle, σ. 97

²³² Stephens, ο.π., σ. 97-98.

²³³ Χρυσοβαλάντου Τιφτίκογλου, *Η παιδόπολη «Άγιος Δημήτριος» στο Ωραιόκαστρο (1958-2003): Μουσειολογικός νοηματικός προγραμματισμός και σχεδιασμός μιας έκθεσης*, Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2014, σ. 32.

²³⁴ Στο ίδιο, σ. 33.

μία από τις μακροβιότερες παιδοπόλεις από αυτές που ιδρύθηκαν από τον ΕΠΒΕΕ, που με δράση υπέρ των παιδιών, παρέμεινε ανοικτή μέχρι το 2002.

Η παιδόπολη «Αγία Τριάς» ιδρύθηκε στις 31 Μαρτίου 1948 από τον Έρανο στις θερινές εγκαταστάσεις των Παιδικών Εξοχών, που παραχωρήθηκαν από το Πατριωτικό Ίδρυμα Κοινωνικής Πρόνοιας και Αντιλήψεως (ΠΙΚΠΑ) Θεσσαλονίκης.²³⁵ Φιλοξένησε συνολικά 1342 «ανταρτόπληκτα» παιδιά 3 έως 18 ετών, από 150 χωριά της κεντρικής και δυτικής Μακεδονίας, κυρίως από τους Νομούς Πέλλας, Γρεβενών, Καστοριάς, Φλώρινας και Κοζάνης.²³⁶ Για τη συγκεκριμένη παιδόπολη διαθέτουμε πολλά στοιχεία τόσο για τον τρόπο λειτουργίας της όσο και για τις συνθήκες στις οποίες ζούσαν τα παιδιά, μέχρι και αναλυτικούς καταλόγους για τα ονόματα και τα χωριά προέλευσης των παιδιών, μέχρι και τις 28 Ιουλίου 1950 που διαλύθηκε οριστικά όταν έλαβε χώρα ο επαναπατρισμός τους. Όλες αυτές οι σημαντικότερες πληροφορίες, μαζί με πολλές άλλες, μας μεταφέρονται καθώς το 1977 η αρχηγός της παιδόπολης Έλλη Γεωργίτσα – Παπαδημητρακοπούλου δημοσίευσε το βιβλίο Παιδόπολις «Αγία Τριάς» με βάση τις σημειώσεις που κρατούσαν οι γυναίκες που εργάζονταν και συνεργάζονταν στην παιδόπολη «Αγία Τριάς» και διέσωσε μέχρι και μαρτυρίες παιδιών που βίωναν την εμπειρία του «Παιδοφυλάγματος», πως έφτασαν εκεί, πως ζούσαν και πως ένιωθαν, καθιστώντας το έργο της σπουδαίας ιστορικής σημασίας παρά του γεγονότος ότι τάσσεται ξεκάθαρα κατά της κομμουνιστικής πλευράς και χρησιμοποιεί το εμφυλιοπολεμικό λεξιλόγιο της εποχής.

Ιδιαίτερη περίπτωση ήταν αυτή της παιδόπολης «Αγίας Όλγας». Η συγκεκριμένη ιδρύθηκε στις αρχές Μαΐου του 1948 στη Φλώρινα αλλά λόγω της όξυνσης των εχθροπραξιών και συγκεκριμένα λόγω των επιθέσεων των ανταρτών στην πόλη, οι τρόφιμοι και το προσωπικό μεταφέρθηκαν στις αρχές του 1949 στη Θεσσαλονίκη.²³⁷ Οι μεταφερόμενοι στεγάστηκαν στις εγκαταστάσεις του ΠΙΚΠΑ στους Νέους Επιβάτες Θεσσαλονίκης, όπου παρέμειναν μέχρι και τον επαναπατρισμό των φιλοξενούμενων παιδιών, στις αρχές του 1950.²³⁸ Δε γνωρίζουμε αν υπήρξε συστέγαση

²³⁵ Έλλη Γεωργίτσα – Παπαδημητρακοπούλου, *Παιδόπολις «Αγία Τριάς»*: αυτοέκδοση, Θεσσαλονίκη, 1977, σ. 9.

²³⁶ Στο ίδιο, σ. 8: Παραθέτει ένα χάρτη με τα χωριά και την πορεία που ακολούθησαν τα «ανταρτόπληκτα» παιδιά από τα χωριά τους μέχρι την εγκατάστασή τους στην συγκεκριμένη παιδόπολη.

²³⁷ Λουκιανός Χασιώτης, «Η δράση του Έρανου της Βασίλισσας» στη Δυτική Μακεδονία, 1947-1950: η περίπτωση της παιδόπολης «Αγία Όλγα» σ. 566-577 στο Κώστας Φωτιάδης, Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, Βλάσης Βλασίδης (επιμ), *Η Δυτική Μακεδονία: Από την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος έως σήμερα*: Θεσσαλονίκη, 2014, εκδ. Επίκεντρο, σ. 569-570.

²³⁸ Στο ίδιο, σ. 570

και συνύπαρξη με την παιδόπολη της «Αγίας Τριάδος», ή τοποθέτηση σε ξεχωριστές εγκαταστάσεις, στον ίδιο χώρο.

Μια άλλη παιδόπολη που ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη και αποδεικνύει την έντονη κινητοποίηση των πολιτών και τη βοήθεια που παρείχαν για να στεγασθούν τα «ανταρτόπληκτα» παιδιά, είναι η παιδόπολη «Άγιος Ευγένιος». Άνοιξε τον Απρίλιο του 1948 κατόπιν πρωτοβουλίας του συλλόγου «Μέριμνα Ποντίων Κυριών», ενός συλλόγου με μακρά ιστορία, που ιδρύθηκε πρώτα το 1904 στην Τραπεζούντα του Πόντου και επανιδρύθηκε το 1924 στη Θεσσαλονίκη, και είχε, συνάμα με τις άλλες δράσεις της, σπουδαίο φιλανθρωπικό έργο.²³⁹ Η παιδόπολη «Άγιος Ευγένιος», όνομα εμπνευσμένο από τον πολιούχο άγιο της Τραπεζούντας, στεγάστηκε στο κτήριο του συλλόγου επί της οδού Βασιλίσσης Όλγας 107, θέση που κατέχει μέχρι και σήμερα.²⁴⁰ Το κτίριο πραγματικά μετετράπη σε κατασκήνωση για παιδιά και φιλοξένησε περίπου 50 κορίτσια από 8 έως 16 ετών, καταγόμενα από την Κεντρική και Δυτική Μακεδονία και κυρίως από χωριά του Νομού Καστοριάς.²⁴¹ Μάλιστα, η μέριμνα ζήτησε και τη βοήθεια του κράτους για να διεκπεραιώσει τα απαιτούμενα έργα, ώστε να καταστεί κατάλληλο μέρος για να φιλοξενήσει παιδιά.²⁴² Η Μέριμνα φρόντιζε εκτός από τη διατροφή και την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των παιδιών, για τη μόρφωση και την ψυχαγωγία τους, αφού παρακολουθούσαν κανονικά μαθήματα στο σχολείο και για τη διασκέδασή τους διοργανώνονταν δράσεις όπως εκδρομές και εξορμήσεις στην εξοχή.²⁴³ Τα παιδιά έμειναν στην παιδόπολη «Άγιος Ευγένιος» μέχρι και το καλοκαίρι του 1950, όταν άρχισε ο επαναπατρισμός και η επιστροφή στις οικογένειές τους. Όσα παιδιά δεν βρέθηκαν οι γονείς τους μεταφέρθηκαν στην παιδόπολη της «Αγίας Ειρήνης» στο Ωραιόκαστρο που η λειτουργία της οποίας παρατάθηκε.²⁴⁴ Μάλιστα, για τα παιδιά που επαναπατρίστηκαν και αφού η κατάσταση είχε πλήρως εξομαλυνθεί, στις 17 Ιουλίου 1950 έλαβε χώρα στην Καστοριά μια γιορτή παράδοσης των παιδιών στην οποία παρευρέθηκαν μέλη του συλλόγου.²⁴⁵

²³⁹ Συνέντευξη Άννας Θεοφυλάκτου, Θεσσαλονίκη, 09 Οκτωβρίου 2019.

²⁴⁰ Κυριάκος Χατζηκυριακίδης, *Μέριμνα Ποντίων Κυριών (1904 – 2004), 100 χρόνια προσφοράς*: Θεσσαλονίκη, 2004, εκδ. Εκδοτικός Οίκος Αφοί Κυριακίδη, σ. 147.

²⁴¹ Στο ίδιο, σ. 148, Συνέντευξη Άννας Θεοφυλάκτου, Θεσσαλονίκη, 09 Οκτωβρίου 2019.

²⁴² GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00077, 31/05/1948: Έγγραφο της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος προς την Γ' Περιφερειακή Διεύθυνση Ανοικοδομήσεως, 31 Μαΐου 1948.

²⁴³ Χατζηκυριακίδης, *ο.π.*, σ. 151.

²⁴⁴ Χατζηκυριακίδης *ο.π.*, σ. 153, Συνέντευξη Άννας Θεοφυλάκτου, Θεσσαλονίκη 09 Οκτωβρίου 2019.

²⁴⁵ Χατζηκυριακίδης *ο.π.*, σ. 153, Συνέντευξη Άννας Θεοφυλάκτου, Θεσσαλονίκη, 09 Οκτωβρίου 2019.

Όπως ειπώθηκε και παραπάνω, πολλά παιδιά φιλοξενήθηκαν, πέρα από τις παιδοπόλεις και σε φιλανθρωπικά ιδρύματα της πόλης, όπως για παράδειγμα στο Ορφανοτροφείο «Αριστοτέλης», όπως είδαμε και παραπάνω. Στα έγγραφα της εποχής βρίσκουμε πολλές αναφορές σε αυτά, οι οποίες ως επί το πλείστον έχουν να κάνουν με ανάγκες τους. Για παράδειγμα γνωρίζουμε πως φιλοξενήθηκαν «ανταρτόπληκτα τέκνα» στο Ίδρυμα «Μέριμνα παιδιού» στο κτήριό της επί της οδού Φιλικής Εταιρίας 14, και η πληροφορία μας παρέχεται από επίσημα έγγραφα που μαρτυρούσαν ανάγκες που προέκυπταν διαρκώς στο παραπάνω ίδρυμα.²⁴⁶

Ανταρτόπληκτα παιδιά φιλοξενήθηκαν και στο Ορφανοτροφείο θηλέων «Μέλισσα» και μάλιστα χρονολογικά νωρίς σε σχέση με τη γενικότερη έλευση των προσφύγων στην πόλη. Από το Νοέμβρη του 1947, πληροφορούμαστε πως στο Ορφανοτροφείο θηλέων «Μέλισσα» διαμένουν ήδη «πλείστα ορφανά ανταρτόπληκτων». Για να λάβει χώρα η φιλοξενία, χρειάστηκαν πολλά βελτιωτικά έργα, συνεπώς ο αριθμός των παιδιών ήταν αρκετά μεγάλος και υπολογίσιμος.²⁴⁷ Η παραπάνω διαπίστωση επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι αργότερα, το Νοέμβριο του 1948 το ίδρυμα χρειάστηκε να συμπληρωθεί με τη διάθεση ενός σιδηρού παραπήγματος τύπου Ρόμνεϋ.²⁴⁸ Η ανάγκη για συμπλήρωση δηλώνει πως οι ανάγκες του στην πορεία αυξήθηκαν, άρα και ο αριθμός των φιλοξενούμενων «ανταρτόπληκτων» παιδιών.

Επίσης, φιλοξενία «ανταρτόπληκτων» παιδιών γνωρίζουμε ότι έλαβε χώρα και στο Σωματείο Κυριών και Δεσποινίδων Τούμπας και Ορφανοτροφείο η «ΕΛΠΙΣ», αφού σε μια απόφαση του τότε Υπουργού Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιακού γίνεται λόγος για «άμεση ανάγκη ενισχύσεως των ρακένδυτων ορφανών ανταρτόπληκτων του εν τω συνοικισμώ Τούμπας Ορφανοτροφείο Η 'ΕΛΠΙΣ' δια κενών σάκκων της Υπηρεσίας Εφοδιασμού» και καταλήγει με διάθεση 400.000 δραχμών στο Ορφανοτροφείο για να πραγματοποιηθεί η παραπάνω αγορά.²⁴⁹ Αυτό που διαφοροποιεί το συγκεκριμένο ίδρυμα από τα προηγούμενα, είναι το γεγονός ότι εντός

²⁴⁶ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00102: Έγγραφο της Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος προς την Υπηρεσία Κοινωνικής Πρόνοιας Θεσσαλονίκης, 12 Μαΐου 1948.

²⁴⁷ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000007_0006_00001: Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος προς Β' Επιθεώρηση Ανοικοδομήσεως του Υπουργείου Ανοικοδομήσεως, 17 Νοεμβρίου 1947.

²⁴⁸ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0003_00070: Απόφαση του Υπουργού/ Γενικού Διοικητή Βορείου Ελλάδος Κ. Κορόζου, 03 Νοεμβρίου 1948.

²⁴⁹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00341: Απόφαση του Υπουργού, Γενικού Διοικητή Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιακού, 02 Φεβρουαρίου 1948.

αυτού φιλοξενούνταν και παιδιά εργαζόμενων «συμμοριόπληκτων» γυναικών.²⁵⁰ Αυτό είναι εξαιρετικά σημαντικό καθώς το ίδρυμα παρέχει στέγη όχι μόνο σε ασυνόδευτα, ή ορφανά όπως αναφέρονται, «ανταρτόπληκτα» παιδιά αλλά προσφέρει και διευκόλυνση σε γυναίκες εσωτερικούς πρόσφυγες ώστε να μπορούν να εργαστούν και να βελτιώσουν κατά αυτό τον τρόπο τις ζωές τους.

Αλλα ιδρύματα, τα οποία πιθανόν να μην διέθεταν εγκαταστάσεις κατάλληλες για να φιλοξενήσουν παιδιά αρκέστηκαν σε άλλου είδους βοήθεια στα «ανταρτόπληκτα» παιδιά. Για το σωματείο «Ελληνική Μέριμνα» για παράδειγμα, που έδρευε επί της οδού Βασιλέως Ηρακλείου 16, έναντι του Μεγάρου Μάισσα, μπορεί να μην εντοπίζουμε αναφορά για φιλοξενία παιδιών, γνωρίζουμε ωστόσο ότι διοργάνωνε συσσίτια και διανομή γάλακτος για αυτά, και γι' αυτό το σκοπό είχε λάβει παράπηγμα από το κράτος για να εξυπηρετήσει το σκοπό του.²⁵¹ Συσσίτιο γνωρίζουμε ότι διοργάνωνε και ο σύλλογος αποφοίτων του Κολλεγίου Ανατόλια.²⁵² Το μόνο σίγουρο είναι πως πολλά ιδρύματα, σύλλογοι και σωματεία, είτε με τη βοήθεια του κράτους, είτε με τη συνεισφορά ιδιωτών, συνέδραμαν όσο μπορούσαν στην επιβίωση των παιδιών.

Αναφορά πρέπει να γίνει και στο γεγονός ότι παιδιά από την ύπαιθρο φιλοξενήθηκαν από συγγενικές οικογένειές τους στη Θεσσαλονίκη προς αποφυγή, τόσο του τραυματισμού τους, όσο και της ενδεχόμενης στρατολόγησής τους. Η διαπίστωση αυτή έρχεται από προσωπική – οικογενειακή μου εμπειρία καθώς στο σπίτι του παππού μου Γιώργου, στη Νέα Κρήνη Καλαμαριάς, όπου και κατοικώ, την περίοδο του εμφυλίου και συγκεκριμένα του 1948, η οικογένεια του παππού μου φιλοξένησε για αρκετό καιρό τρία ξαδέρφια τους από την Ορμύλια Χαλκιδικής. Αυτό, κατέστη αναγκαίο όταν η κατάσταση στην Ορμύλια και στα κοντινά χωριά είχε εκτραχυνθεί και τα παιδιά τα έστειλαν οι γονείς τους στη Θεσσαλονίκη ώστε να μην «απαχθούν» από τους αντάρτες που δρούσαν εκεί.²⁵³

Συνοψίζοντας, η παρουσία των «ανταρτόπληκτων» παιδιών στην πόλη της Θεσσαλονίκης ήταν το ίδιο έντονη όπως και αυτή των «ανταρτόπληκτων» προσφύγων.

²⁵⁰ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00339: Έγγραφο του Υπουργού, Γενικού Διοικητή Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιακού προς τη Β' Επιθεώρηση Ανοικοδομήσεως, 03 Φεβρουαρίου 1948.

²⁵¹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00418: Έγγραφο του σωματείου Ελληνική Μέριμνα προς τη Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος, 07 Σεπτεμβρίου 1948.

²⁵² Stephens, *ο.π.*, σ. 99

²⁵³ Προφορική Μαρτυρία Αναστασίας Ηλιοπούλου, Θεσσαλονίκη, 17 Δεκεμβρίου 2019.

Ιδρύθηκαν πολλές παιδοπόλεις για να φιλοξενηθούν και σε αυτό συνέδραμαν και αρκετά φιλανθρωπικά ιδρύματα της πόλης. Το έργο που προσέφεραν συνολικά ήταν τεράστιο, συμβάλλοντας αποφασιστικά στην επιβίωση των παιδιών εν καιρώ πολέμου, αφού κατά γενική αποδοχή τα παιδιά πρέπει να μένουν μακριά από τις πολεμικές επιχειρήσεις. Ωστόσο, οφείλουμε να μην παραβλέψουμε και την άλλη όψη του νομίσματος, ότι δηλαδή τα παιδιά, όπως και για την άλλη πλευρά, έγιναν εργαλείο στην πολιτική σκακιέρα της εποχής, χρησιμοποιήθηκαν δηλαδή από τις δύο πλευρές για να υπηρετήσουν τα πολιτικά τους συμφέροντα και βασικό μέλημα δεν ήταν και τόσο η «σωτηρία» τους. Στην περίπτωση του «παιδοφυλάγματος» ειδικά, η βασίλισσα εκμεταλλεύτηκε στο έπακρο την πολιτική υπόσταση που της έδωσε το προφίλ που κατασκεύασε η ίδια για τον εαυτό της, αυτό της «μητέρας όλων των Ελλήνων». Ακόμα και ο επαναπατρισμός των παιδιών αυτών εμπειρείχε πολιτικό διακύβευμα αφού χωρίς τις παιδοπόλεις ο Έρανος δεν είχε λόγο ύπαρξης. Η λύση δόθηκε με μερικές παιδοπόλεις να κλείνουν οριστικά και άλλες να διατηρούνται,²⁵⁴ όπως η παιδοπόλη «Αγίου Δημητρίου» που είδαμε στη Θεσσαλονίκη και επίσης με τη μετονομασία του Εράνου σε Βασιλική Πρόνοια.

Άλλωστε τα παιδιά του «παιδοφυλάγματος» ήταν μόνο ένα μικρό ποσοστό από τα «ανταρτόπληκτα» παιδιά, τα οποία, χωρίς απολύτως καμία μέριμνα, συνέχισαν να ζουν σε άθλιες συνθήκες. Επίσης η μεταχείριση των παιδιών τόσο από τη μία, όσο και από την άλλη πλευρά στον εμφύλιο πόλεμο, συνιστά πολλές φορές τραύμα στην μνήμη και την εμπειρία τους.²⁵⁵ Ωστόσο η ιστοριογραφία έχει μια λανθασμένη τάση να εστιάζει την έρευνά της μόνο στα παιδιά που υπήρξαν είτε τρόφιμοι των παιδοπόλεων, είτε στάλθηκαν στις χώρες του ανατολικού μπλοκ, με εκατοντάδες χιλιάδες παιδιά που δεν έτυχαν τέτοιας σχετικά ευμενούς μεταχείρισης, τα παιδιά των «ανταρτόπληκτων» προσφύγων που παρέμεναν με τους γονείς τους ή και όχι, να παραμένουν στο ιστορικό παρασκήνιο.²⁵⁶

²⁵⁴ Βερβενιώτη, Το εθνικό παιδοφύλαγμα ο.π.,

²⁵⁵ Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, «Μνήμες, τραύματα και μετα – μνήμη: το ‘παιδομάζωμα’ και η επεξεργασία του παρελθόντος» 131-147 στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Κωνσταντίνα Μαρδά (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*: Θεσσαλονίκη, 2008, εκδ. Επίκεντρο.

²⁵⁶ Τασούλα Βερβενιώτη, «Τα παιδιά του εμφυλίου με το πλούσιο Αρχαιακό υλικό», Ανακοίνωση στη Δημερίδα των ΑΣΚΙ – ΕΜΙΑΝ, *Ιστορικές προσεγγίσεις για την ελληνική Νεολαία στον 20^ο αιώνα*, Πρώτη Στρογγυλή Τράπεζα: 24 Φεβρουαρίου 2012.

Κεφάλαιο 5^ο: Εργασία, συσσωμάτωση και επαναπατρισμός

5.1. Ανεργία

Οι «ανταρτόπληκτοι» πρόσφυγες που ήρθαν στη Θεσσαλονίκη, βρήκαν την πόλη σε πολύ άσχημη κατάσταση και όλους τους τομείς σε φάση πλήρους αποσύνθεσης. Η κατοχή και ο εμφύλιος που μαινόταν είχαν προκαλέσει ανεπανόρθωτα πλήγματα στην οικονομία της χώρας. Ένας από τους τομείς που είχαν επηρεαστεί άμεσα ήταν αυτός της εργασίας. Η εύρεση εργασίας ήταν αρκετά δύσκολη και ακόμα περισσότερο στα αστικά κέντρα, που ήταν πιο πυκνοκατοικημένα, λόγω της μαζικής έλευσης πολιτών από την εμπόλεμη επαρχία.

Οι εσωτερικοί πρόσφυγες όπως είδαμε αντιμετώπισαν μεγάλα προβλήματα επιβίωσης. Οι ευκαιρίες που τους παρουσιάζονταν, για αυτούς που ήθελαν να εργαστούν και όχι να αρκεστούν στα επιδόματα της Πρόνοιας, ήταν λιγοστές και αρκετά υποβαθμισμένες. Πολλοί θέλησαν να εκμεταλλευτούν την δυσχερή κατάστασή και τη μεγάλη ανάγκη τους, προσφέροντάς τους πενιχρά ημερομίσθια.

Στη Θεσσαλονίκη οι «ανταρτόπληκτοι» αντιμετώπισαν εξίσου σημαντικά προβλήματα ανεργίας. Σε μία εγκύκλιο του Υπουργού Βορείου Ελλάδος Αρ. Μπασιάκου στις 24 Απριλίου του 1948, διαβάζουμε:

*«Έχοντες υπ' όψιν την υφιστάμενην σήμεραν και καθ' ημετέραν εντεινόμενην ανεργίαν, ιδίαν μεταξύ των μελών μαχόμενων οικογενειών και των ενταύθα προσφυγόντων συμμοριόπληκτων, συνέπεια της οποίας αποβαίνει δι' αυτούς προβληματική η αντιμετώπιση και των στοιχειωδεστέρων ακόμη αναγκών της ζωής των, εξ άλλου δε την δυσχέρειαν ημών του να παρακολουθώμεν εκάστοτε τας ανάγκας των Υπηρεσιών εις έκτακτον ημερομίσθιον υπαλληλικόν ή εργατικόν προσωπικό, προς εκοικονόμησιν ενίων εκ των ως άνω ανέργων εις τα δημιουργουμένας θέσεις, εντελλόμεθα όπως εφεξής, προ πάσης προσλήψεως, παρ' υμών, εκτάκτων ημερομισθίων υπαλλήλων ή εργατών ζητείται, προφορικώς ή εγγράφως, η ημετέρα έγκρισις.-».*²⁵⁷

²⁵⁷ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00123: Εγκύκλιος της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος προς όλες τις δημόσιες Υπηρεσίες και τους Οργανισμούς Δημοσίου Δικαίου της Θεσσαλονίκης, 24 Απριλίου 1948. Έμφαση στο πρωτότυπο.

Παρατηρούμε πως λόγω του μεγάλου προβλήματος της ανεργίας οι πρόσφυγες δυσκολεύονται στο να ικανοποιήσουν μέχρι και τις πιο στοιχειώδεις ανάγκες τους. Το πρόβλημα είναι τόσο μεγάλο που ο ίδιος ο Υπουργός ζητάει από όλες τις Δημόσιες Υπηρεσίες και φορείς, για όποια ανάγκη πρόσληψης προέκυπτε να ενημερώνεται η Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος, προκειμένου να δοθεί προτεραιότητα στους «ανταρτόπληκτους». Ωστόσο, υπάρχει και η άποψη πως οι πρόσφυγες με την έλευσή τους διόγκωσαν το φαινόμενο της ανεργίας και την κοινωνική εξαθλίωση στη Θεσσαλονίκη.²⁵⁸

5.2. Εργασία

Αυτό που προκύπτει κυρίως από τις προφορικές μαρτυρίες αλλά και από περιορισμένες βιβλιογραφικές αναφορές είναι ότι οι εσωτερικοί πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη εργαζόνταν περιστασιακά.²⁵⁹ Επειδή ακριβώς το ζητούμενο ήταν η επιβίωση και η κάλυψη των πρώτων αναγκών, η αναζήτηση εργασίας προσέβλεπε σε δουλειές πρόχειρες χωρίς μελλοντικές βλέψεις. Άλλωστε έπαιζε σημαντικό ρόλο το γεγονός ότι επρόκειτο για πρόσφυγες που στις περισσότερες των περιπτώσεων εξαναγκάστηκαν να μεταφερθούν στη Θεσσαλονίκη. Έτσι, και η παραμονή τους στην πόλη δε προβλεπόταν μόνιμη και η κατάστασή τους ενδεχομένως μπορεί να άλλαζε σύντομα, ανάλογα με την εξέλιξη του πολέμου. Έτσι τα επαγγέλματα που συναντάμε είναι ως επί το πλείστον πρόχειρα και προσωρινά. Για παράδειγμα, η Βασιλική Παπαδοπούλου που καταγόταν από τις Μουριές Κιλκίς διηγείται πως ο πατέρας της εργαζόταν στη Θεσσαλονίκη σαν μικροπωλητής και έπειτα στο Στρατόπεδο του Παύλου Μελά – στα πλυντήρια ενώ η μητέρα της μάλωνε ρούχα σε ένα παζάρι επί της οδού Φράγκων.²⁶⁰ Η άλλη πληροφορήτρια Δ.Μ. από τον Μεγαλοπλάτανο του νομού Πέλλας αναφέρει χαρακτηριστικά:

« [...] Ο μπαμπάς μου πουλούσε αυγά για να μας συντηρήσει. Η μαμά μου ήταν άρρωστη, δεν μπορούσε να δουλέψει. [...] Ναι, πουλούσε αυγά. Ο άλλος πήγαινε έπαιρνε ας πούμε αυτά, δεν ξέρω τι πουλούσε. Άλλος πήγαινε στον μανάβη, τον

²⁵⁸ Χρήστος Ζαφείρης – Άρης Παπαζήκας, *Εν Θεσσαλονίκη, 1900-1960: Θεσσαλονίκη, 1994*, εκδ. Εξάντας, σ. 229.

²⁵⁹ Χριστίνα Βαμβούρη – Δημήτριος Μαυρίδης, «Ασυνέχεια και ρήξη της ελληνικής κοινωνίας στις μετεμφυλιακές δεκαετίες, 1950-1981» σ. 437-454 στο Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014) : οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία : Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014, πρακτικά*: Αθήνα, 2015, εκδ. Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών.

²⁶⁰ Προφορική μαρτυρία Βασιλικής Παπαδοπούλου, Σταθμός Μουριών Κιλκίς, 29 Νοεμβρίου 2019.

βοηθούσε για να πάρει να φάει. Όπου βρίσκαν ο κάθε ένας πήγαινε και δούλευε, οι μπαμπάδες μας. Όπου βρίσκανε δουλεύανε. [...]»²⁶¹

Στο ίδιο μήκος κύματος και οι δύο αδερφές Άννα Σεμερτζίδου και Κυριακή Παπαδοπούλου από τα Σεβαστιανά του Νομού Πέλλας. Μάλιστα η δεύτερη, σε έντονα συγκινησιακό ύφος σημείωνε:

«Ζητιανεύαμε! Τι τρώγαμε; Ζητιανεύαμε! Η μητέρα μου πήγαινε ξενόπλενε και της ‘διναν ένα πιάτο φαΐ κι έφερνε και τρώγαμε. Φτώχια καταραμένη!»²⁶²

Τα παραπάνω αποσπάσματα επιβεβαιώνουν τη διαπίστωση ότι οι πρόσφυγες εξαναγκάζονταν να αναζητήσουν γρήγορες λύσεις για εργασία πιεζόμενοι από τις ανάγκες και κυρίως της διατροφής. Οι επιλογές τους κατευθύνονταν αποκλειστικά από τη δυσμενή κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει και την αναγκαιότητα άμεσης εξεύρεσης πόρων για επιβίωση. Φθάνουν να εργάζονται κυριολεκτικά «για ένα πιάτο φαΐ» και αυτό είναι ενδεικτικό του επιπέδου διαβίωσης τους.

Από την ανάγνωση των προφορικών μαρτυριών προκύπτει και κάτι άλλο πολύ ενδιαφέρον αλλά και ταυτόχρονα αρνητικό. Πολλά από τα παιδιά των προσφύγων, κυρίως κορίτσια, εργάστηκαν ως βοηθητικό στα σπίτια πλουσίων Θεσσαλονικέων για όσο διάστημα παρέμειναν στην πόλη. Ο χαρακτηρισμός αρνητικό χρησιμοποιείται γιατί το προφανές και επιβεβλημένο από την ηλικία τους θα ήταν να φοιτούν σε κάποιο σχολείο της Θεσσαλονίκης. Η πληροφορήτρια Δ.Μ. μου εκμυστηρεύτηκε πως η ίδια, μόλις δεκατεσσάρων ετών, εργάστηκε στους Εβραίους ιδιοκτήτες της αποθήκης που έμεναν στο συνοικισμό Βαρώνου Χιρς έναντι ασήμαντου ανταλλάγματος.

«[...] Κι εγώ πήγαινα και κοίταζα τα εβραϊκά τα παιδιά να με δώσουνε ένα φράγκο, να πάει η μαμά μου να ψήσει το ψωμί που θα φάμε. [...] Και πήγαινα στους Εβραίους. Και δούλευα εκεί. Και το βράδυ πάλι πήγαινα κοίταζα ένα κοριτσάκι. Ο άντρας της ήταν τραγουδιστής κι αυτή ήθελε να πάει με τον άντρα της και πήγαινα με μία άλλη κοπέλα, Αναστασία την λέγανε, οι δυο μας μαζί κοιτάζαμε το κοριτσάκι και μας πληρώνανε. Και καθόμασταν και το κοιτάζαμε το κοριτσάκι»²⁶³.

²⁶¹ Προφορική μαρτυρία Δ.Μ., Μεγαπλάτανος νομού Πέλλας, 27 Νοεμβρίου 2019.

²⁶² Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών, Προφορική μαρτυρία Κούλας Παπαδοπούλου ΠΑΙΚΑ 45, Θεσσαλονίκη 5 Σεπτεμβρίου 2019.

²⁶³ Προφορική μαρτυρία Δ.Μ., Μεγαπλάτανος νομού Πέλλας, 27 Νοεμβρίου 2019.

Το παραπάνω γεγονός επιβεβαιώνεται και από την μαρτυρία της Αγάπης Αθανασιάδου και από την Βασιλική Παπαδοπούλου που κατάγονταν από τις Μουριές του Κιλκίς. Η πρώτη ισχυρίζεται πως από τον πρώτο καιρό διαμονής τους στο Μέγαρο Μάισσα «ήρθαν πλούσιοι και πήραν τα κορίτσια μας υπηρέτριες, έβαλαν τους άνδρες μας σε δουλειές».²⁶⁴ Η δεύτερη ήταν πολύ μικρή για να εργαστεί, ωστόσο αναφέρει πως η λίγο μεγαλύτερη αδερφή της εργαζόταν σε σπίτι κατοίκου της Θεσσαλονίκης.²⁶⁵ Λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα της εποχής θα ήταν ανεδαφικό να κάνουμε λόγο για παιδική εργασία. Ωστόσο το γεγονός ότι επρόκειτο για παιδιά «ανταρτόπληκτων» προσφύγων τα οποία βρίσκονταν σε μεγάλη ανάγκη επιβίωσης, αναγάγει την αντιμετώπιση των εντόπιων, στα πλαίσια της εκμετάλλευσης.

5.3. Πρόγραμμα «Πρόνοια δια την Εργασία»

Το πρόβλημα της ανεργίας των προσφύγων, όσο περνούσε ο καιρός αντί να περιορίζεται, διογκωνόταν. Το κράτος βρισκόταν διαρκώς σε αναζήτηση λύσης καθώς ήταν αδύνατο να συνεχίσει να πληρώνει τα επιδόματα απορίας στους «ανταρτόπληκτους» πρόσφυγες και τα ταμειακά διαθέσιμα εξέλειπαν όλο και περισσότερο. Παρατηρούμε πως από ένα χρονικό σημείο και έπειτα η κυβέρνηση ζητούσε επίμονα από τα τοπικά Κέντρα Πρόνοιας να προχωρούν σε συνεχείς αναπροσαρμογές στους καταλόγους των προσφύγων που δικαιούνταν περίθαλψη, ώστε κατόπιν διαγραφής κάποιων, να συρρικνώνεται ο αριθμός τους και κατ' επέκταση και οι κρατικές δαπάνες.²⁶⁶ Ωστόσο αυτό δεν αποδείχθηκε αποτελεσματικό, εφόσον οι περισσότεροι πρόσφυγες δεν εργάζονταν ή αμείβονταν με ευτελή ημερομίσθια, επομένως δεν είχαν και το στοιχειώδες εισόδημα για να μην κάνουν χρήση των επιδομάτων του κράτους. Άλλωστε και η Αμερικάνικη Αποστολή έθετε συνεχώς κόκκινες γραμμές και προϋποθέσεις για να συνεχίσει να διαθέτει κεφάλαια για τους εσωτερικούς πρόσφυγες και ένα από αυτά ήταν η εξεύρεση εργασίας σε αυτούς.²⁶⁷

²⁶⁴ Προφορική Μαρτυρία Αγάπης Αθανασιάδου, Θεσσαλονίκη, Ιούνιος 1988.

²⁶⁵ Προφορική μαρτυρία Βασιλικής Παπαδοπούλου, Σταθμός Μουριών Κιλκίς, 29 Νοεμβρίου 2019.

²⁶⁶ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000014_00078: Εγκύκλιος του Υπουργού Κοινωνικής Πρόνοιας Κωνσταντίνου Καραμανλή προς όλα τα Κέντρα Κοινωνικής Πρόνοιας, 22 Νοεμβρίου 1948.

²⁶⁷ Λάζου, Οι εσωτερικοί πρόσφυγες, *ο.π.*, σ. 120.

Το πρόγραμμα «Πρόνοια δια την εργασία»²⁶⁸ θεσπίστηκε για να λύσει ακριβώς αυτό το πρόβλημα. Φαίνεται πως θεσπίστηκε από τον τότε Υπουργό Κοινωνικής Πρόνοιας Κωνσταντίνο Καραμανλή, ήδη από τις αρχές του 1948 και στόχο είχε αυτό που λέει ακριβώς και η ονομασία του, δηλαδή, να συνεχίσει να παρέχεται η πρόνοια αλλά αυτή τη φορά με αντάλλαγμα την εργασία. Οι μη αποδεχόμενοι την συμμετοχή στην εργασία του προγράμματος, θα διαγράφονταν αυτόματα από τους καταλόγους βοήθειας «συμμοριοπλήκτων».²⁶⁹ Έτσι στις 4 Δεκεμβρίου του 1948 και μάλιστα από τη Θεσσαλονίκη όπου πραγματοποιούνταν το Β΄ Συνέδριο Νομαρχών Βορείου Ελλάδος, στο οποίο προέδρευε μαζί με τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος Κ. Κορόζο, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής σε ομιλία του για το πρόβλημα των «ανταρτόπληκτων», εισηγούταν την πλήρη αναμόρφωση του προγράμματος θετικής Εργασία.²⁷⁰ Δύο μέρες αργότερα και μετά την επιστροφή του από τη Βόρεια Ελλάδα, έδινε το ακριβές νέο πλαίσιο λειτουργίας, το στόχο του προγράμματος αλλά και τις προσδοκίες απ' αυτό:

«Η εκτέλεσις έργων εις ευρείαν κλίμακα δια της βελτιώσεως του προγράμματος ‘Πρόνοια και Εργασία’ εις τρόπον ώστε, σημαντικός αριθμός συμμοριοπλήκτων να συντηρηθή και ν’ αποβή εν ταύτω παραγωγικός [...] Κρίνω περιττόν να τονίσω την μεγάλην σπουδαιότητα, την οποίαν ενέχει η πλήρης επιτυχία του σχεδίου αυτού, τόσον δια την οικονομίαν της χώρας όσον και δια την θετικήν αντιμετώπισιν του προβλήματος των συμμοριοπλήκτων. Περιορίζομαι μόνον να σημειώσω ότι, εκτός της απασχολήσεως 30.000 εργατών συντηρούντων περί τους 150.000 συμμοριοπλήκτους, θα εκτελεθώσι δι’ αυτού καθ’ όλην την χώραν έργα κοινής ωφελείας, τα οποία εκ φύσεως θα ήτο αδύνατον να εκτελεσθώσιν άλλως.»²⁷¹

Τα έργα τα οποία θα εκτελούνταν μέσω του προγράμματος ήταν μεγάλα, σημαντικά και ποικίλου αντικειμένου. Προτεραιότητα δόθηκε σε έργα καθαρισμού ερειπίων και γενικής ανασυγκρότησης κατεστραμμένων χωριών – με σαφή άμεσο και έμμεσο σκοπό την επανεγκατάσταση των προσφύγων σε αυτά - επισκευή υδραγωγείων, επισκευές μικρών γεφυρών χειμάρρων, έργα αντιπλημμυρικά,

²⁶⁸ Το συγκεκριμένο πρόγραμμα δεν εντοπίζεται στις πηγές με μια συγκεκριμένη ονομασία, αφού το βρίσκουμε είτε ως «Πρόνοια δια την Εργασία», είτε «Πρόνοια δια της εργασίας», είτε απλούστερα «Πρόνοια Εργασία».

²⁶⁹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000021_00563-00570: Επείγουσα εγκύκλιος του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας, 02 Νοεμβρίου 1949.

²⁷⁰ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (επιμ), *Κωνσταντίνος Καραμανλής, αρχείο, γεγονότα και κείμενα*: Αθήνα, 1992, εκδ. Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή, σ. 76.

²⁷¹ Στο ίδιο, σ. 76-79.

αποστραγγιστικά, αναδασωτικά και εν γένει εγχειοβελτιωτικά, μικρά έργα οδοποιίας.²⁷²

Έργα του προγράμματος «Πρόνοια δια την Εργασία» εκτελέστηκαν και στη Θεσσαλονίκη χωρίς το πρόγραμμα να έχει την αναμενόμενη επιτυχία. Έργα πραγματοποιήθηκαν τόσο εντός της πόλης όσο και σε χωριά περιφερειακά αυτής. Από τα πρακτικά Νομαρχιακού Συμβουλίου Περίθαλψης «Συμμοριοπλήκτων» πληροφορούμαστε για έργα του προγράμματος που θα εκτελούνταν στην Χαλάστρα και Σίνδο. Επίσης πληροφορούμαστε για κάποια μικρότερα έργα που θα πραγματοποιούνταν στην Καλαμαριά.²⁷³ Πληροφορίες επίσης έχουμε για το μέγεθος των ημερομισθίων και τον αριθμό των ανθρώπων που απασχολούνταν σε αυτά τα έργα του προγράμματος.²⁷⁴ Πέρα από την Καλαμαριά, εντός του πολεοδομικού συγκροτήματος της Θεσσαλονίκης έγιναν και στη Νεάπολη και την Μενεμένη.²⁷⁵ Τέλος από αρκετές συνεδρίες προκύπτουν έργα του προγράμματος σε πολλά χωριά γύρω από τη Θεσσαλονίκη. Οι «ανταρτόπληκτοι» της Θεσσαλονίκης φαίνεται πως εργάστηκαν και σε μια σειρά από έργα και εκτός της πόλεως σε γειτονικά χωριά, χώρια που κάποια εξ αυτών γνωρίζουμε ότι επίσης φιλοξένησαν πρόσφυγες, και εντοπίζονται σε ορισμένες καταστάσεις στις πηγές της εποχής.²⁷⁶ Σημαντική πληροφορία, επίσης, είναι ότι μέσω του προγράμματος εργάστηκαν τόσο οι άντρες, όσο και οι γυναίκες.

Το πρόγραμμα «Πρόνοια δια την εργασία» δεν πέτυχε το σκοπό του εξ' ολοκλήρου. Στις 12 Ιουλίου, σε μια περιοδεία του Υπουργού Κοινωνικής Πρόνοιας Κωνσταντίνου Καραμανλή στη Βόρεια Ελλάδα, ο διευθυντής του Κέντρου Κοινωνικής Πρόνοιας Δράμας κατήγγειλε στον Υπουργό ότι «οι συμμοριόπληκτοι δεν προσέρχονται να αναλάβουν εργασίαν εις τα εκτελούμενα έργα 'Πρόνοια και Εργασία', καίτοι εκλήθησαν επανειλημμένως».²⁷⁷ Ο Υπουργός τόνισε πως «Όλοι οι Έλληνες ζητούν, αλλά κανείς δε θέλει να δώσει».²⁷⁸ Προφανώς, οι λόγοι αποτυχίας του

²⁷² GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000021_00563-00570: Επείγουσα εγκύκλιος του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας, 02 Νοεμβρίου 1949.

²⁷³ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000025_0001_00041: Πρακτικά 14^{ης} συνεδρίας του Νομαρχιακού Συμβουλίου Περίθαλψης «Συμμοριοπολήκτων», 13 Μαΐου 1949.

²⁷⁴ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000025_0001_00049: Πρακτικά της 22^{ης} συνεδρίας του Νομαρχιακού Συμβουλίου Περίθαλψης «Συμμοριοπολήκτων», 8 Ιουνίου 1949.

²⁷⁵ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000025_0001_00052: Πρακτικά της 25^{ης} συνεδρίας του Νομαρχιακού Συμβουλίου Περίθαλψης «Συμμοριοπολήκτων», 17 Ιουνίου 1949.

²⁷⁶ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000025_0001_00003: Πρακτικά 58^{ης} συνεδρίας του Νομαρχιακού Συμβουλίου Περίθαλψης «Συμμοριοπολήκτων», 21 Νοεμβρίου 1949.

²⁷⁷ Σβολόπουλος, *ο.π.*, σ. 96

²⁷⁸ Στο ίδιο.

προγράμματος πρέπει να αναζητηθούν βαθύτερα και ακόμα περισσότερο ο λόγος για τον οποίο το πρόγραμμα δεν «αγκαλιάστηκε» από τους πρόσφυγες.

Παρόμοια και στη Θεσσαλονίκη, όπου ο αριθμός των προσφύγων ήταν αρκετά μεγάλος, το πρόγραμμα δεν πέτυχε τον προσδοκώμενο στόχο του. Στα πρακτικά της 27^{ης} συνεδρίας του Νομαρχιακού Συμβουλίου Περίθαλψης «Συμμοριοπλήκτων» που πραγματοποιήθηκε την 1η Ιουλίου 1949, βρίσκουμε παράπονα «ανταρτόπληκτων σχετικά με το πρόγραμμα»:

«[...] κατά την περικοπήν του επιδόματος των εργαζομένων εις τα έργα του προγράμματος Πρόνοια δια της Εργασίας υπεβλήθησαν εκ μέρους των αρχηγών πολυμελών οικογενειών παράπονα ότι *το αντίτιμον της εργασίας είναι ολιγότερον εις μερικές οικογένειαι από το επίδομα του ως ανταρτόπληκτος το οποίο ελάμβανον προηγουμένως και ως εκ τούτου υποβάλωσι την ευχήν εις την Επιτροπήν όπως μη περικόπτονται άπαντα τα μέλη της οικογενείας εκ της παρεχόμενης περιθάλψεως.*»²⁷⁹

Εύλογα αντιλαμβανόμαστε ότι από τα παραπάνω παράπονα προκύπτει και ο λόγος που το πρόγραμμα «Πρόνοια δια την Εργασία» δεν πέτυχε το σκοπό του, παρά μόνο πέτυχε να μετατρέψει τους ήδη αρκετά ταλαιπωρημένους πρόσφυγες σε φθηνά εργατικά χέρια για την διεκπεραίωση μικρών και μεγάλων έργων που, ούτως ή άλλως, έπρεπε να πραγματοποιηθούν. Με τα περισσότερα δομικά υλικά, εργαλεία και μηχανήματα να έχουν αποκτηθεί με ευνοϊκότατους όρους από την Αμερικάνικη Βοήθεια και το Σχέδιο Μάρσαλ, οι μόνοι που επωφελούνταν των έργων αυτών ήταν οι ανάδοχοι εργολάβοι, που ουσιαστικά πλούτιζαν στις πλάτες του κράτους και των εργατών προσφύγων. Η εκμετάλλευση των προσφύγων γέννησε μία εκκολαπτόμενη μεσαία τάξη νεόκοπων κατόχων κεφαλαίων οι οποίοι θα αποτελούσαν τα επόμενα χρόνια τους ακόλουθους και στυλοβάτες του μεταπολεμικού καθεστώτος της «εθνικοφροσύνης».²⁸⁰

²⁷⁹GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000025_0001_00054: πρακτικά της 27^{ης} συνεδρίας του Νομαρχιακού Συμβουλίου Περίθαλψης «Συμμοριοπλήκτων», 1 Ιουλίου 1949. Έμφαση στο πρωτότυπο.

²⁸⁰ Μαργαρίτης, *Ιστορία του Ελληνικού Έμφυλιου*, τ.2, ο.π., σ. 601. Κουμαρίδης, *Οι συμμοριόπληκτοι ο.π.*, σ. 332. Βασιλική Λάζου, *Η επιβολή του κράτους*, ο.π. σ. 281.

5.4. Συσσωμάτωση

Οι εσωτερικοί πρόσφυγες της Θεσσαλονίκης αντιμετώπισαν, όπως είδαμε, πολλές δυσκολίες στην επιβίωσή τους. Ωστόσο, αυτό δε τους εμπόδισε στο να διεκδικήσουν καλύτερες συνθήκες ζωής και περισσότερες παροχές από το κράτος. Το μέσο για να διεκδικήσουν τα παραπάνω ήταν η μεταξύ τους σύσταση σωματείων που σκοπό είχαν τις συλλογικές ενέργειες που συγκέντρωναν περισσότερες να πετύχουν το επιθυμητό αποτέλεσμα σε σχέση με τις μεμονωμένες δράσεις. Τα σωματεία, οι σύλλογοι και οι ενώσεις που ίδρυσαν οι πρόσφυγες δεν είναι πολλά σε αριθμό αλλά είναι ικανά για να διεισδύσουμε στον τρόπο σκέψης και δράσης των ιστορικών υποκειμένων, εκείνη την περίοδο. Επίσης, αξίζει πραγματικά να διερευνήσουμε το γεγονός ότι σύλλογοι ιδρύθηκαν και από τους ντόπιους Θεσσαλονικείς με σκοπό να σταθούν στο πλευρό των χειμαζόμενων συμπολιτών τους που βρέθηκαν στη δίνη ενός εμφυλίου, εξαναγκαζόμενοι να εγκαταλείψουν τις οικίες τους και να προσφυγοποιηθούν. Το Αρχείο του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης με βοήθησε αρκετά στο να εντοπίσω αρκετές πληροφορίες σχετικά με τη σωματειακή οργάνωση των «ανταρτόπληκτων» της Θεσσαλονίκης, αφού σε αυτό καταθέτονταν τα καταστατικά ίδρυσης τους.

Το πρώτο χρονολογικά σωματείο που βρίσκουμε είναι η «Εθνική Ένωσις Ανταρτόπληκτων Βορείου Ελλάδος».²⁸¹ Ιδρύθηκε το 1947, αρκετά νωρίς, δεδομένου ότι τότε αρχίζει να αυξάνεται ο αριθμός των εσωτερικών προσφύγων στην πόλη. Έδρα του σωματείου δηλώθηκε η Θεσσαλονίκη και συγκεκριμένα στεγαζόταν επί της οδού Βασιλέως Κωνσταντίνου 1. Σκοπός του σωματείου, όπως δηλώθηκε ρητά στο καταστατικό του ήταν: «1) η αποκατάσταση των μελών εις τας εστίας των αίτινες έχουσι πυρπολυθεί ή καταστραφεί εξ' αιτίας των αναρχικών γεγονότων και δέον όπως ανεγερθώσι. 2) η παρακολούθησις και επίλυσις πάντων εν γένει των οικονομικής φύσεως ζητημάτων των εξ απάσης Μακεδονίας Θράκης κατεστραφέντων εγκαταλεσθέντων τας περιουσίας των ανταρτόπληκτων». Παρατηρούμε ότι μέριμνα του συλλόγου είναι τόσο η βελτίωση της ζωής στην πόλη, όσο και η τακτοποίηση των ζητημάτων που θα διευκόλυναν τον μετέπειτα επαναπατρισμό των προσφύγων στις εστίες τους. Μέσα για να πετύχουν τις διεκδικήσεις τους θα ήταν οι παραστάσεις έναντι των αρχών, η σύνταξη και υποβολή, στις αρχές, αναφορών και υπομνημάτων για τα

²⁸¹ GRGSA-IAM_JUS001.10.F001785.

ζητήματα των «ανταρτόπληκτων» και τέλος η παρουσίαση των παραπάνω ζητημάτων μέσω διαλέξεων και δημοσιευμάτων. Η δραστηριότητα που ήθελε να αναπτύξει το Σωματείο, είναι πραγματικά αξιοπρόσεκτη. Μέλη του μπορούσαν να γίνουν όλοι οι «ανταρτόπληκτοι» Μακεδονίας – Θράκης. Στον φάκελο του δε βρίσκουμε πράξη διαλύσεως, οπότε δε γνωρίζουμε πότε ακριβώς έπαψε να λειτουργεί.

Το ίδιο έτος και συγκεκριμένα στις 13 Οκτωβρίου του 1947, ιδρύεται, επίσης στη Θεσσαλονίκη, ο «Σύνδεσμος εθνικοφρόνων ανταρτόπληκτων Βορείου Ελλάδος ‘ο Άγιος Δημήτριος’». ²⁸² Σκοπός της ίδρυσης του παραπάνω συνδέσμου ήταν: «η συνένωσις όλων των ανταρτοπλήκτων Βορείου Ελλάδος προς αλληλοβοήθειαν, περιθάλψιν, στέγασιν, διαπαιδαγώγησιν όλων των μελών του, μέριμναν δια την ανοικοδόμησιν, τας αποζημιώσεις και τας συντάξεις, την εισαγωγήν των ορφανών παιδιών εις ορφανοτροφεία και την τόνωσιν και εξύψωσιν του εθνικού φρονήματος». Επίσης μεγάλο ενδιαφέρουν προκαλεί το γεγονός ότι μέλη του συγκεκριμένου συνδέσμου μπορούσαν να γίνουν μόνο εθνικόφρονες «ανταρτόπληκτοι». Αυτό είναι πραγματικά οξύμωρο αφού αφενός πρόκειται για ένα σύνδεσμο που από τη σύστασή του προάγει τη συλλογικότητα, αφετέρου γιατί με αυτό τον περιορισμό, πέρα του ότι είναι διχαστικός, αφήνει ένα μεγάλο μέρος των υποψήφιων μελών του εκτός της επιλογής να συμμετέχει στις δραστηριότητές του. Τέλος και για αυτό το σύνδεσμο δε γνωρίζουμε έτος διάλυσης.

Ένα άλλο σωματείο, αυτή τη φορά σε πιο περιορισμένο τοπικό επίπεδο, αφού ιδρύθηκε από τους «ανταρτόπληκτους» που διέμεναν στον προσφυγικό συνοικισμό Βαρώνου Χιρς, που είδαμε εκτενώς στα παραπάνω κεφάλαια. Πρόκειται για το «Σωματείο Αστέγων, Πυροπαθών, Ανταρτοπλήκτων Συνοικισμού Βαρώνου Χιρς ‘ο Άγιος Χριστόφορος’». ²⁸³ Ιδρύθηκε το 1949 και είχε δύο κύριους σκοπούς. Αφενός την αλληλοβοήθεια και εξυπηρέτηση των μελών του σωματείου και αφετέρου οι ενέργειες παρά τις αρμόδιες αρχές για μόνιμη εγκατάσταση των προσφύγων στο συνοικισμό Βαρώνου Χιρς. Ουσιαστικά επρόκειτο για ένα μέσο διεκδίκηση από το κράτος για έγκριση της μόνιμης κατοίκησης των προσωρινώς εγκαταστημένων «ανταρτόπληκτων» στο συνοικισμό. Η πορεία του σωματείου ξεπέρασε κάθε πιθανή προσδοκία αφού λειτούργησε μέχρι το Δεκέμβριο του 1970. Μάλιστα δε διαλύθηκε

²⁸² GRGSA-IAM_JUS001.10.F002208.

²⁸³ GRGSA-IAM_JUS001.10.F002279.

αλλά μετατράπηκε σε «Αστικό Συνεταιρισμό κατοίκων Παλαιού Σιδηροδρομικού Σταθμού Θεσσαλονίκης ‘ο Άγιος Χριστοφορος’».

Τουλάχιστον από τον Απρίλιο του 1948 μαρτυρείται η ύπαρξη ενός ακόμη σωματείου που ίδρυσαν πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη. Ο λόγος γίνεται για την «Πανθεσσαλονίκειο Ένωσις Συμμοριοπλήκτων». Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε καμία περαιτέρω λεπτομέρεια σε σχέση με την παραπάνω ένωση, παρά μόνο ότι σκοπός της ήταν η παροχή βοήθειας στους πρόσφυγες και η υποστήριξή τους για να πετύχουν την αποκατάστασή τους.²⁸⁴ Δεν γνωρίζουμε αν ήταν επίσημος σαν τους προαναφερθέντες, ωστόσο ο σκοπός του φαίνεται παρόμοιος.

Επιπρόσθετα, στη Θεσσαλονίκη συναντάμε σωματεία «ανταρτόπληκτων» προσφύγων που η ίδρυσή τους πραγματοποιήθηκε με γνώμονα τον τόπο καταγωγής τους. Όπως είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια στη Θεσσαλονίκη ήρθαν εσωτερική πρόσφυγες από πολλά σημεία της χώρας. Κάποιοι από αυτούς προτίμησαν να ιδρύσουν σωματεία με πρόσφυγες από τον ίδιο τόπο προέλευσης. Έτσι στο Πρωτοδικείο συναντάμε την «Εθνική Οργάνωσις Ανταρτοπλήκτων Νομού Χαλκιδικής ‘Αριστοτέλης’»²⁸⁵ με έτος ίδρυσης το 1947 και έτος διάλυσης το 1962 αλλά και το «Σύνδεσμο Εθνοκρόνων Ανταρτόπληκτων νομού Πέλλης ‘Ο Μέγας Αλέξανδρος’»²⁸⁶ για τον οποίο δε γνωρίζουμε χρονολογικά στοιχεία. Σκοπός αμφοτέρων ήταν η κοινή διεκδίκηση τόσο καλύτερων συνθηκών για το παρόν και τη διαβίωσή τους στη Θεσσαλονίκη, όσο και για το μέλλον τη προεργασία για ομαλή επιστροφή στις εστίες τους, όπου, για να πραγματοποιηθεί αυτό απαιτούνταν πολλά έργα και ιδιαίτερη μέριμνα από την πλευρά του κράτους.

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στο γεγονός ότι το 1965 ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη η «Ένωσις Έκπτωτων Κληρούχων συμμοριόπληκτων».²⁸⁷ Σκοπός μιας τέτοιας ετεροχρονισμένης κίνησης ήταν «η δικαίκαίωσις των μελών της, δια της επαναποκτήσεως των δικαιουμένων υπ’ αυτών, και αφαιρεθέντων κληρών των». Δε μπορούμε να γνωρίζουμε αν τα αιτήματα του ιδρυθέντος σωματείου είναι δίκαια ούτε αν εν τέλει δικαιώθηκαν. Ο σκοπός της αναφοράς αυτής είναι ότι πέραν των κοινών

²⁸⁴ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0004_00122: Γενική Διοίκηση Μακεδονίας προς Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος, 5 Απριλίου 1948.

²⁸⁵ GRGSA-IAM_JUS001.10.F001989.

²⁸⁶ GRGSA-IAM_JUS001.10.F002267.

²⁸⁷ GRGSA-IAM_JUS001.10.F004364.

διεκδικήσεων τα ιστορικά αυτά υποκείμενα διατηρούν αρκετά χρόνια αργότερα ένα είδος συλλογικότητας μεταξύ τους. Επιπλέον το γεγονός ότι ακόμα και τόσα χρόνια έπειτα, δεν τα παρατάνε και διεκδικούν, καθιστά το σωματείο αυτό άξιο αναφοράς.

Στη Θεσσαλονίκη πέραν από τους συλλόγους αλληλοβοήθειας που ιδρύθηκαν από τους ίδιους τους πρόσφυγες, συναντάμε και σωματείο που ιδρύθηκε από τους ίδιους τους Θεσσαλονικείς με σκοπό τη παροχή βοήθειας στους «ανταρτόπληκτους» συνανθρώπους τους. Ο «Σύλλογος βοήθειας συμμοριοπλήκτων» ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1948.²⁸⁸ Στεγάστηκε στην οδό Αγίας Σοφίας 46, στο κέντρο της πόλης και ο σκοπός του, όπως δηλώνεται και στο καταστατικό του ήταν διπλός, φιλανθρωπικός και κοινωνικός. «Ήτοι να βοηθούνται δια παντός τρόπου οι δεινοπαθούντες συμμοριόπληκτοι, να παρέχεται εις αυτούς υλική και ηθική βοήθεια, νοσοκομειακή περίθαλψις και να καταβάλεται κάθε προσπάθεια προς εξεύρεσιν εργασίας αυτών, προς μόρφωσιν και διαπαιδαγώγησιν των παιδιών των τοιούτων οικογενειών και προς παλινόστησιν αυτών». Το παραπάνω χωρίο που αναφέρεται στο σκοπό του συλλόγου εμπεριέχει όλες τις ανάγκες των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη, οπότε οι ιδρυτές φαίνονται πως γνωρίζουν πολύ καλά τα προβλήματα που ταλαιπωρούν τους, πλέον, συμπολίτες τους. Τη δράση του την εντοπίζουμε και σε επίσημο έγγραφο, όπως για παράδειγμα ένα έγγραφο από τις 12 Δεκεμβρίου του 1949, όπου ζητά από την Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος τη χορήγηση 200-300 κενών σάκων για να μεταφέρουν από την αποθήκη του συλλόγου τρόφιμα στον Κουκλουτζιά, στο Χαρμάνκιοϊ, στο Νέο Κορδελιό, στην κάτω Τούμπα και στην Τσιμισκή 28, όπου λειτουργούσαν εστίες και σε αυτές σιτίζονταν συνολικά 2.030 ανταρτόπληκτα και άπορα παιδιά. Ο σύλλογος αυτός διέγραψε, κατ' όπως φαίνεται μακρά πορεία αφού την πράξη διαλύσεώς του την εντοπίζουμε το 1962 και είναι θαυμάσιο δείγμα κινητοποίησης του εντόπιου πληθυσμού, μπροστά στο προσφυγικό πρόβλημα.²⁸⁹

Γενικά, το γεγονός ότι οι εσωτερικοί πρόσφυγες ανέπτυξαν την τάση να συσσωματώνονται δείχνει ότι παρά την κατάστασή τους, σκέπτονταν έξυπνα, και δημιουργούσαν μηχανισμούς κοινών διεκδικήσεων. Αφενός φαίνεται πως γνώριζαν πολύ καλά ότι ένα κοινό αίτημα ήταν πολύ πιο πιθανό να ικανοποιηθεί από ένα

²⁸⁸ GRGSA-IAM_JUS001.10.F002244.

²⁸⁹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000024_00073: Σύλλογος Βοήθειας Συμμοριοπλήκτων Θεσσαλονίκης προς Διεύθυνση Εφοδιασμού της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος, 12 Δεκεμβρίου 1949.

μεμονωμένο. Αφετέρου, αυτή η ροπή στο να δημιουργούν συλλόγους αλληλοβοήθειας δείχνει μια αίσθηση συλλογικότητας και ένα γενικευμένο αίσθημα του συνανήκειν. Γνωρίζουν ότι μόνο ενωμένοι θα πετύχουν τις διεκδικήσεις τους και κατ' επέκταση μόνο ενωμένοι θα επιβιώσουν. Όσον αφορά το σύλλογο βοήθειας που ίδρυσαν οι Θεσσαλονικείς, δείχνει ότι η γενικευμένη άποψη περί κακής προδιάθεσης, συμπεριφοράς και μεταχείρισης των προσφύγων δεν εξέφραζε το σύνολο του πληθυσμού, αλλά υπήρχαν και παραδείγματα σαν τον παραπάνω σύλλογο που αντικρούουν την παραπάνω διαπίστωση και δείχνουν ότι πολλοί ντόπιοι συνέβαλαν αποφασιστικά στο δράμα των εσωτερικών προσφύγων.

5.5 Επαναπατρισμός

Πολύ σημαντικό ζήτημα στην πορεία των εσωτερικών προσφύγων ήταν ο επαναπατρισμός τους, δηλαδή η επιστροφή τους στις εστίες τους, τις οποίες εξαναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν. Η παλιννόστηση των «ανταρτόπληκτων» και η επανεγκατάστασή τους στους τόπους προέλευσής τους ήταν ένα δύσκολο εγχείρημα που απαιτούσε μεγάλη μέριμνα από το κράτος και είχε και πολλές προεκτάσεις. Επρόκειτο για μία διαδικασία που επέτασσαν οι συνθήκες καθώς το πρόβλημα των εσωτερικών προσφύγων είχε φθάσει στο απόγειό του. Ο αριθμός των εκτοπισμένων είχε φτάσει να αντιπροσωπεύει το 1/10 του συνολικού πληθυσμού της χώρας, περίπου 700.000 και η ανάγκη το πρόβλημα να εκλείψει ή έστω να περιοριστεί. Το κράτος είχε εξαθλιωθεί οικονομικά αφού για δύο και πλέον χρόνια είχε επωμιστεί την αποκατάσταση και περίθαλψη των προσφύγων, ένα έργο οικονομικά δυσβάσταχτο. Η επιστροφή των προσφύγων στα χωριά τους κατέστη επιτακτική ανάγκη. Ωστόσο, αυτό δε σημαίνει πως δε συνιστούσε μία ακόμη επίπονη διαδικασία για τους ίδιους τους υποψήφιους παλιννοστούντες, οι οποίοι καλούνταν εκ νέου να μετακινηθούν και επίσης εκ νέου να ξεκινήσουν τη ζωή τους. Αυτός είναι και ο λόγος που, αρκετές φορές, αρνούνται να συνεργαστούν με τις αρχές.

Ο επαναπατρισμός των προσφύγων σήμαινε αυτόματα διαγραφή τους από τους καταλόγους των επιδομάτων και της τροφοδοσίας. Όπως συναντήσαμε και παραπάνω, στο κομμάτι που αναφερόταν στο πρόγραμμα «Πρόνοια δια την Εργασία» το κράτος έψαχνε τρόπους για να αποκλείσει τους πρόσφυγες από την παρεχόμενη βοήθεια. Άλλωστε ήταν και αυτό μια επιταγή της αμερικανικής αποστολής στην Ελλάδα με

αντίκρισμα την συνέχιση της χορήγησης βοήθειας. Χαρακτηριστική είναι και η δήλωση του Υπουργού Κοινωνικής Πρόνοιας Κ. Καραμανλή στις 23 Αυγούστου του 1949, λίγο πριν την λήξη του εμφυλίου:

« [...] Ευτυχώς, ότι ο αφιχθείς εις την χώραν μας γενικός συντονιστής του Σχεδίου Μάρσαλ της ευρωπαϊκής ανασυγκροτήσεως κ. Χόφμαν αντελήφθη την σπουδαιότητα την οποία έχει δια την ανόρθωσιν της χώρας μας ο επαναπατρισμός των συμμοριοπλήκτων και υπεσχέθη την αύξησιν του οικείου κονδυλίου των πιστώσεων δια τον σκοπόν αυτόν, πλην δε τούτου έδωκεν εντολήν εις τους αρμοδίους της αμερικανικής αποστολής όπως περικόψουν εν ανάγκην προσωρινώς οιανδήποτε πίστωσιν δι' έργα μη επειγούσης μορφής, προς όφελος του κονδυλίου των πιστώσεων δια τον επαναπατρισμόν, ίνα κατορθωθεί ο επαναπατρισμός των ήδη προσφύγων συμμοριοπλήκτων και καταστούν ούτοι παραγωγικοί προς όφελος αυτών και της εθνικής μας οικονομίας».²⁹⁰

Από το παραπάνω χωρίο αντιλαμβανόμαστε πώς έβλεπε το κράτος και μαζί μ' αυτό και η Αμερικανική Αποστολή τους πρόσφυγες, δηλαδή σαν ένα βαρίδι, έναν ανασταλτικό παράγοντα που κρατούσε τη χώρα πίσω. Οι πρόσφυγες κρίνονταν αντιπαραγωγικοί και κυρίαρχος λόγος που η χώρα δεν εισερχόταν σε ρυθμούς ανάπτυξης, αξιοποιώντας τα αμερικανικά κεφάλαια. Επιπλέον, ίσως η παραπάνω διατύπωση να εμπεριέχει και κάποιου είδους εκβιασμό για την ελληνική Κυβέρνηση, πως για να συνεχιστούν όλα τα υπόλοιπα έργα ανάταξης, έπρεπε πρώτα να απαλλαγεί οριστικά από τους «ανταρτόπληκτους». Αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο με τον επαναπατρισμό τους. Το δεδομένο είναι ότι, όντως τα ποσά που δαπανήθηκαν για τον επαναπατρισμό των εσωτερικών προσφύγων ήταν υπέρογκα, όπως διαπιστώνουμε και από την κατάσταση του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας στα τέλη του 1949 όπου αναγράφονται τα ποσά που διατέθηκαν κατά νομό.²⁹¹

Η παλινόστηση των προσφύγων είχε ένα επιπλέον πλεονέκτημα, καθώς για πολλές πόλεις που ανέλαβαν να στεγάσουν μεγάλο αριθμό «ανταρτόπληκτων», η φυγή τους θα επέτρεπε την ομαλοποίηση της καθημερινής ζωής των εντόπιων πολιτών τους, αφού θα ελευθερώνονταν πολλά από τα κτήρια που επιτάχθηκαν για τη χρήση αυτή,

²⁹⁰ Σβολόπουλος, ο.π., σ. 99.

²⁹¹GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000019_00008-00010: Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, 14 Δεκεμβρίου 1949.

θα περιοριζόταν ο συνωστισμός που πολλές φορές επέφερε η παρουσία τους στο ζωτικό χώρο της πόλης, σε σχολεία, στις δημόσιες υπηρεσίες, στα νοσοκομεία και γενικά σε όλα τα σημεία που συγκεντρώνονταν πρόσφυγες. Για αυτούς κυρίως τους λόγους το κράτος, από ένα χρονικό σημείο και έπειτα, είτε πίεζε αφόρητα τους πρόσφυγες να επαναπατριστούν, είτε έδινε κίνητρα για να το πραγματοποιήσουν. Βέβαια βασική προϋπόθεση ήταν τα χωριά από τα οποία κατάγονταν οι μέλλοντες επαναπατριζόμενοι, να είχαν περάσει στον έλεγχο του Εθνικού Στρατού.

Η πίεση που ασκούσε το κράτος μεταφραζόταν κυρίως σε διαγραφή του εκάστοτε εσωτερικού πρόσφυγα από τους καταλόγους «συμμοριόπληκτων», με τη δικαιολογία ότι πλέον δεν δικαιούταν βοήθεια. Αυτό έφερνε τους «ανταρτόπληκτους» πρόσφυγες σε πολύ δύσκολη θέση και ουσιαστικά προ τετελεσμένου γεγονότος. Σε όλο το χρονικό φάσμα του προβλήματος παρατηρούμε στα έγγραφα αιτήσεις προσφύγων για επανεγγραφή στους καταλόγους και αποκατάσταση αδικιών.²⁹² Αυτό, προφανώς, δε γινόταν αυθαίρετα, αντιθέτως πραγματοποιούνταν συνεχώς αναθεωρήσεις στους καταλόγους και επομένως είχε την κάλυψη υπουργικής απόφασης.²⁹³

Όσον αφορά τα επιπλέον κίνητρα, πέραν των βασικών μέτρων, που έδινε στους εκτοπισμένους για να επιστρέψουν στις εστίες τους αυτά είχαν να κάνουν κυρίως με την αποκατάσταση της ζωής τους εκεί. Ανάμεσα σε αυτά εντοπίζουμε, σε ανακοίνωση του Υπουργού Κοινωνικής Πρόνοιας Κων. Καραμανλή στις 13 Οκτωβρίου του 1949: «α) της χορηγήσεως διμήνου επιδόματος ανερχόμενον κατά μέσον όρον εις 400 χιλιάδας δρχ. κατά οικογένειαν, β) της χορηγήσεως εφ' άπαξ οικογενειακού επιδόματος 200-300 χιλιάδων δρχ. δια την προμήθειαν ειδών οικοσκευής και γ) της παροχής εις αυτούς του άρτου δωρεάν, μέχρις ότου καταστάσιν αυτάρκεις, το υπουργείον απεφάσισε και εξησφάλισε τα προς τούτο πιστώσεις δια την χορήγησιν δωρεάν των βασικών τροφίμων κατά τους τέσσαρας χειμερινούς μήνας, από Δεκεμβρίου μέχρι Μαρτίου [...] θα συνίσταται εις την δωρεάν χορήγησιν, εκτός του άρτου, και οσπρίων, ζαχαρώς, ορύζης και ελαίου».²⁹⁴

Επίσης, όπως αναφέρθηκε σε παραπάνω κεφάλαιο, το μεγαλύτερο ποσοστό των «ανταρτόπληκτων» ήταν χωρικοί και ασχολούνταν ως επί το πλείστον με τη γεωργία

²⁹² GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000011_0003_00060: έγγραφο Γενική Διοίκηση Βορείου προς Διεύθυνση Κέντρου Κοινωνικής Πρόνοιας, 6 Νοεμβρίου 1948.

²⁹³ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000021_00563-00570: βλ.υποσ. 269.

²⁹⁴ Σβολόπουλος, *ο.π.*, σ.104-105.

και την κτηνοτροφία. Για τις συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες, επίσης υπήρχε ξεχωριστή μέριμνα ώστε να πεισθούν να επιστρέψουν στα χωριά τους. Έτσι, στα έγγραφα εντοπίζουμε διαθέσεις πιστώσεων με τις οποίες αποκτούσαν τη δυνατότητα να αγοράζουν τα βασικά μέσα για να μπορούν να ξαναεργαστούν.²⁹⁵ Παρομοίως το ίδιο φαίνεται πως συνέβαινε και με τους κτηνοτρόφους, αφού και γι' αυτούς, κατά την επιστροφή τους, τους παρέχονταν τα εχέγγυα για να ξαναρχίσουν τη ζωή τους και στην προκειμένη τα ζώα για να δουλέψουν.²⁹⁶ Επομένως γνωρίζουμε πως το κράτος επέδειξε υπερβάλλοντα ζήλο για να πείσει τους πρόσφυγες να επαναπατριστούν και ταυτόχρονα κατέβαλε μεγάλη προσπάθεια για να τους βοηθήσει να ξαναχτίσουν τη ζωή τους. Αν αναλογιστούμε και το γεγονός ότι αγρότες και κτηνοτρόφοι ήταν το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων, το μέγεθος του έργου της αποκατάστασής τους κρίνεται πολύ μεγάλο. Μέσα σε αυτό εννοείται πως συμπεριλαμβάνονταν και οι επισκευές οικημάτων στα χωριά, μεγάλο μέρος των οποίων είχαν πληγεί κυρίως από τους αντάρτες, αλλά και από την χρόνια εγκατάλειψη.²⁹⁷

Για την περιοχή της Θεσσαλονίκης, συγκεκριμένα, έχουμε πολλές πρώιμες αναφορές στον επαναπατρισμό των προσφύγων και στην ανάγκη να πραγματοποιηθεί. Γι' αυτό και σε όποιο χωριό και περιφέρεια ο Εθνικός Στρατός αποκτούσε τον έλεγχο, άμεσα προτεινόταν η επιστροφή των κατοίκων του σε αυτό με σκοπό, όπως ειπώθηκε, την απαλλαγή του κράτους από την παροχή επιδομάτων και την «ελάφρυνση» της πόλης από την κατά συρροή παρουσία των προσφύγων. Επομένως εντοπίζουμε περιπτώσεις που ο στρατός άνοιγε το δρόμο για επιστροφή των κατοίκων σε πρώην ανταρτοκρατούμενα χωριά.²⁹⁸ Υπήρξαν όντως χωριά που η επανεγκατάσταση κατοίκων επετράπη και μέσα στο 1948 όπως για παράδειγμα το Μάιο αυτού του έτους, μαθαίνουμε από ένα έγγραφο της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος, όπου αναφέρονται 34 χωριά των επαρχιών Κιλκίς, Λαγκαδά, Σερρών, Ημαθίας, Πιερίας,

²⁹⁵ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000019_00140-00141: έγγραφο του Υπουργείου Γεωργίας προς την Διεύθυνση Γεωργίας του Νομού Θεσσαλονίκης, 29 Οκτωβρίου 1949.

²⁹⁶ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000019_00162: έγγραφο του Δήμου Κατερίνης προς το Νομόρχη Θεσσαλονίκης, 30 Σεπτεμβρίου 1949.

²⁹⁷ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000024_00101: Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος προς Γ' Περιφερειακή Διεύθυνση Ανοικοδομήσεως, 22 Σεπτεμβρίου 1949.

²⁹⁸ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000012_00096: έγγραφο που χαρακτηρίζεται επείγον και απόρρητο του Συνταγματάρχη Πεζικού Σάλη Γεώργιου προς την Υπηρεσία Κρατικής Πρόνοιας Λαγκαδά, 3 Ιουλίου 1948.

Ξάνθης και Κομοτηνής.²⁹⁹ Ωστόσο, επίσης από τα έγγραφα προκύπτει πως το μεγαλύτερο μέρος των επαναπατρισμών, όπως και στα περισσότερα σημεία της Ελλάδας, πραγματοποιήθηκαν εντός του 1949 και ιδιαίτερα μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου. Φυσικά η επιστροφή δε προϋπέθετε μόνο τον έλεγχο του Εθνικού Στρατού στο εκάστοτε χωριό αλλά σημαντικό ήταν να βρίσκεται και το χωριό σε μία σχετικά βιώσιμη κατάσταση.

Στα πρακτικά του Νομαρχιακού Συμβουλίου Περιθάλψεως «Συμμοριόπληκτων» παρακολουθούμε την πορεία του επαναπατρισμού των εσωτερικών προσφύγων της Θεσσαλονίκης, τα επαναπατρισθέντα χωριά, τις διαγραφές από τους καταλόγους των προσφύγων που επαναπατρίζονταν και γενικά την πρακτική που ακολουθήθηκε από τις αρχές της πόλης για να πετύχουν τον επαναπατρισμό των εκτοπισμένων. Συχνά βλέπουμε να ανακοινώνονται τα χωριά που πλέον επιτρεπόταν από τις στρατιωτικές αρχές – και διαβιβαζόταν από τα τοπικά Κέντρα Κοινωνικής Πρόνοιας, να πραγματοποιηθεί ο επαναπατρισμός, όπως συμβαίνει στην 48^η συνεδρία, στις 15 Οκτωβρίου 1949, όπου εντοπίζουμε συνολικά επτά ανακοινώσεις που έδιναν την άδεια στους πρόσφυγες να επιστρέψουν στις εστίες τους.³⁰⁰ Μέσα σε αυτά, επίσης, εντοπίζουμε έναν κατάλογο που περιέχει 234 χωριά που επαναπατρίστηκαν από τον Απρίλιο μέχρι τον Ιούλιο του 1949 και μάλιστα με την ακριβή ημερομηνία που επαναπατρίστηκαν.³⁰¹ Όπως εύλογα γίνεται αντιληπτό, όσο ο ΔΣΕ συρρικνώνεται προς τα βόρεια σύνορα, τόσο περισσότερο και ομαλότερα προχωρά η διαδικασία του επαναπατρισμού των προσφύγων.

Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι επίσης στα έγγραφα με τα πρακτικά του Νομαρχιακού Συμβουλίου Περιθάλψεως «Συμμοριόπληκτων» Θεσσαλονίκης απορρίπτονται πολλές αιτήσεις προσφύγων για μόνιμη εγκατάσταση στην πόλη. Η απροθυμία επιστροφής στα χωριά ήταν γενικό φαινόμενο και δεν το βρίσκουμε μόνο στη Θεσσαλονίκη.³⁰² Χαρακτηριστικό παράδειγμα, στην 50^η συνεδρία μόνο, που πραγματοποιήθηκε στις 8 Οκτωβρίου του 1949, απορρίφθηκαν 4 αιτήσεις

²⁹⁹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000015_00207-00208: Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος προς τους Νομάρχες και τους Διευθυντές Κοινωνικής Πρόνοιας, κρίθηκε επείγον και εμπιστευτικό, 24 Μαΐου 1948.

³⁰⁰ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000025_0001_00017-00018: πρακτικά 48^{ης} συνεδρία Νομαρχιακού Συμβουλίου Περιθάλψεως «Συμμοριόπληκτων», 15 Οκτωβρίου 1949.

³⁰¹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000025_0001_00059-00064: κατάσταση με 234 επαναπατρισθέντα χωριά, φαίνεται να ενσωματώνεται στα πρακτικά της 32^{ης} συνεδρίας Νομαρχιακού Συμβουλίου Περιθάλψεως «Συμμοριόπληκτων», 22 Ιουλίου 1949.

³⁰² Βόγλης, *Η κοινωνία της υπαίθρου, ο.π.*, σ. 339.

«ανταρτόπληκτων» που επιθυμούσαν να παρατείνουν τη διαμονή τους στην πόλη και μετά το πέρας της προσφυγιάς τους.³⁰³ Αυτό βέβαια δεν αποτελεί εξαίρεση στον κανόνα, καθώς πολλοί είναι αυτοί που δεν ήθελαν να επιστρέψουν στους τόπους προέλευσής τους και να εγκατασταθούν μόνιμα στη Θεσσαλονίκη. Μάλιστα το συγκεκριμένο γεγονός φαίνεται πως πήρε μεγάλες διαστάσεις και εξανάγκασε το κράτος να λάβει μέτρα για την πάταξή του. Στα πρακτικά της 27^{ης} συνεδρίας διαβάζουμε για 400 άτομα με καταγωγή από το Νομό Πέλλας, οι οποίοι αρνούσαν την παλιννόστησή τους και η Επιτροπή για να τους εξαναγκάσει να υποκύψουν και να φύγουν για τις εστίες τους, τους απέκλεισε από τις διανομές ιματισμού και ήρε την παροχή στέγασης τους.³⁰⁴ Μάλιστα αναφέρει πως σε περίπτωση επιμονής τους θα ζητούνταν η συνδρομή της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος. Ανατρέχοντας και στα επόμενα έγγραφα άλλων συνεδριών, φαίνεται πως η ίδια τακτική ακολουθήθηκε και σε άλλα παρόμοια περιστατικά, ενώ έφθαναν σε σημείο να τους στερούν μέχρι και τα προνόμια του επαναπατρισμού.³⁰⁵

Τελικά, αρκετοί από αυτούς φαίνεται να πέτυχαν το σκοπό τους και εν τέλει να παρέμειναν στη Θεσσαλονίκη μόνιμα και μετά το τέλος του πολέμου. Αυτό καταμαρτυρείται από την αύξηση του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης μεταπολεμικά κατά 7%, πράγμα που ήταν δύσκολο να επιτευχθεί εν μέσω εμφύλιας σύρραξης.³⁰⁶ Μεταξύ αυτών που μείνανε μόνιμα και η πληροφορήτρια Αγάπη Αθανασιάδου, η οποία στη μαρτυρία της σχεδόν συνοψίζει τους λόγους που τόσοι πολλοί πρόσφυγες δεν ήθελαν να επιστρέψουν στις εστίες τους:

«Μετά από όλα αυτά, το '49-50 άρχισαν να στείλουν πίσω τον κόσμο. Ερχόταν από την Πρόνοια και μάς έλεγαν: να φύγετε Κιλκίς, Μουριές. Ο άντρας μου δούλευε έξω, δεν ήταν σπίτι. Πηγαίνω και τον λέγω: τι να κάνουμε τώρα; Μάς διώχνουν. Λέει, δεν πάμε πουθενά. Όπου κι αν πάμε, τίποτα δεν έχουμε, ούτε χωράφια, ούτε σπίτι. [...] Λοιπόν, καθίσαμε στις παράγκες. Βέβαια, δεν ήταν και εύκολο. Το χειμώνα παγώναμε και το καλοκαίρι καιγόμασταν, αλλά ήμασταν ευχαριστημένοι. [...]»³⁰⁷

³⁰³ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000025_0001_00014: πρακτικά 50^{ης} συνεδρίας Νομαρχιακού Συμβουλίου Περιθάλψεως «Συμμοριόπληκτων», 18 Οκτωβρίου 1949.

³⁰⁴ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000025_0001_00054: πρακτικά 27^{ης} συνεδρίας Νομαρχιακού Συμβουλίου Περιθάλψεως «Συμμοριόπληκτων», 1 Ιουλίου 1949.

³⁰⁵ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000025_0001_00006: πρακτικά 56^{ης} συνεδρίας Νομαρχιακού Συμβουλίου Περιθάλψεως «Συμμοριόπληκτων», 11 Νοεμβρίου 1949.

³⁰⁶ Λαΐου, *ο. π.*, σ. 109.

³⁰⁷ Προφορική Μαρτυρία Αγάπης Αθανασιάδου, Θεσσαλονίκη, Ιούνιος 1988.

Και σε αυτή τη δύσκολη συγκυρία οι Θεσσαλονικείς δεν έμειναν αδρανείς αλλά φαίνεται πως βοήθησαν και πάλι τους πρόσφυγες. Και σε αυτή την ύστατη στιγμή παρατηρείται έντονη κινητικότητα όσον αφορά την παροχή της βοήθειάς για να πραγματοποιηθεί ο επαναπατρισμός των προσφύγων και αυτοί να επιστρέψουν στα σπίτια τους. Ενδεικτικά, στην Τράπεζα της Ελλάδος διανοίχτηκε ένας λογαριασμός στο όνομά του ίδιου του Υπουργού Βορείου Ελλάδος, όπου θα κατέληγαν οι εισφορές για αυτούς που επαναπατρίζονταν.³⁰⁸ Μάλιστα αναφέρεται και η πρώτη εισφορά η οποία άνηκε στον καθηγητή Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνο Ταχογιάννη. Επίσης, στη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης γνωρίζουμε πως συγκεντρώνονταν δέματα βοήθειας για τους επαναπατριζόμενους πρόσφυγες.³⁰⁹ Επομένως κρίνουμε ότι, ακόμα και στο τελευταίο επεισόδιο του προσφυγικού δράματος, οι Θεσσαλονικείς στάθηκαν στο ύψος των περιστάσεων και βοήθησαν όσο μπορούσαν για την επιστροφή των «ανταρτόπληκτων».

Δυστυχώς, για τους πρόσφυγες τα δεινά δεν ολοκληρώνονται με την επιστροφή τους στις εστίες, τις οποίες πριν λίγα χρόνια εξαναγκάστηκαν, είτε από το στρατό, είτε από το φόβο να εγκαταλείψουν. Η πλειοψηφία αυτών, φθάνοντας αντίκρουσε καμένη γη με σπίτια και χωράφια κατεστραμμένα ολοσχερώς. Πάνω σε αυτές τις σαθρές βάσεις και με σχεδόν πενιχρή βοήθεια από το κράτος καλούνταν να ξαναρχίσουν τις ζωές τους και να δώσουν άλλη μία δύσκολη μάχη επιβίωσης. Για να αναλογιστούμε σε τι κατάσταση βρήκαν τα χωριά τους όταν γύρισαν, υπάρχουν αναφορές για σπίτια στα επαναπατρισθέντα χωριά που ήταν παγιδευμένα σε νάρκες, τις οποίες καλείτο να απενεργοποιήσει ο στρατός.³¹⁰

³⁰⁸ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000024_00103: Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος προς το Υποκατάστημα της Τράπεζας της Ελλάδος στη Θεσσαλονίκη, 22 Σεπτεμβρίου 1949.

³⁰⁹ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000024_00080: Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος προς Διεύθυνση Εφοδιασμού, 19 Νοεμβρίου 1949.

³¹⁰ GRGSA-IAM_ADM002.S22_01_000024_00109: Γ' Σώμα Στρατού, προς, 2 Σεπτεμβρίου 1949.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας το ζήτημα των εσωτερικών προσφύγων, τόσο για την πόλη της Θεσσαλονίκης όσο και για ολόκληρη τη χώρα, υπήρξε μία άνευ προηγουμένου ανθρωπιστική κρίση. Ο εξαναγκασμός και βίαιος εκπατρισμός παραπέμπει και μπορεί να συγκριθεί μόνο στο άλλο μεγάλο δράμα που συντελέστηκε στην σύγχρονη ελληνική ιστορία, τη Μικρασιατική Καταστροφή. Άλλωστε οι δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης των εσωτερικών προσφύγων στους πρόχειρους προσφυγικούς καταυλισμούς δημιουργούν πολλούς κοινούς τόπους και συνδηλώσεις με τη διαβίωση των προσφύγων του 1922. Επιπλέον, και στις δύο χρονικές συγκυρίες η Ελλάδα βγαίνει από έναν πόλεμο, ηττημένη -παρότι νικήτρια στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο – από την εκστρατεία στη Μικρά Ασία στην πρώτη περίπτωση, νικήτρια, αλλά με αμέτρητες πληγές, στον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Όμως σύγκλιση υπάρχει και στο γεγονός ότι, οι εσωτερικοί πρόσφυγες, όπως και οι πρόσφυγες της ανταλλαγής κατάφεραν να επιβιώσουν και να ξαναχτίσουν τις ζωές τους από την αρχή.

Οφείλουμε, ωστόσο, ταυτόχρονα να διαχωρίσουμε τις δύο περιπτώσεις, βασισμένοι σε μία θεμελιώδη διαφορά. Αυτή η διαφοροποίηση έχει να κάνει με την αντιμετώπιση των ντόπιων. Στην περίπτωση των εσωτερικών προσφύγων, ναι μεν έχουμε να κάνουμε με περιστατικά κακής συμπεριφοράς και ένα γενικευμένο κλίμα κατά τους, αλλά σε καμία περίπτωση αυτό δεν έχει να κάνει με ρατσιστικά κριτήρια, όπως με τους πρόσφυγες του 1922-1923. Ο λόγος της ενίοτε κακής αντιμετώπισης και της αρνητικής προδιάθεσης των ντόπιων είναι η επιβάρυνση της καθημερινής ζωής της πόλης από τους πρόσφυγες. Σε συνθήκες ήδη επιβαρυνμένες από την κατοχή, έρχεται να προστεθεί ένα ακόμα πρόβλημα στην καθημερινότητα της πόλης. Οι ντόπιοι Θεσσαλονικείς βλέπουν τους «ανταρτόπληκτους» ως ένα ακόμη βαρίδιο που ερχόταν να προστεθεί στην καθημερινή τους ζωή. Επιπλέον το γεγονός ότι πολλοί εκ των προσφύγων διαβίωναν με τα επιδόματα της Πρόνοιας, τους καθιστούσε στα μάτια των ντόπιων ως αντιπαραγωγικούς. Οπότε, αντιλαμβανόμαστε ότι τα αίτια της αποστροφής τους βασίζονταν στους παραπάνω λόγους και όχι σε κάποιο φυλετικό διαχωρισμό, όπως το 1922, χώρια που όπως είδαμε αυτές οι συμπεριφορές και οι απόψεις δεν ήταν παρά κάποιες εξαιρέσεις στον κανόνα της βοήθειας που προσφέρθηκε από τους εντόπιους κατοίκους της Θεσσαλονίκης στους εσωτερικούς πρόσφυγες.

Η μελέτη του ζητήματος των εσωτερικών προσφύγων μας οδηγεί στο βασικό συμπέρασμα πως ένας πόλεμος μπορεί να κριθεί και σε πεδία εκτός ένοπλων συγκρούσεων. Αρκούσε μόνο στην κυβερνητική πλευρά να ελέγξει το χώρο κοντά στα σημεία που ο εχθρός της ήταν ισχυρός. Η εφαρμογή ενός σχεδίου πληθυσμιακής μηχανικής που οδήγησε σε εκκένωση όλων των θέσεων κοντά στον ΔΣΕ από τον τοπικό πληθυσμό και στέρησε από τον εχθρό πλεονεκτήματα ζωτικής σημασίας. Κρίνοντας εκ του αποτελέσματος ήταν το καίριο πλήγμα του Εθνικού στρατού στους αντάρτες του Δημοκρατικού και κατά πολλούς το σημείο που κρίθηκε ο πόλεμος. Με το λαό μακριά και περιορισμένο σε κέντρα ασφαλείας τίποτα πια δεν ήταν το ίδιο και οι ισορροπίες της σύγκρουσης είχαν εκ διαμέτρου αλλάξει.

Ωστόσο αυτή η εφαρμογή της πρακτικής των εκκενώσεων, πλάι στην μεγάλη αποτελεσματικότητά, είχε και το τίμημά της για την κυβερνητική πλευρά. Με την διεκπεραίωση του σχεδίου αυτού, μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα, εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι βρέθηκαν σε μια νέα πραγματικότητα. Έχοντας εξαναγκασθεί να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους, βρέθηκαν σε κέντρα ασφαλείας είτε στην ύπαιθρο αλλά κυρίως σε αστικά κέντρα και έπρεπε άμεσα να τους δοθεί στέγη και τροφή. Η περίθαλψη και αποκατάσταση των εκτοπισμένων πληθυσμών συνιστούσε για το κράτος τεράστιο έργο και συνακόλουθα εμπειρείχε πολλές δυσκολίες. Τα ποσά που απαιτούνταν για να πραγματοποιηθεί ήταν υπέρογκα και η μέριμνα που έπρεπε να επιδείξει δυσθεώρητη. Επίσης η συγκυρία κατά την εμφάνιση των εσωτερικών προσφύγων, ήταν η χειρότερη δυνατή, αφού τα προβλήματα που άφησε πίσω της η γερμανική κατοχή ήταν αναρίθμητα. Η αντιμετώπιση του νέου προσφυγικού προβλήματος ήταν μεγάλη πρόκληση για τις αρχές.

Στη Θεσσαλονίκη ξεκίνησαν να έρχονται εσωτερικοί πρόσφυγες, πολύ νωρίς, ήδη από το 1946. Η παρουσία τους στην πόλη κορυφώθηκε προς το τέλος του 1947, όταν η πρακτική των εκκενώσεων υιοθετήθηκε επίσημα από τον ελληνικό Στρατό. Έκτοτε είχαμε διαρκώς ανοδική πορεία της παρουσίας τους στην πόλη και αυτό δε θα αλλάξει μέχρι την έναρξη της διαδικασίας του επαναπατρισμού τους. Η Θεσσαλονίκη μεγάλο αστικό κέντρο της εποχής υποδέχθηκε συνολικά πάνω από 60 χιλιάδες πρόσφυγες. Η παρουσία των προσφύγων, επομένως στην πόλη, ήταν πολύ έντονη και εντοπιζόταν τόσο στο πολεοδομικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης, όσο στους επιμέρους συνοικισμούς και τα χωριά εντός του νομού. Αυτοί κατάγονταν από διάφορους τόπους προέλευσης και κυρίως από τους γειτονικούς νομούς όπου

πραγματοποιούνταν οι επιχειρήσεις του στρατού. Οι περισσότεροι έρχονταν από χωριά της Βόρειας Ελλάδας όπου οι δυνάμεις του ΔΣΕ εξακολουθούσαν να είναι ισχυρές. Το μεγαλύτερο ποσοστό απ' αυτούς εξαναγκάστηκαν σε εκπατρισμό από τις στρατιωτικές αρχές, ενώ λίγοι μετακινήθηκαν οικειοθελώς, ορμώμενοι από τις δυσμενείς συνθήκες που επικρατούσαν στα χωριά τους.

Όπως είδαμε, τα ζητήματα που είχε να λύσει το κράτος, για να παρέχει περίθαλψη στους πρόσφυγες που ήρθαν στη Θεσσαλονίκη ήταν αρκετά. Να σημειωθεί πως λίγο – πολύ, τα προβλήματα μεταξύ των αστικών κέντρων που φιλοξενούσαν πρόσφυγες ήταν σχεδόν κοινά. Θεμελιώδες ζήτημα ήταν αυτό της στέγασης των εσωτερικών προσφύγων. Όπως τονίστηκε οι αρχές της πόλης έδωσαν μεγάλο βάρος στην τοποθέτηση των προσφύγων σε μία έστω προσωρινή λύση στέγασης. Για το σκοπό αυτό το κράτος χρησιμοποίησε κάθε μέσο για να πετύχει το στόχο του. Μεγάλος αριθμός κτηρίων επιτάχθηκαν, οικήματα είτε σε χρήση είτε εγκαταλελειμμένα, κάθε λογής κτήρια από απλά δωμάτια και αποθήκες, μέχρι ολόκληρα μέγαρα καταπατήθηκαν για να στεγάσουν πρόσφυγες. Αξίζει να γίνει ιδιαίτερη μνεία τόσο στη συμβολή των σχολείων και των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της πόλης όσο και άλλων κτηρίων, όπως εργοστάσια και καπναποθήκες που επιστρατεύτηκαν για να παρέχουν στους πρόσφυγες στέγη. Παλιοί προσφυγικοί συνοικισμοί, όπως και πρώην εβραϊκοί, επίσης έγιναν τόποι διαμονής «ανταρτόπληκτων». Γενικά η αποστολή της στέγασης των προσφύγων ήταν πολύ δύσκολο για τους φορείς που είχαν αναλάβει να τη φέρουν εις πέρας. Μέσα σε όλα, το κράτος είχε να αντιμετωπίσει και την αντίθεση κάποιων εντόπιων κατοίκων στα μέτρα των επιτάξεων και εν γένει στη γενική παρουσία των προσφύγων στην πόλη. Ωστόσο δεν είναι λίγοι αυτοί που συνεισφέραν στους δοκιμαζόμενους συνανθρώπους τους παρέχοντας σπίτια τους για να τοποθετηθούν αυτοί.

Άλλα σημαντικά ζητήματα που είχε να αντιμετωπίσουν οι αρχές μετά τη στέγαση των προσφύγων ήταν η σίτιση, η θέρμανση και η καθαριότητα των καταυλισμών των προσφύγων. Για το κάθε ζητούμενο εντοπίστηκαν και κάποιοι παράμετροι εξομάλυνσης της κατάστασης και αντιμετώπισης των προβλημάτων που προέκυπταν στα παραπάνω. Για την αντιμετώπιση του ζητήματος της σίτισης αυτό αντιμετωπίστηκε είτε με τις διανομές τροφίμων, τις γνωστές αρτοτροφοδοσίες αλλά και με διοργάνωση συσσιτίων τόσο από το κράτος όσο και κατόπιν πρωτοβουλίας ιδιωτών και φιλανθρωπικών οργανώσεων και σωματείων. Δύο δρόμοι ακολουθήθηκαν

και στην αντιμετώπιση των προβλημάτων που είχαν να κάνουν με τη θέρμανση των καταυλισμών. Ο ένας ήταν η τοποθέτηση θερμοστρών στα οικήματα που διέμεναν πρόσφυγες και η τακτική διάθεση καυσίμου για να δουλεύουν αυτές. Φυσικά σε τίποτα από τα δύο δεν υπήρχε αφθονία, εξ ου και οι περιορισμοί που εντοπίζουμε στην καύση του κάρβουνου στους καταυλισμούς προσφύγων. Ο άλλος τρόπος παροχής θέρμανσης ήταν η διάθεση του ενδεδειγμένου ρουχισμού στους πρόσφυγες. Τα γραφεία και οι υπηρεσίες εφοδιασμού εργάστηκαν για να παρέχουν από ρούχα και κλινοσκεπάσματα μέχρι και ψάθες για να μην ακουμπούν σε γυμνό έδαφος οι πρόσφυγες. Τέλος το ζήτημα της καθαριότητας που ανέκυπτε συνεχώς και ήταν πολύ σημαντικό για την υγεία των προσφύγων, αντιμετωπίστηκε με διάθεση κονδυλίων στον Γενικό Επόπτη Καταυλισμών Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνο Τσιλιμίγκρα, ο οποίος ήταν υπεύθυνος να βρει τα κατάλληλα εργαλεία και το κατάλληλο προσωπικό για να ολοκληρώσει την τόσο μεγάλη και δύσκολη αποστολή που του ανατέθηκε. Είδαμε μέχρι και περιπτώσεις καταυλισμών που για την καθαριότητά τους την ευθύνη είχε αναλάβει το τοπικό Αστυνομικό Τμήμα. Να σημειωθεί πως όλα τα παραπάνω μέτρα δεν είχαν πάντα τα αναμενόμενα αποτελέσματα, αφού όλοι όσοι εμπλέκονταν στην περίθαλψη και αποκατάσταση των προσφύγων είχαν να αντιμετωπίσουν πέρα από την συνεχή διόγκωση των προβλημάτων και πολύ σοβαρές ελλείψεις στους διαθέσιμους πόρους.

Ένα εξίσου σημαντικό ζήτημα που απαιτούσε έντονη κρατική μέριμνα ήταν αυτό της υγειονομικής περίθαλψης των προσφύγων. Επρόκειτο για ανθρώπους ήδη ταλαιπωρημένους από την έλευση τους που πολλές φορές βρέθηκαν να εκτίθενται σε ακατάλληλες συνθήκες στέγασης και ελλιπούς θέρμανσης και καθαριότητας και επακόλουθα πολλοί απ' αυτούς βρέθηκαν να υποφέρουν από διάφορα νοσήματα. Για την αντιμετώπιση των παραπάνω προβλημάτων το κράτος πέραν του ότι επιστράτευσε όλα τα διαθέσιμα Νοσοκομεία της πόλης για την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των προσφύγων όπως το Ρωσικό, το Λαϊκό κ.α., προσέλαβε μεγάλο αριθμό έκτακτου προσωπικού και ίδρυσε Υγειονομικά Κέντρα περίθαλψης «Συμμοριόπληκτων». Επίσης έχουμε περιπτώσεις που πρόχειρα ιατρεία λειτουργούν μέσα στους καταυλισμούς, όπως το παράδειγμα του Καραβάν Σαράι. Εντύπωση προκάλεσε το γεγονός ότι πολλοί από τους «ανταρτόπληκτους» νοσηλεύτηκαν στο Σανατόριο – Αντιφυματικό Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης, νοσώντας από φυματίωση.

Η Θεσσαλονίκη, όπως είδαμε διαδραμάτισε ιδιαίτερο ρόλο και στην άσκηση του βασιλικού «παιδοφυλάγματος». Αυτό τεκμαίρεται από το γεγονός ότι εκεί

εντοπίστηκε η πρώτη παιδόπολη της Βασίλισσας Φρειδερίκης, η παιδόπολη «Αγία Ειρήνη» που ιδρύθηκε το καλοκαίρι του 1947 στο Ωραιόκαστρο. Οι συνολικά άλλες 11 μικρές και μεγάλες που λειτούργησαν και το γεγονός ότι τα παιδιά πρώτα συγκεντρώνονταν στη Θεσσαλονίκη και έπειτα προωθούνταν στις παιδοπόλεις όλης της χώρας ενισχύουν και επιβεβαιώνουν την παραπάνω άποψη. Επιπρόσθετα πολλά ιδρύματα και φιλανθρωπικά σωματεία της πόλης, ανέπτυξαν δράση υπέρ των παιδιών αυτών είτε φιλοξενώντας τα, είτε παρέχοντας τους είδη πρώτης ανάγκης όπως τρόφιμα και ρουχισμό. Κατά τη διάρκεια του εμφυλίου, χιλιάδες ανταρτόπληκτα παιδιά φιλοξενήθηκαν σε δομές εντός της πόλης.

Η αντίδραση των ντόπιων Θεσσαλονικέων στην έλευση των προσφύγων συμπεραίνουμε ότι ποίκιλε αρκετά. Από τη μία έχουμε άκρως θετική αντιμετώπιση όπως την βοήθεια που είδαμε να προσφέρεται στους πρόσφυγες είτε σε χρηματικά ποσά είτε σε είδη πρώτης και όχι ανάγκης, ακόμα και στην ίδρυση του συλλόγου βοήθειας «ανταρτόπληκτων» που ιδρύουν. Από την άλλη έχουμε τα παράπονα για τις επιτάξεις κτηρίων, την πρόταση του Εμπορικού Επιμελητηρίου ουσιαστικά για γκετοποίηση των προσφύγων, την εκμετάλλευση των προσφύγων στην εργασία και την αντιμετώπισή τους σα φθηνά εργατικά χέρια, μέχρι και περιστατικά σχολικού εκφοβισμού όπως μας τα διηγήθηκε η αφηγήτρια Βασιλική Παπαδοπούλου από ντόπιους συμμαθητές της.³¹¹

Οι πρόσφυγες έδειξαν να έχουν ανεπτυγμένο το ένστικτο της συλλογικότητας. Αυτό συμπεραίνεται από τους συλλόγους αλληλοβοήθειας που ίδρυσαν μεταξύ τους, άλλοι πιο μεγάλοι, άλλοι πιο μικροί, άλλοι με βάση την ιδιότητα του «ανταρτόπληκτου», άλλοι με βάση τον τόπο προέλευσης και άλλοι με βάση τον τόπο κατοικίας, όλοι είχαν κοινούς σκοπούς και κοινές διεκδικήσεις. Αντιλαμβάνονταν ότι η μαζικότητα και η συλλογικότητα είχαν πολλές περισσότερες πιθανότητες επιτυχίας από μεμονωμένες ενέργειες.

Ο επαναπατρισμός των προσφύγων ήταν μία επίσης επίπονη διαδικασία που συναντήθηκαν αρκετές δυσκολίες. Οι δυσκολίες αφορούσαν από τη μία πλευρά τους πρόσφυγες που καλούνταν εκ νέου να εγκαταλείψουν τον τόπο διαμονής τους, και όπως ήταν φυσιολογικό αντιδρούσαν έντονα στη επαναπροώθησή τους στους τόπους προέλευσής τους. Δυσκολίες όμως υπήρχαν και για το κράτος που πέραν της

³¹¹ Προφορική μαρτυρία Βασιλικής Παπαδοπούλου, Σταθμός Μουριών Κιλκίς, 29 Νοεμβρίου 2019.

δυστροπίας των κατοίκων να παλιννοστήσουν, αντιμετώπιζε πολύ μεγάλες ελλείψεις στα ταμειακά διαθέσιμα. Οπότε βρέθηκε σε τόσο δύσκολη θέση που από τη μία φαινόταν να επιδιώκει τον επαναπατρισμό με κάθε κόστος μέχρι να παρέχει επιπλέον κίνητρα στους πρόσφυγες για να επιστρέψουν στις εστίες τους και από την άλλη να στηρίζεται αποκλειστικά στα εισερχόμενα από την Αμερικανική Αποστολή κεφάλαια. Ιδιαίτερη σημασία έχει να αναφερθεί η θέληση των προσφύγων να παραμείνουν στην πόλη που προκύπτει από τον μεγάλο αριθμό των αιτήσεων μόνιμης παραμονής που απορρίφθηκαν από το Νομαρχιακό Συμβούλιο Περιθάλψεως «Συμμοριοπλήκτων». Αυτό, όπως θα δούμε και σε παρακάτω παράγραφο, συνηγόρησε στη δημιουργία του μεταπολεμικού κλίματος αστυφιλίας για την ελληνική κοινωνία των επόμενων δεκαετιών.

Το ζήτημα των εσωτερικών προσφύγων, πέρα από τις άμεσες συνέπειες που ήταν ορατές κυρίως στους πολίτες που επλήγησαν από το μέτρο της αναγκαστικής μετακίνησης, είχε και πολλές αρνητικές συνέπειες για το μέλλον της χώρας. Οι «ανταρτόπληκτοι» εκτός από το γεγονός ότι για κάποια χρόνια – όσο διήρκεσε η προσφυγοποίησή τους – κατέστησαν επαγγελματικά ανενεργοί και αντιπαραγωγικοί, αρκετές φορές και μετά την επιστροφή τους δε μπόρεσαν όλοι να ορθοποδήσουν. Αυτό, σε συνδυασμό με την εκμετάλλευσή τους στην εργασία, κυρίως από το πρόγραμμα «Πρόνοια Εργασία» εικάζεται πως συνέβαλε στην μετέπειτα δημιουργία δύο κοινωνικοοικονομικών τάξεων στην ελληνική κοινωνία: των πολύ πλουσίων και των πολύ φτωχών.³¹² Επίσης, η καμένη γη που βρήκαν οι πρόσφυγες επιστρέφοντας στα χωριά τους σε συνδυασμό με τη μη επαρκή βοήθεια από το κράτος τους εξανάγκασαν να επιστρέψουν πάλι στις πόλεις. Ήδη αυτό διαφάνηκε, κατά τη διάρκεια του επαναπατρισμού, όταν πολλοί αρνούσανται συνειδητά την επιστροφή τους στα χωριά. Ο οικονομικός μαρασμός, η αύξηση του πληθωρισμού, ο θάνατος των οικοτρόφων ζώων και η μεγάλη μείωση της παραγωγής ήταν το κυρίαρχο μοτίβο που είχαν να αντιμετωπίσουν οι κάτοικοι της υπαίθρου τα επόμενα χρόνια μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου. Αυτό, λοιπόν, αποτέλεσε την απαρχή της απογείωσης της αστικοποίησης που γνώρισε η Ελλάδα των δεκαετιών 1950-1960.³¹³ Επίσης μόνο τυχαία δε μπορεί να θεωρηθεί η αθρόα μετανάστευση προς τον ευρωπαϊκό βορρά που επακολούθησε τις παραπάνω δεκαετίες. Η «ανταρτόπληκτη» πληροφορήτριά Βασιλική

³¹² Βαμβούρη – Μαυρίδης, ο.π. σ 437.

³¹³ Λαΐου, ο.π., σ.108-109.

Παπαδοπούλου στην προφορική της μαρτυρία παρουσίασε τη μετανάστευση της στη Σουηδία ως επιτακτική ανάγκη.³¹⁴

Όλα τα παραπάνω συνηγορούν ότι το ζήτημα των εσωτερικών προσφύγων και η μεταχείρισή τους από το κράτος ήταν μία από τις κυρίαρχες αιτίες της αποδυνάμωσης της ελληνικής υπαίθρου, κυρίως των ορεινών περιοχών. Η μείωση του πληθυσμού σε αυτά και η συνεχώς πτωτική πορεία στα επόμενα χρόνια αποδεικνύουν περίτρανα την παραπάνω διαπίστωση και την αρνητική απόρροια που είχε η εκκένωση των χωριών στη σύσταση της ελληνικής κοινωνίας.³¹⁵

Το ζήτημα των εσωτερικών προσφύγων ήταν ένα ακόμη κακώς κείμενο στην ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου. Εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι εκπατρίστηκαν, προσφυγοποιήθηκαν και ταλαιπωρήθηκαν ζώντας πραγματικά στο όριο. Οι ανεπαρκείς δομές στέγασης, δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης, οι αρρώστιες και γενικά όλα όσα έζησαν τα χρόνια του εκτοπισμού τους ήταν οδυνηρή εμπειρία για όλους τους. Η φτώχεια και η εξαθλίωση τους ακολουθούσε για χρόνια. Όμως παρά τις αντιξοότητες δεν έχασαν τη θέλησή τους για ζωή, ούτε την πίστη τους ότι θα τα καταφέρουν, επιβίωσαν και ξανάρχισαν τη ζωή τους από το μηδέν. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και η Αγάπη Αθανασιάδου στη μαρτυρία της :

«Τόσα τραβήξαμε, μα δε μας άφησε ο θεός...»³¹⁶

³¹⁴ Προφορική Μαρτυρία Βασιλικής Παπαδοπούλου, Σταθμός Μουριών Κυκλίας, 29 Νοεμβρίου 2019.

³¹⁵ Λαΐου, ο.π., σ 111-112.

³¹⁶ Προφορική Μαρτυρία Αγάπης Αθανασιάδου, Θεσσαλονίκη, Ιούνιος 1988.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς πηγές

Αρχεία

Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας

Αρχείο Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος , φάκελοι κατά αύξοντα αριθμό : 7, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 19, 20 , 21, 23, 24, 25.

Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης, Σωματεία, φάκελοι κατά αύξοντα αριθμό: 1785, 1789, 2208, 2244, 2267, 2279, 4364.

Ιστορικό Αρχείο προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς

Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών:

- Προφορική μαρτυρία Αλεξάνδρου Λούνη, κωδικός ΠΑΙΚΑ 26, Δροσάτο Κιλκίς 30 Ιανουαρίου 2019.

-Προφορική μαρτυρία Άννας Σεμερτζίδου, κωδικός ΠΑΙΚΑ 34, Σεβαστιανά Πέλλας, 16 Ιουνίου 2019.

-Προφορική μαρτυρία Κούλας Παπαδοπούλου, κωδικός ΠΑΙΚΑ 45, Καλαμαριά 05 Σεπτεμβρίου 2019.

Συνηντεύξεις

-Προφορική μαρτυρία Αγάπης Αθανασιάδου, Θεσσαλονίκη, Ιούνιος 1988.

Προφορική Μαρτυρία Βασιλικής Παπαδοπούλου, Σταθμός Μουριών Κιλκίς, 29 Νοεμβρίου 2019.

-Προφορική μαρτυρία Δ.Μ., Μεγαπλάτανος νομού Πέλλας, 27 Νοεμβρίου 2019.

-Προφορική μαρτυρία Αναστασίας Ηλιοπούλου, Θεσσαλονίκη, 17 Δεκεμβρίου 2019.

- Προφορική μαρτυρία Άννας Θεοφυλάκτου, Θεσσαλονίκη, 09 Οκτωβρίου 2019.

Δευτερογενείς πηγές

Ανδρούδης Πασχάλης, «Το Μεγάλο Καραβάν – Σεράι της Θεσσαλονίκης, ιστορικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες» σ. 39-62 στο Μακεδονικά, Σύγγραμμα Περιοδικόν της Εταιρίας Μακεδονικών Σπουδών, τ. 35, Θεσσαλονίκη 2005-2006

Χριστίνα Βαμβούρη – Δημήτριος Μαυρίδης, «Ασυνέχεια και ρήξη της ελληνικής κοινωνίας στις μετεμφυλιακές δεκαετίες, 1950-1981» σ. 437-454 στο Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014) : οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία : Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014, πρακτικά*: Αθήνα, 2015, εκδ. Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών

Βαν Μπούσχοτεν, Ρίκη, «Μνήμες, τραύματα και μετα – μνήμη: το 'παιδομάζωμα' και η επεξεργασία του παρελθόντος» 131-147 στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Κωνσταντίνα Μαρδά (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*: Θεσσαλονίκη, 2008, εκδ. Επίκεντρο.

Van Boeschoten Riki, Loring M. Danforth, *Παιδιά του ελληνικού εμφυλίου, Πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης*: Αθήνα, Μάρτιος 2015, εκδ. Αλεξάνδρεια.

Barentzen Lars, «Το “παιδομάζωμα” και οι παιδουπόλεις της βασίλισσας, σ. 137-164 στο Lars Baerentzen, Γιάννης Ιατρίδης, Ole Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1949*: Αθήνα, 2002, εκδ. Ολκός.

Βερβενιώτη Τασούλα, «Τα παιδιά του εμφυλίου με το πλούσιο Αρχαιακό υλικό», Ανακοίνωση στη Δημερίδα των ΑΣΚΙ – ΕΜΙΑΝ, *Ιστορικές προσεγγίσεις για την ελληνική Νεολαία στον 20^ο αιώνα*, Πρώτη Στρογγυλή Τράπεζα: 24 Φεβρουαρίου 2012

Βερβενιώτη Τασούλα, «Περί 'παιδομαζώματος' και 'παιδοφυλάγματος' ο Λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης» σ.101-123 στο Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Νίκος Μαραντζίδης, Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *«Το όπλο παρά πόδα», Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*: Θεσσαλονίκη, 2005, εκδ. Πανεπιστημίου Μακεδονίας.

Βερβενιώτη Τασούλα, «Τα παιδιά του εμφυλίου. Παιδομάζωμα ή/και παιδοφύλαγμα» σ. 271-280 στο Μοσχούδης Θάνος, Βασιλάκης Γιάννης, Αναστασοπούλου Μαρία

(επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.8: Αθήνα, 2004, εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

Βερβενιώτη Τασούλα, «Το 'εθνικό παιδοφύλαγμα' και ο Έρανος της βασίλισσας Φρειδερίκης» σ. 259-276 στο Δέσποινα Παπαδημητρίου, Σεραφείμ Σεφεριάδης, *Αθέατες όψεις της Ιστορίας: Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάνη Γιανουλόπουλο*: Αθήνα, 2011, εκδ. Ασίνη.

Βόγλης Πολυμέρης, *Η αδύνατη επανάσταση, Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*: Δεύτερη έκδοση, Αθήνα, Μάιος 2016, εκδ. Αλεξάνδρεια.

Βόγλης Πολυμέρης, Φλώρα Τσιλάγα, Ιάσωνας Χανδρινός, Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων, η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*: Θεσσαλονίκη, 2012, Α' έκδοση, εκδ. Επίκεντρο

Βόγλης Πολυμέρης, «Ο Εμφύλιος των Αμάχων» σ. 169-180 στο Ηλίας Νικολακόπουλος, Ιωάννα Παπαθανασίου, Τα Νέα γράφουν Ιστορία, Στιγμές της Σύγχρονης Ελλάδας 5, Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Αθήνα, 2010, εκδ. ΤΑ ΝΕΑ (Εφημερίδα)

Βόγλης Πολυμέρης, «Η κοινωνία της υπαίθρου κατά τη δεκαετία του 1940» σ. 326-361 στο Χρήστος Χατζηϊωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, τ. Δ1, Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση*: Αθήνα, 2009, εκδ. Βιβλιόραμα

Βαρβαρήγος Ποθητός, *Κρατική Καταστολή στη Θεσσαλονίκη του Εμφυλίου. Από το Γ' Ψήφισμα ως τη Στρατιωτική Αήξη του Εμφυλίου*, αδημοσίευτη Διπλωματική Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Θεσσαλονίκη, 2019

Γεωργίτσα – Παπαδημητρακοπούλου Έλλη, *Παιδόπολις «Αγία Τριάς»*: αυτοέκδοση, Θεσσαλονίκη, 1977.

Γκριτζώνας Κώστας, *Τα παιδιά του εμφυλίου πολέμου. Συμβολή στην αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας για το λεγόμενο «παιδομάζωμα»*: Αθήνα, 1998, εκδ. Φιλίστωρ

Δορδανάς Στράτος, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων, Ο κόσμος των ταγμάτων ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη*: Θεσσαλονίκη, 2006, εκδ. Επίκεντρο.

Δρουμπούκη Άννα – Μαρία, *Μνημονικοί τόποι και δημόσια ιστορία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα – μια συγκριτική προσέγγιση*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, Μάρτιος, 2014

Ζαφείρης Χρήστος – Παπαζήκας Άρης, *Εν Θεσσαλονίκη, 1900-1960*: Θεσσαλονίκη, 1994, εκδ. Εξάντας.

Ζαφειρίου Κατερίνα, *Μέγαρο Αχίλλειον, πρώην Μέγαρο Μάισσα, στη συμβολή οδών Βενιζέλου και Βασιλέως Ηρακλείου στη Θεσσαλονίκη*, αδημοσίευτη Διπλωματική Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη, 2018

Ιωαννίδου Ελένη, «Μια σκοτεινή εποχή. Όψεις του Εμφυλίου Πολέμου στην Καλαμαριά», σ. 62-83 στο Ελένη Ιωαννίδου, Θεοδόσης Τσιρώνης (επιμ), *Η Καλαμαριά γράφει ιστορία. 1940 – 1967. Από την επιβίωση στη δημιουργία*: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Φωτογραφικό – Ιστορικό Λεύκωμα, Θεσσαλονίκη, 2004.

Κολιόπουλος Σ. Ιωάννης, *Λεηλασία Φρονημάτων Β, Το μακεδονικό ζήτημα στην περίοδο του Εμφυλίου πολέμου (1945-1949) στη Δυτική Μακεδονία*: Θεσσαλονίκη, Δεκέμβριος 1995, εκδ. Βάνιας

Κουζινόπουλος Σπύρος, *Σελίδες Κατοχής, Τα βασανιστήρια, οι ομαδικές εκτελέσεις, οι μεγάλες αποδράσεις, η πείνα, οι μαχητικές διαδηλώσεις, δύο τραγούδια για την αντίσταση*: Θεσσαλονίκη, 2018, εκδ. Ιανός

Κουμαρίδης Γιώργος, «Οι ‘συμμοριόπληκτοι’ πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη», 324-335 στο Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, *Θεσσαλονίκη, η πρωτεύουσα των προσφύγων, οι πρόσφυγες στην πόλη από το 1912 μέχρι σήμερα*, Πρακτικά Συνεδρίου 23-25 Νοεμβρίου 2012

Κουρούπη Αναστασία, *Οι ανταρτόπληκτοι. Συμβολή στην κοινωνική ιστορία της Δυτικής Μακεδονίας*: Αδημοσίευτη Διπλωματική Εργασία, Τομέας Νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2001

Λάζου Βασιλική, *Η Επιβολή του Κράτους. Ο εμφύλιος πόλεμος στη Λαμία, 1945-1949*: Αθήνα, 2016, εκδ. Ταξιδευτής.

Λάζου Βασιλική, «Οι ‘εσωτερικοί πρόσφυγες’ του εμφυλίου πολέμου. Ζητήματα χαρακτηρισμού και πρόνοιας» σ. 111-137 στο Πολυμέρης Βόγλης, Φλώρα Τσιλάγα,

Ιάσωνας Χανδρινός, Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων, η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*: Θεσσαλονίκη, 2012, Α΄ έκδοση, εκδ. Επίκεντρο.

Λαΐου Αγγελική, «Μετακινήσεις πληθυσμού στην ελληνική ύπαιθρο κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου» σ.67-117 στο Lars Baerentzen, Γιάννης Ιατρίδης, Ole Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1949*: Αθήνα, 2002, εκδ. Ολκός.

Mazower Mark, Κώστας Κουρεμένος (μτφ), *Θεσσαλονίκη, Πόλη των φαντασμάτων, Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*: 2006, εκδ. Αλεξάνδρεια

Μαργαρίτης Γιώργος, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*: τόμος 2, Αθήνα, Δεύτερη έκδοση, 2001, εκδ. Βιβλιόραμα.

Πακαλίδης Αντώνιος Αρχιμ., *Ο Ιωάννης Παπάφης και το Παπάφειο Ορφανοτροφείο «Ο Μελλιτεύς»*: Θεσσαλονίκη, 2005, εκδ. Μέλισσα.

Πετρόπουλος Ηλίας, «Μπαίνοντας στον 151», 85-87 στο Περιοδικό Ταξιδευτής, τεύχος 67, 1988.

Πιτσιόρλα Αθ. Κυριακή, *Το Παπάφειο Ορφανοτροφείο και η φιλαρμονική του*: Θεσσαλονίκη, 2017, εκδ. Μέθεξις.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος (επιμ), *Κωνσταντίνος Καραμανλής, αρχείο, γεγονότα και κείμενα*: Αθήνα, 1992, εκδ. Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή

Stephens Everett and Mary, *Survival against the odds, The first 100 years of Anatolia College*: New York, 1986, Aristide Karatzas Publisher New Rochelle

Σταθάκης Γιώργος, *Το δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ, Η ιστορία της Αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*: Αθήνα, 2004, Α΄ έκδοση, εκδ. Βιβλιόραμα

Στρατάκης Αντώνης, *Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1940: Η Κοινωνική Πρόνοια και το Υπουργείο Εθνικής/ Κοινωνικής Πρόνοιας*, ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ρεθύμνου, 2003

Τρεμόπουλος Μιχάλης, *Τα τρία Εψιλον (ΕΕΕ) και ο εμπρησμός του Κάμπελ, Το πογκρόμ το 1931στη Θεσσαλονίκη*: Θεσσαλονίκη, 2018, εκδ. Αντιγόνη.

Τσακαλίδης Στ. Απόστολος, *Στο Παπάφειο άλλοτε και τώρα. Σας έφερα αυτό το παιδί...*: Θεσσαλονίκη, 2003, εκδ. Μαλλιάρης Παιδεία

Τσιλάγα Φλώρα, «Δράσεις και αντιδράσεις μεροληψίας: η αποστολή της UNRRA στην Ελλάδα, 1945-1947» σ. 139-164 στο Πολυμέρης Βόγλης, Φλώρα Τσιλάγα, Ιάσωνας Χανδρινός, Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων, η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*: Θεσσαλονίκη, 2012, Α΄ έκδοση, εκδ. Επίκεντρο.

Tsilaga Flora, *The UNRRA Mission to Greece: The Politics of International Relief, October 1944-June 1947*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Λονδίνου, 2007

Χασιώτης Λουκιανός, *Τα παιδιά του Εμφυλίου, Από την «Κοινωνική Πρόνοια» του Φράνκο στον «Έρανο» της Φρειδερίκης (1936-1950)*: Αθήνα, 2013, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Χασιώτης Λουκιανός, «Η δράση του ‘Έρανου της Βασίλισσας’ στη Δυτική Μακεδονία, 1947-1950: η περίπτωση της παδόπολης ‘Αγία Όλγα’» σ. 566-577 στο Φωτιάδης Κώστας, Ηλιάδου-Τάχου Σοφία, Βλασιδής Βλάσης (επιμ), *Η Δυτική Μακεδονία: Από την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος έως σήμερα*: Θεσσαλονίκη, 2014, εκδ. Επίκεντρο.

Χατζηκυριακίδης Κυριάκος, *Μέριμνα Ποντίων Κυριών (1904 – 2004), 100 χρόνια προσφοράς*: Θεσσαλονίκη, 2004, εκδ. Εκδοτικός Οίκος Αφοί Κυριακίδη

Χατζηκυριακίδης Κυριάκος, «(Παλαιό) Χαρμάνικιοϊ Ιστορία, Δημογραφία (Τέλη 18ου Αιώνα – Αρχές δεκαετίας 1930)» σ. 173 – 192 στο *Μακεδονικά, Σύγγραμμα Περιοδικόν της Εταιρίας Μακεδονικών Σπουδών*, τ. 37, 2008.

Τιφτίκογλου Χρυσοβαλάντου, *Η παιδούπολη «Άγιος Δημήτριος» στο Ωραιόκαστρο (1958-2003): Μουσειολογικός νοηματικός προγραμματισμός και σχεδιασμός μιας έκθεσης*, Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2014.